

KTÜEFAD

Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
Karadeniz Technical University Journal of Faculty Letters

ISSN No:
2791-7312

Sayı- Volume 2

Trabzon 2022

Araştırma Makaleleri - Articles

1597 Tarihli Ahidnâme Öncesinde Osmanlı-Fransa İlişkileri
Ottoman-French Relations Before the Treaty Dated to 1597
Emirhan ÖZÇELİK

Kırım Harbi'nden Sonra Suriye Vilayeti'ne Yerleştirilen Kafkas Muhacirlerine Yapılan Yardımlar
Aids Given to Caucasian Immigrants Settled in Syria Province After Crimean War
Kemal SAYLAN

19. Yüzyılda Anadolu'da Frengi ve Alınan Tedbirler
Syphilis and the Measures Taken Against It in Anatolia in the 19th century
Mehmet Orçun KARACAN

I. Dünya Savaşı Sırasında Kafkasya, Kırım ve Kazan'daki Türkçülük Hareketlerine Dair Genel Bir Giriş
Pan-Turkism and Turkish Nationalism in Caucasia, Crimea and Kazan during World War I: An Introduction
Onur KÖSE-Edip ÖNCÜ

Turkish Perception of the Anzacs in the Dardanelles Campaign
Çanakkale Savaşında Türklerin Anzak Algısı
Kemal ÇİÇEK

Moğolistan'ın Lise Tarih Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme
A Research of Mongolia's High School History Textbooks
Samet KALYONCU

Tanzimat Dönemi Edebiyatında Mitolojik Yönelim
Mythological Orientation in the Literature of the Tanzimat Period
Tolga KARAHAN

Kitap İncelemeleri - Book Reviews

Abdurrahman Kasapoğlu, Atatürk'ün Kur'an Kültürü
Abdurrahman Kasapoğlu, The Quran Culture of Atatürk
Kübra KONUR

Karadeniz Teknik Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi Dergisi

Karadeniz Technical University Journal of Faculty of Letters

ISSN NO: 2791-7312

KTÜEFAD

Temmuz 2022-July 2022

Sayı 2-Volume 2

Dergi Sahibi - Journal Owner

Prof. Dr. Mehmet Alaaddin YALÇINKAYA, Karadeniz Teknik Üniversitesi - *Karadeniz Technical University*

Editörler - Editors

Doç. Dr. Badegül CAN EMİR, Karadeniz Teknik Üniversitesi - *Karadeniz Technical University*

Doç. Dr. Serkan DEMİREL, Karadeniz Teknik Üniversitesi - *Karadeniz Technical University*

Yayın Türü - Broadcast

Hakemli ve Bilimsel Süreli Yayın - *Periodical Peer-Reviewed Journal*

Yazışma ve Haberleşme - Communication

Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, 61080, Trabzon/TÜRKİYE

Karadeniz Technical University, Faculty of Letters, 61080, Trabzon/TÜRKİYE

+90 462 377 43 12/13, ktuefad@ktu.edu.tr

Derginin Tarandığı Dizinler ve Veri Tabanları- Indexes and Databases

ASOS Index <https://asosindex.com.tr/index.jsp?modul=journal-page&journal-id=2832>

Cite Factor <https://www.citefactor.org/journal/index/28848#.YpOGGcNBzIU>

Yayın Kurulu – Editorial Board

- Prof. Dr. Asiye Mevhibe COŞAR, Karadeniz Teknik Üniversitesi - *Karadeniz Technical University*
Prof. Dr. Hatice ODACI, Karadeniz Teknik Üniversitesi - *Karadeniz Technical University*
Prof. Dr. Kasım İNCE, Pamukkale Üniversitesi - *Pamukkale University*
Prof. Dr. Kenan Ziya TAŞ, Balıkesir Üniversitesi - *Balıkesir University*
Prof. Dr. Levent KAYAPINAR, Ankara Üniversitesi - *Ankara University*
Prof. Dr. Mehmet YAVUZ, Karadeniz Teknik Üniversitesi - *Karadeniz Technical University*
Prof. Dr. Mine GÖZÜBÜYÜK TAMER, Karadeniz Teknik Üniversitesi - *Karadeniz Technical University*
Prof. Dr. Mustafa Naci KAYAOĞLU, Karadeniz Teknik Üniversitesi - *Karadeniz Technical University*
Prof. Dr. Mehmet TEZCAN, Uludağ Üniversitesi - *Uludağ University*
Prof. Dr. Musa ÇİFÇİ, Uşak Üniversitesi - *Uşak University*
Prof. Dr. Musa ŞAŞMAZ, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi - *Niğde Ömer Halisdemir University*
Prof. Dr. Necmettin ALKAN, Sakarya Üniversitesi - *Sakarya University*
Prof. Dr. Ramazan ACUN, Hacettepe Üniversitesi - *Hacettepe University*
Prof. Dr. Recep Şahin ARSLAN, Pamukkale Üniversitesi - *Pamukkale University*
Prof. Dr. Sevinç ÜÇGÜL, Erciyes Üniversitesi - *Erciyes University*
Prof. Dr. Turgut YİĞİT, Ankara Üniversitesi - *Ankara University*
Prof. Dr. Uğur ÜÇÜNCÜ, Karadeniz Teknik Üniversitesi - *Karadeniz Technical University*
Prof. Dr. Ülkü ELİUZ, Karadeniz Teknik Üniversitesi - *Karadeniz Technical University*
Doç. Dr. Bayram SEVİNÇ, Karadeniz Teknik Üniversitesi - *Karadeniz Technical University*
Doç. Dr. Gülda ÇETİNDAG SÜME, Fırat Üniversitesi - *Fırat University*
Doç. Dr. Sema ÇETİN BAYCANLAR, Çukurova Üniversitesi - *Çukurova University*
Doç. Dr. Metin ÜNVER, İstanbul Üniversitesi - *İstanbul University*
Doç. Dr. Özgür YILMAZ, Samsun Üniversitesi - *Samsun University*
Dr. Öğr. Üyesi Hülya ÇALIŞKAN AKGÜL, Karadeniz Teknik Üniversitesi - *Karadeniz Technical University*
Dr. Öğr. Üyesi İlhami Tekin CİNEMRE, Karadeniz Teknik Üniversitesi - *Karadeniz Technical University*

Dil Editörler – Language Editors

- Doç. Dr. Hanife SARAÇ, Karadeniz Teknik Üniversitesi - *Karadeniz Technical University*
Dr. Öğr. Üyesi Raşide DAĞ AKBAŞ, Karadeniz Teknik Üniversitesi - *Karadeniz Technical University*

Bu Sayının Hakemleri - Referees of This Volume

- Prof. Dr. Sadık SARISAMAN, Afyon Kocatepe Üniversitesi - *Afyon Kocatepe University*
Prof. Dr. Hacer TOPAKTAŞ ÜSTÜNER, İstanbul Üniversitesi - *İstanbul University*
Prof. Dr. Fatma ACUN, Hacettepe Üniversitesi - *Hacettepe University*
Prof. Dr. Rahmi ÇİÇEK, Trabzon Üniversitesi - *Trabzon University*
Prof. Dr. Mesut ÇAPA, Ankara Üniversitesi - *Ankara University*
Prof. Dr. Mehmet ÖZ, Hacettepe Üniversitesi - *Hacettepe University*
Prof. Dr. Sefa YÜCE, Gazi Üniversitesi - *Gazi University*
Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ, Karadeniz Teknik Üniversitesi - *Karadeniz Technical University*
Doç. Dr. Metin ÜNVER, İstanbul Üniversitesi - *İstanbul University*
Doç. Dr. İsmail ÖZER, Ordu Üniversitesi - *Ordu University*
Doç. Dr. İsmail KÖSE, Karadeniz Teknik Üniversitesi - *Karadeniz Technical University*
Doç. Dr. Muzaffer BAŞKAYA, Trabzon Üniversitesi - *Trabzon University*
Doç. Dr. Elif ÖKSÜZ GÜNEŞ, Karadeniz Teknik Üniversitesi - *Karadeniz Technical University*
Dr. Öğr. Üyesi Ayşe SEYHAN, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi – *Recep Tayyip Erdoğan University*
Dr. Öğr. Üyesi Adil CALAP, Avrasya Üniversitesi - *Avrasya University*
Dr. Öğr. Üyesi Sefa ORUÇ, Bayburt Üniversitesi - *Bayburt University*
Dr. Öğr. Üyesi Nurettin ÇAKICI, Trabzon Üniversitesi - *Trabzon University*
Öğr. Gör. Dr. İhsan ERDİNÇLİ, Karadeniz Teknik Üniversitesi - *Karadeniz Technical University*

Amaç ve Kapsam

KTÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi tarih, arkeoloji, Türk, Rus ve İngiliz dilleri ile diğer filoloji alanları ile sosyoloji, psikoloji, sanat tarihi ve felsefe gibi sosyal bilimler alanlarındaki bilimsel çalışmalara yer veren, ulusal ve uluslararası düzeyde bilimsel niteliklere sahip çalışmaları yayınlamak bilimsel bilgi birikimine katkıda bulunmayı amaçlayan hakemli ve bilimsel bir dergidir. KTÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi dijital ortamda olmak üzere yılda bir kez Temmuz ayında yayınlanır. Yayın kurulu kararıyla özel sayı da yayınlanabilir. Türkçe, İngilizce, Rusça veya Arapça yazılmış makaleler kabul edilmektedir.

Aims and Scope

The Journal of the Faculty of Letters of Karadeniz Technical University aims to contribute to scientific knowledge by publishing scientific studies that include scientific studies in the fields of history, archeology, Turkish, Russian and English languages, as well as other fields of philology and social sciences such as sociology, psychology, art history and philosophy. It is a peer-reviewed and scientific journal. The journal is published annually (July) in the digital environment. A special issue can also be published with the decision of the editorial board. Articles written in Turkish, English, Russian or Arabic are accepted.

Etik İlkeler

Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, yayın etiği kapsamında tüm etik sorumluluklar taşımasını beklemektedir. Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi'nin benimsediği etik görev ve sorumluluklar, Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi'nin İkinci Bölümü olan Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemler ile Committee on Publication Ethics (COPE) rehber ve politikaları dikkate alınarak hazırlanmıştır.

Dergiye gönderilen yazı ve fotoğraflar iade edilmez. Bu dergide yayınlanan yazılardaki fikirler yazarlarına aittir.

Ethical Principles

Karadeniz Technical University Journal of the Faculty of Letters expects all stakeholders to bear ethical responsibilities within the scope of publication ethics. The ethical duties and responsibilities adopted by the Karadeniz Technical University Journal of the Faculty of Letters have been prepared by taking into account the Guidelines and policies of the Committee on Publication Ethics (COPE) and Actions Against Scientific Research and Publication Ethics, which is the second part of the Higher Education Institutions (YÖK) Scientific Research and Publication Ethics Directive.

The articles and photos that has been sent to the journal for publication may not be returned even if they are not published. The responsibility of all the ideas in the articles published in this journal belongs to their authors.

Karadeniz Teknik Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi Dergisi

Karadeniz Technical University Journal of Faculty of Letters

Sayı 2-Volume 2

İçindekiler - Contents

Editörden - Editorial

Mehmet Alaaddin Yalçınkaya

Araştırma Makaleleri - Research Articles

1597 Tarihli Ahidnâme Öncesinde Osmanlı-Fransa İlişkileri

Ottoman-French Relations Before the Treaty Dated 1597

Emirhan ÖZÇELİK 1

Kırım Harbi'nden Sonra Suriye Vilayeti'ne Yerleştirilen Kafkas Muhacirlerine Yapılan Yardımlar

Aids Given to Caucasian Immigrants Settled in Syrian Province After the Crimean War

Kemal SAYLAN 17

19. Yüzyılda Anadolu'da Frengi ve Alman Tedbirler

Syphilis and the Measures Taken Against It in Anatolia in the 19th century

Mehmet Orçun KARACAN 29

I. Dünya Savaşı Sırasında Kafkasya, Kırım ve Kazan'daki Türkçülük Hareketlerine Dair Genel Bir Giriş

Pan-Turkism and Turkish Nationalism in Caucasia, Crimea and Kazan During World War I: An Introduction

Onur KÖSE-Edip ÖNCÜ 52

Turkish Perception of the Anzacs in the Dardanelles Campaign

Çanakkale Savaşında Türklerin Anzak Algısı

Kemal ÇİÇEK 70

Moğolistan'ın Lise Tarih Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme

A Research of Mongolia's High School History Textbooks

Samet KALYONCU 76

Tanzimat Dönemi Edebiyatında Mitolojik Yönelim

Mythological Orientation in the Literature of the Tanzimat Period

Tolga KARAHAN 96

Kitap İncelemeleri - Book Reviews

Abdurrahman Kasapoğlu, Atatürk'ün Kur'an Kültürü

Abdurrahman Kasapoğlu, The Quran Culture of Atatürk

Kübra KONUR 107

Dergi Yayın Politikası ve Yazım Kuralları 112

Journal Publication Policy and Guidelines for Authors 114

Editörden

Mehmet Alaaddin Yalçınkaya

Dergi Sahibi

Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi

KTÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi'nin değerli okuyucuları,

Dergimizin ikinci sayısının yayınlanmasının heyecan ve mutluluğu içerisindeyiz. Bilimin sadece üretilmesi değil aynı zamanda aktarılmasının da önemli olduğu gerçeğinden hareketle, ülkemizin bilim camiasına yayın kaliteli bir akademik dergi kazandırma gayreti içerisindeyiz.

Dergimizin ilk sayısına, farklı bilim dallarından değerli bilim insanlarımız yeterli nitelik ve nicelikte yayın ile katkıda bulunmuşlardır. Alanında uzman kişilerin kör hakemli süreçlerini tamamlamalarından sonra altı Türkçe, iki İngilizce ve bir Rusça makale bu sayımız içerisinde yer almaktadır. Bu makalelerin altısı tarih ikisi edebiyat ve bir tanesi de sanat tarihi konularındaki çalışmalardır.

Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi bilim ahlakına önem veren bir dergidir. Bu sebeple dergimiz, Yükseköğretim Kurumları (YÖK) Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi'nin İkinci Bölümü olan Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemler başlığı altında belirtilen araştırma ve yayın ahlakına aykırı eylemlerle mücadele konusunda gerekeni yapmakta ve Committee on Publication Ethics (COPE) tarafından yayınlanan rehber ve politikalar benimsemiştir.

Editorial

Mehmet Alaaddin Yalçınkaya

Journal Owner

Karadeniz Technical University, Faculty of Letters

Dear Karadeniz Technical University Journal of Faculty of Letters Readers,

We are excited and happy to publish the second issue of our journal. Based on the fact that it is important not only to produce but also to transmit science, we are in an effort to bring a quality academic journal to the scientific community.

Scientists from different disciplines contributed to the first issue of our journal with sufficient quality and quantity of publications. Six Turkish, two English and one Russian research articles are included in this issue after blind peer-reviewed processes. The first six articles are on history, two on literature, and one on art history.

Karadeniz Technical University Journal of Faculty of Letters is a journal that gives importance to science ethics. For this reason, our journal does what is necessary to combat the actions against research and publication ethics, which are stated in the second part of the Higher Education Council (YÖK) Scientific Research and Publication Ethics Directive and adopts the guidelines and policies published by the Committee on Publication Ethics (COPE).

1597 Tarihli Ahidnâme Öncesinde Osmanlı-Fransa İlişkileri

Ottoman-French Relations Before the Treaty Dated 1597

Emirhan ÖZÇELİK*

Öz

Osmanlı Devleti ile Fransa arasında Sultan Kanuni Sultan Süleyman döneminde ittifak halini alan ilişkilerin seyri İnebahtı Deniz Savaşı'ndan sonra farklı dönemlerden geçti. Muharebenin ardından gerek Mezhep Savaşları gerekse Avrupa'da devletlerarası siyaset Fransa'yı Osmanlılarla münasebetini korumaya sevk etti. Aynı şekilde on altıncı yüzyılın son çeyreğinde doğu ve batıda uzun yıllar sürecek savaşlar başlatan Osmanlı Devleti, Fransa ile dostluğunu sürdürmek istedi. Bu dönem İspanya'nın barış talebi ve İngiltere'nin Osmanlı limanlarında ticaret serbestliği alma teşebbüsü iki devlet ilişkilerinde ana gündemi oluşturdu. IV. Henry tahta geçince rakip devletlerle Osmanlıların yakınlaşmasına itiraz etti. Osmanlı-Habsburg savaşlarının gölgesinde siyasi, askerî ve ticarî taleplerini yineledi. Osmanlılar ise Fransa'nın Avrupa devletleri ile yakınlaşmasına müsaade etmemek için uzlaşmacı siyaseti sürdürmeye çalıştı. Neticede savaş ve diplomasi arasında 1597 yılında Osmanlı Devleti müttefiki Fransa'ya yeni maddelerin eklendiği bir ahidnâmeyi teslim etti.

Anahtar Kelimeler: IV. Henry, Ahidnâme, Habsburg Seferleri, III. Mehmed, Fransa

Abstract

The course of the relations between the Ottoman Empire and France, which became an alliance during the reign of Kanuni Sultan Suleyman, passed through different periods after the Battle of Lepanto (1571). After the war, both the Sectarian Wars and the inter-state politics in Europe prompted France to protect its relations with the Ottomans. Likewise, the Ottoman Empire, with the long years of wars in the east and west in the last quarter of the sixteenth century, wanted to continue his alliance with France. Spain's demand for peace and Britain's attempts to obtain capulation and the privileges of trade in Ottoman ports constituted the main topics in the relations between these two states. When Henry IV took the throne, he objected to the rapprochement between his state's rivals and the Ottomans. He reorganized the political, military and commercial discourse during the Ottoman-Habsburg Wars. The Ottomans, on the other hand, tried to take the necessary steps in order not to allow France to compromise with the European states. Eventually, in 1597, the Ottoman Empire handed over a ahidnâme with new articles to his ally, France.

Keywords: Henry IV, Ahidnâme, Habsburg Wars, Mehmed III, France

Giriş

Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanatında ittifak halini alan ve Akdeniz'de ortak askerî harekâtlarla en aktif dönemini yaşayan Osmanlı-Fransa ilişkileri uzun süre aynı şekilde seyretmiştir. Özellikle Fransa'yı Osmanlılarla müttefik olmaya mecbur eden İtalya Savaşları'nın 1559'da sonlanmasıyla münasebetlerin seyri değişmiştir. Habsburglara karşı askerî ittifak ikinci plana atılmış ve daha çok ticarî meseleler iki devlet ilişkilerinin gündemi olmaya başlamıştır. Fransa, Osmanlı limanlarında Fransız tacirlerin ekonomik çıkarlarını korumaya yönelmiştir. Ayrıca korsan saldırılarında zarar gören diğer Avrupalı tacirler adına Osmanlı mercilerinde arabuluculuk faaliyetlerinde bulunmuştur. Osmanlı hükümeti ise Fransa'nın ortak düşmanlarıyla sulh yapmasına ve ticarete öncelik veren diplomasisinden her zaman hoşnut olmamıştır. Fransa hükümetinin başta Habsburglar olmak üzere Avrupa devletleri ile olan ilişkilerine kuşkuyla yaklaşmıştır.

Sultan II. Selim, Kıbrıs'ı fethetme kararı almasından sonra Fransa'nın dostluk ve sadakatini tekrar kazanmak istenmiştir. Bu maksatla II. Selim'e yakın olan Yahudi tüccar ve Nakşa Beyi Yasef Nasi'nin Fransa kralında kalan borcu iki devlet arasında diplomatik bir mesele haline getirilmiştir. Sultan borcun ödenmesi için Fransa hükümetine yoğun baskı uygulamış ve en sonunda Mısır'da Fransa tacirlerinin mallarına el koyma kararı almıştır. Atılan bu adıma duyarsız kalamayan Fransa Kralı IX.

* Doktora, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, İstanbul/Türkiye, emirhanozcelik25@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1858-5337

Charles, İstanbul'a geçici bir elçi göndermiş, hem borç konusunu halletmek hem de bir ahidnâme ile Osmanlı topraklarındaki ticaretin kaidelerini ve imtiyazlarını belirlemek istemiştir. Osmanlı hükümeti Fransa'nın taleplerine karşılık verince elçi borç meselesini erteleyebilmiş ve ahidnâmeyi elde edebilmiştir. 1569 tarihli bu ahidnâmede Venedik hariç bütün Avrupalı gemilerin ancak Fransız bayrağı ile Osmanlı limanlarında ticaret yapmasına izin verilmiştir. Ticarî kuralları tayin etmesi ve önemli bir imtiyaz sağlaması yanında ahidnâme siyaseten Fransa'nın Osmanlılara dostluk ve sadakatini de resmileştirmiştir.¹

1571'de Kıbrıs'ın fethedilmesi ve akabinde gerçekleşen İnebahtı Deniz Savaşı Osmanlı-Fransa ilişkilerinin nazik bir döneme girmesine neden olmuştur. İlk esnada bütün Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı donanmasının İspanya'nın liderlik ettiği Haçlı donanması karşısında İnebahtı'da yaşadığı mağlubiyet Fransa kamuoyunda da heyecanla karşılanmıştır. Fransa'nın farklı şehirlerinde savaşla alakalı yayınlanan eserlerde zafer kutlanmış, hatta Osmanlılara saldırmak için kapsamlı askerî planlar yayınlanmıştır.²

Fakat Fransa Kralı ve hükümeti İspanya'nın Akdeniz ve Avrupa siyasetinde kazandığı prestij ve gücü dikkate alarak Osmanlılarla münasebetlerini korumayı tercih etmiştir. İnebahtı Savaşı'ndan hemen önce yeni elçi sıfatıyla İstanbul'a yola çıkan Francois de Noailles Osmanlı donanmasının mağlubiyetini haber alınca bir tereddüt hali yaşamıştır. Kral IX. Charles, hezimetin ardından II. Selim'e yazdığı mektupta dostluğun süreceği sözünü vermiştir. Kral, elçisinin de İstanbul'a gitmesini isteyince Noailles yolculuğuna devam etmiştir. Başkentte varan François de Noailles Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa tarafından ağırlanmış ve daha sonra II. Selim ile görüşmüştür.³ Elçinin sunduğu mektuba cevaben Sultan bir nâme ile Avrupa'da kurulacak Haçlı ittifakını önlediği için IX. Charles'a memnuniyetini dile getirmiştir. Gerek Papa V. Pius'un teklifini reddetmesini gerekse Alman beylerini ittifaka dahil olmamaya ikna etmesini samimi dostluğunun nişanesi sayıp övmüştür.⁴

1571-1574 yılları arasında François de Noailles ikili ilişkileri ilgilendiren birçok meselede önemli kararların alınmasında etkili olmuştur. Kral'a yazdığı mektuplarda Osmanlılarla dostluğu sürdürmenin lüzumunu açıklarken bahsettiği hususlar ayrıca onun diplomatik faaliyetlerini şekillendirmiştir.⁵ Üzerinde durduğu maddelerden ilki İspanyolların Akdeniz'de gücünü kırma fikrine mutabık olarak Fransa ve Osmanlı donanmalarının ortak saldırı gerçekleştirmesini sağlamaktı. Osmanlı hükümetinin de desteklediği İspanya'ya saldırma tasarıları için Kral IX. Charles ilginç bir teklifte bulunmuştur. Cezayir üzerinden İspanyollarla savaşabilmek için Fransız hanedanından bir ismi bu eyalete yönetici atanmasını istemiştir. Osmanlıların sıcak bakmaması nedeniyle teklif akim kalmış, İspanya harekâtları aksamıştır. De Noailles daha sonra İspanya'nın planlarını ve Haçlı ittifakını bozmak için Venedik ile Osmanlı arasındaki barış görüşmelerine dâhil olmuştur. Halihazırda sulh için istekli olan Venedikli temsilcilerle iletişime geçmiş ve arabuluculuğu neticesinde Venedik ile Osmanlılar sulh antlaşması imzalamıştır (1572). Elçinin diğer bir mühim hamlesi Lehistan'da ortaya çıkan taht mücadelelerine Osmanlıları taraf kılmasıdır. De Noailles, Habsburg ve Rusya'nın müdahale ettiği Lehistan'da yeni hükümdar tayini sürecinde Osmanlıların desteğini alarak Fransız bir ismin seçilmesine uğraşmıştır. Habsburgların seçtiği kişinin Lehistan üzerinde hakimiyet kurma ihtimalini gündeme getirerek Osmanlı hükümetinin aklını çelmiştir. De Noailles'in girişimleri sonuç vermiş ve II. Selim'in desteğiyle Kral IX. Charles'ın kardeşi Henry de Valois Lehistan krallığı tacını giymiştir (1573).⁶ Kısa bir süre zarfında Osmanlı-Fransız ilişkilerini İnebahtı mağlubiyetinin gölgesinden çıkararak ve tarafların ortak faydalarına hitap eden bir diplomasi geliştiren De Noailles, aynı dönemde ticarî mevzularla da ilgilenmiştir. Fransız tacirlerin Osmanlı limanlarında 1569 Ahidnâmesi çerçevesinde ticarî faaliyetlerini sürdürebilmesine dikkat etmiş ve zaman zaman ortaya çıkan sıkıntıları çözümü için gerekli adımları atmıştır.⁷ De Noailles'in elçilik vazifesi sürerken Osmanlı tahtında yaşanan değişim ise iki devlet arasındaki ilişkilerde yeni bir sayfa açmıştır.

¹ Michalewicz 2020, 159-176; Panaite 2010, 367-373.

² Rouillard 1973, 69-73; Usher 2013, 47-58.

³ Işıksel 2012, 241-249; Degert 1921, 225-236.

⁴ BOA. A. DVNSMHM. d. 19/247; Işıksel 2012, 249-251.

⁵ BNF, Ms. Depuy 429, 7b-11b.

⁶ Işıksel 2012, 231-240; Degert 1921, 237-260.

⁷ BOA. A. DVNSMHM. d. 15/865, 1195.

1574'ün son günlerinde III. Murad'ın saltanatı başlamıştır. Bundan iki ay sonra Lehistan hükümdarı tayin edilen Henry de Valois kardeşinin ölümü üzerine ülkesine dönüp yeni Fransa Kralı olarak tahtta geçmiştir. Fransa ile Osmanlı münasebetleri böylece iki yeni hükümdar ile yeni bir döneme girmiştir. III. Murad evvela III. Henry'nin Lehistan'dan ayrılmasının ardından ortaya çıkan idarî sıkıntıları halletmek zorunda kalmıştır. III. Henry'nin annesi Catherine de Medici'ye yazdığı nâmede iki devlet arasındaki dostluğun Lehistan'daki gelişmeler yüzünden hasar görmediğini bildirmiştir.⁸ Söylemine uygun olarak babası II. Selim tarafından Fransızlara verilen 1569 tarihli ahidnâmeyi tasdik etmiştir.⁹ 1576 yılında bu defa De Noailles Fransız tüccarların Akdeniz'de karşılaştığı başta korsanlık olmak üzere muhtelif güvenlik hususlarına dair teminatları havi bir nâmeyi III. Murad'ın elinden almıştır.¹⁰ Ne var ki olağan devam eden ilişkiler III. Murad'ın İspanya ile barış yapması ve İngiltere'yi Akdeniz ticaretine dahil etmesiyle kabuk değiştirmiştir.

İnebahtı galibiyetinden sonra İspanya vakit kaybetmeden savunmasız kalan Tunus'u ele geçirmiştir (1573). Sonraki yıl Osmanlı donanması sefer düzenleyerek Tunus'u tekrar geri alabilmiştir. Kısa süren işgal teşebbüsü ve ardından Venedik'in Kutsal İttifakı terk etmesiyle İspanya Osmanlılar karşısında yalnız kalmıştır. İspanya Kralı II. Philip husumeti bitirip Osmanlılarla ateşkes yapmaya karar vermiştir. II. Philip 1577'den itibaren iki devlet arasındaki diplomasiyi iyileştirmek amacıyla Osmanlı hükümetiyle irtibat kurmaya başlamıştır. İspanya'nın ateşkes için temaslarda bulunduğu sırada Safevilere karşı sefere hazırlanan Osmanlı Devleti Akdeniz'de askerî yükü azaltacak bu fırsatı geri çevirmemiştir. Bu sayede II. Philip elçisini İstanbul'a gönderebilmiştir ve yaklaşık iki sene süren görüşmelerden sonra Osmanlı Devleti ve İspanya arasında ateşkes antlaşması imzalamıştır (1581).¹¹ Diğer taraftan Fransa Kralı III. Henry ve yeni Osmanlı elçisi Jacques de Germigny İspanya'nın aleyhinde ateşkes sürecine müdahale etmiştir. Osmanlıların İspanya ile savaşmasını isteyen Kral, elçisine Osmanlı devlet adamlarından destek alarak görüşmeleri baltalama talimatı vermiştir. Bu süreçte İspanya'nın Cezayir ve Tunus'a tehdit oluşturduğu algısını yaymıştır. II. Philip'in hâlâ Haçlı ittifakının bir parçası olduğunu vurgulayarak onun Osmanlılara saldırma niyetini koruduğunu da iddia etmiştir¹² Ne var ki İspanya'nın Hollanda isyanlarıyla meşgul olduğunu bilen Osmanlı Devleti¹³ III. Henry'nin muhalefetine rağmen mezkûr ateşkesi kabul etmiştir. III. Murad dostunun tedirginliğini azaltmak için III. Henry'ye gönderdiği nâmelerde İspanya'nın olası saldırıları karşısında Osmanlı donanmasının her zaman desteğe hazır olduğunu haber vermiştir.¹⁴

Osmanlı-Fransa ilişkilerini İspanya ateşkesinden daha çok etkileyen gelişme ise İngiltere'ye Osmanlı limanlarında kendi bayrakları altında ve kendi temsilcilerinin kontrolünde ticaret yapma izni verilmesi olmuştur. 1578'de İngiliz tacir William Harborne'un İstanbul'a gelerek Akdeniz'de birkaç senedir yoğunlaşan İngiliz ticaretine icazet almasıyla başlayan süreç birkaç aşamadan geçmiştir. İlk temaslarda Harborne, Safevi seferlerinin levazımını karşılamayı da taahhüt edince Osmanlı Devleti onun taleplerini kabul etmiştir. Mart 1579'da I. Elizabeth'e gönderdiği nâmede III. Murad karadan ve denizden İngiliz tüccarlarının ülkesine gelmesine izin verdiğini bildirmiştir. Aynı tarihte İngiltere sınırlarına kadar olan yerlerdeki kara ve deniz beylerine İngiliz mallarının ticaretini engellememeleri için emirler yazılmıştır.¹⁵ Kraliçeden gelen memnuniyet ve teşekkür mektubunun ardından III. Murad'ın sonraki hamlesi Kral III. Henry'ye yeni statüyü açıklamak olmuştur. Fransa Kralı'na İngiliz Kraliçe'si ile münasebetlerinin gelişmesinden ve onunla dostluk tesis etme isteğinden bahsetmiştir.¹⁶

İstanbul'daki Fransız elçisi ise hükümetinin ve Uluç Ali Paşa'nın desteğiyle, Harborne'a İngilizlere mahsus bir ahidnâme hazırlanmasına fırsat tanımamıştır. Başkentte maruz kaldığı baskı neticesinde İngiliz temsilci Harborne, İstanbul'u terk etmek zorunda kalmıştır (Temmuz 1581). Aynı ay içinde Fransız elçisi Germigny, Sultan III. Murad'dan İngilizler hakkında da maddelerin eklendiği yeni bir ahidnâme almıştır. 1581 tarihli bu ahidnâmede öncekinden farklı olarak Fransız elçisinin İspanya,

⁸ BOA. A. DVNSMHM. d. 26/533, 775.

⁹ BNF. Ms. 4769. T. III, 209a-210b.

¹⁰ BNF. Ms. 4769, T. III, 211a-212b.

¹¹ Braudel 1990, c. II, 323-346.

¹² Michalewicz 2020, 226-236.

¹³ BOA. A. DVNSMHM. d. 35/475.

¹⁴ BOA. A. DVNSMHM. d. 43/214, 289.

¹⁵ Kurat 1953, 13-27; Horniker 1942, 294-302.

¹⁶ BOA. A. DVNSMHM. d. 43/250.

İngiltere ve diğer Hristiyan temsilcilerinden üstün olduğu vurgulanmıştır. Diplomasi ve ticaretteki son duruma rağmen bütün Hristiyanların Fransız bayrağı altında Osmanlı topraklarında ticaret yapmaya devam edeceği belirtilmiştir. İngiliz ve İspanyollar başta olmak üzere Venedikliler hariç diğer milletlere mensup tacirlerin Fransa'nın koruması altında faaliyetlerini sürdürmelerine ve hukuki meselelerin çözümü için Fransız elçisine müracaat etmelerine karar verilmiştir.¹⁷ III. Murad, Kral'a yazdığı nâmede yenilenen ahidnâmeye değindikten sonra kadimden süregelen dostluğun baki olacağını, Fransa elçisi ve tacirlerinin Osmanlı nezdinde hâlâ ayrıcalıklarını koruyacağını beyan etmiştir. Özellikle İngiliz tacirlerin ticarî faaliyetlerini Fransız bayrağı altında gerçekleştireceğinin altını çizmiştir. Son olarak Kapudan Kılıç Ali Paşa'nın Akdeniz'e açıldığını haber vermiştir ve İspanyolların olası saldırı girişimleri karşısında kaptan-ı deryânın Fransızları destekleyeceğini ifade etmiştir.¹⁸ Neticede İspanya ile çatışmaları sonlandıran ve İngilizlerle ilişkilerini geliştiren Osmanlı hükümeti yeni bir ahidnâme vasıtasıyla Fransa'nın dostluk ve müttefikliğini yitirmemiştir.

1581 ahidnâmesi ile Fransızlar Osmanlı memleketlerinde ticarî ve diplomatik önceliğini korumuş olsa dahi bu durum birkaç hadise yüzünden fazla uzun sürmemiştir. Ahidnâmeden sonra Fransa'ya gönderilen Osmanlı elçisi, III. Henry'yi Şehzade Mehmed'in sünnet şenliklerine davet etmiştir. Fakat Kral törene icabet etmemiştir. Bundan daha kötüsü İstanbul'da bulunan Fransa elçisi Germigny'i protokolü bahane göstermiş ve eğlenceleri terk etmiştir. Elçinin davranışı Osmanlı hükümetinin tepkisini çekmiştir (1582).¹⁹ Fransa'nın itibarına zarar veren bu hadiseden kısa süre sonra İstanbul'a dönen William Harborne durumdan yararlanıp İngiltere'nin peşinde olduğu ticarî imtiyazları almıştır. I. Elizabeth'ten değerli hediyeler ve ticarî hususları ihtiva eden bir mektupla III. Murad'ın huzuruna çıkan Harborne iyi karşılanmış; çok geçmeden Sultan, Fransız elçisiyle aynı statüyü ve yetkileri Harborne'a İngiltere elçisi sıfatıyla tanımıştır. İngiltere için ayrı ahidnâme düzenlenmiş ve İngiliz tüccarların İngiliz bayrağı altında ticaret yapabilmelerine resmîyet kazandırılmıştır (1583).²⁰ İngilizlere verilen ahidnâmeden sonra Fransa'nın Osmanlıların siyasi ve diplomatik ortaklığındaki ayrıcalıkları yavaş yavaş azalmıştır. Bu dönem Fransa, İngiltere'nin de dolaylı desteğiyle İspanya'ya karşı savaş çağrısı yapıp Osmanlıların gündemini belirlemek istemiştir. Lakin Osmanlı hükümeti iki devletin baskısına rağmen 1585'de İspanya ile olan ateşkes antlaşmasını yenilemiştir.²¹ Aynı dönemde Fransa'nın başlayan iç savaşlar diplomaside de ciddi sonuçlar doğurmuştur.

Uzun senelerdir süren mezhep savaşları 1585'den itibaren şiddetli bir döneme girmiş ve Fransa'nın Osmanlı ile diplomatik ilişkilerini tam anlamıyla krize sokmuştur. Fransa kralları 1572 yılından beri çeşitli eyaletlerdeki aristokratlar tarafında benimsenen ve ülke içinde ayrılmaya neden olan Protestanlığa karşı mücadele etmiştir. Dönem dönem sert savaşların yaşanmasına ve bunun sonucunda kısmi özgürlükler tanınmış olmasına rağmen Protestanlığın siyasi ve dinî alanda güçlenmesine kraliyet ve Katolik camia rıza göstermemiştir. 1584'de III. Henry'nin kardeşi ve tahtın varisi Anjou Düku Francis'in ani ölümü ise Katolikler için Protestanlara karşı mücadeleyi daha kritik hale gelmiştir. Çünkü taht için tek aday kalan Henry de Bourbon savaşların başından itibaren Protestanların safında yer almıştır.²² Fransa'yı kasıp kavuran mezhep savaşları aslında Fransa-Osmanlı ilişkilerini doğrudan etkilememiştir. Osmanlı Devleti ile sürdürülen dostluk, ülke içinde din savaşının taraflarının birbirlerine karşı propaganda malzemesi olmuştur.²³ Bunun yanında Fransa hükümeti Protestanlara arka çıkan İspanya'ya karşı Osmanlılardan sık sık askerî destek talep etmiştir. Ancak, savaşlar iki devlet ilişkilerine 1584'den itibaren ciddi şekilde tesir etmeye başlamıştır. Bu tarihte yeni Fransız elçisi olarak tayin edilen Jacques Savary de Lancosme'nin faaliyetleri ve 1589'da III. Henry'nin suikast sonucunda öldürülmesi Fransa'daki mezhep mücadelesini bir parçasını İstanbul'a taşımıştır.

İstanbul'da protokol kurallarına riayet etmeyen Lancosme, daha ilk anda Osmanlı devlet adamlarının tepkisini çekmiştir. Keza kısa süre sonra Venedik elçisi ile sıkıntı yaşamıştır. Fransa hükümeti, 1588'de İspanya armadasının İngilizler karşısında yenilgisini fırsata çevirmek istediğinde, Lancosme'nin diplomatik etkinliği artmıştır. Osmanlı ricaliyle geliştirdiği ilişkilerden yararlanarak

¹⁷ Michalewicz 2020, 237-239; Panaite 2010, 373-377.

¹⁸ BOA. A. DVNSMHM. d. 42/338.

¹⁹ Michalewicz 2020, 240-248.

²⁰ Kurat 1953, 48-58; Horniker 1942, 303-307; Allison 2012, 131-142.

²¹ İnalçık 2002, 151-155.

²² Holt 2005, 99-155.

²³ Barthe 2016, 124-175.

Osmanlı donanmasının İspanya'ya karşı sefere çıkması için zemin oluşturmuştur. Bu dönem Kapudan Paşa ve Sadrazam Koca Sinan Paşa Fransa ile ortak bir harekâtı ciddiyetle değerlendirmiş ve donanmayı güçlendirmek istemiştir.²⁴ III. Murad da I. Elizabeth'e yazdığı nâmede askerî bir ittifakla İspanya kralını ortadan kaldırma niyetini dile getirmiştir.²⁵ Fakat hem donanma hazırlamanın maliyeti hem de Safavilere karşı süren savaşlar Osmanlı-Fransa iş birliğine imkân tanımamıştır.²⁶ 1589'da III. Henry suikastla öldürülünce ilişkilerde kısa dönemli bir kaos yaşanmıştır. İstanbul'daki elçi Lancosme Protestan mezhebinden ve Bourbon hanedanından IV. Henry'yi yeni kral olarak tanımamıştır. IV. Henry'yi meşru hükümdar kabul etmemekle kalmamış ona karşı mücadele başlatan Katolik İttifakı'na katılmıştır. Osmanlı hükümetinin Katolikleri destekleyen İspanya ile barış yapması ve Akdeniz'e donanma çıkarmaması için teşebbüslerde bulunmuştur.²⁷ Bunun sonucunda yeni kral IV. Henry henüz ülkesinde iktidarını tesis edemediği İstanbul'da bulunan elçinin hem şahsına hem de devlete yönelik zararlı faaliyetleriyle mücadele etmiştir.

1. IV. Henry'nin Osmanlılarla İlk Temasları

1589 yılında tek varisi olarak Fransa tahtına geçen IV. Henry'nin ülke genelinde iktidarını kabul ettirmesi kolay olmamıştır. İspanya'nın desteğiyle başkent Paris ve çeşitli eyaletlerde aristokratların ve din adamlarının kurduğu Katolik Ligi onun hükümdarlığına karşı çıkmıştır. 1592'de o zamana kadarki askerî yardımlarına ilaveten İspanya Kralı II. Philip bu defa Fransa tahtı için farklı bir aday çıkarmış ve IV. Henry'nin meşruiyetini sarsmaya çalışmıştır.²⁸ Fransa'da süregiden siyasi belirsizlik ve gelişmelerden Sultan III. Murad tamamen habersiz kalmamıştır. İstanbul'daki Fransız elçisinin yeni krala muhalif tavrı dışında bizzat IV. Henry henüz kral olmadan Navarre Dükü sıfatıyla Sultan'a mektup yazmıştır. Mektupta 'puta tapan Katoliklerin' verasetine müdahalelerinden ve 'asilerin' İspanya Kralı II. Philip'ten destek görmelerinden bahsetmiştir. İspanyolların hamlelerine karşı koyabilmek ve hakimiyetini temellendirebilmek için III. Murad'ın desteğini istemiştir.²⁹

Sultan III. Murad bir müddet IV. Henry'nin yardım çağrısına sessiz kalmıştır. İstanbul'daki İngiltere elçisi Edward Barton'ın raporlarında Sultan'ın tutumuna dair ipuçları mevcuttur. İngiliz elçi devletinin İspanya'ya karşı olan savaşı münasebetiyle Fransa kralının sıkıntılarından da bahsetmiştir ve Sultan'ın devletlerarası gelişmelere ilgisiz kalmasından rahatsızlık duymuştur. Kasım 1590 tarihli arzında II. Philip'in Fransa'yı ilhak etmeye hazırlandığını hatta Paris'e kadar İspanyol birliklerinin girdiğini anlatmıştır. Ona göre Osmanlıların Fransa'ya yardım etmeyeceğine kesin kanaat getirmiş oldukları için İspanyollar bu kadar rahat hareket etmektedir. Hâlbuki Sultan III. Murad atası Kanuni Sultan Süleyman gibi donanma desteğiyle Fransa'yı içine düştüğü durumdan kurtarabilecektir. Aksi halde İspanyolların Akdeniz'de gücünü artması ve Osmanlıları tehdit edecek hala gelmesi kaçınılmazdır.³⁰

İngiliz elçinin arzının üzerine III. Murad, I. Elizabeth'e yazdığı mektupta pasif tutumunu terk edeceğinin emarelerini göstermiştir. Sonraki sene üç yüz gemiyi Sadrazam Koca Sinan Paşa'nın komutasında İspanya'ya gönderme sözü vermiştir. Kraliçe'den de donanmasını sefer vaktine değin hazırlamasını istemiştir. Kral IV. Henry'ye de Osmanlı desteğinin geleceğini haber vermiştir.³¹ Keza Sultan aynı tarihte Kral'a hitap ettiği mektupta İngiliz elçisi ve Kraliçe'nin Fransa'da yaşanan gelişmelerden kendisini haberdar ettiğini söylemiştir. İki devlet arasındaki ittifak samimiyetle bakidir bu yüzden Fransız halkını kendi halkı gibi görmektedir. Ertesi sene için üç yüz geminin hazırlıklarına başlandığını ve bu donanma ile İspanyalıların bertaraf edileceğini de ona bildirmiştir.³² Nâmesine cevaben III. Murad'a yazdığı mektupta IV. Henry iç savaşın devleti soktuğu kötü vaziyetten fazlasıyla yakınmıştır. 1589'da tahta geçtiğinde aslında bütün eyaletlerin prensleri, yöneticileri, askerleri ve halkı tarafından tanındığını iddia etmiştir. Düzenin bozulmasının sebebi İspanyolların tetiklemesiyle ülke içinde çıkan ayaklanmalardır. IV. Henry devletin bu zor zamanında Sultan'ın dostluğuna güvendiğini ve selefleri zamanında olduğu gibi ondan desteğini beklediğini dile getirmiştir. Aralarını bozmaya

²⁴ Michalewicz 2020, 256-257.

²⁵ BOA. A. DVNSMHH. d. 64/213; Skilliter 1965, 120-122; Allison 2012, 143-145.

²⁶ Charrière 1860, c. IV, 679-681; Skilliter 1965, 124-125.

²⁷ Michalewicz 2020, 258-259.

²⁸ Holt 2005, 139-155.

²⁹ Recueil des lettres missives de Henri IV, Tome III, 1846, 364.

³⁰ Skilliter 1965, 128; Kurat 1953, 200-202.

³¹ Skilliter 1965, 129-130.

³² Skilliter 1965, 133-134.

çalışanların olduğunu fakat kendisinin hiçbir şekilde Osmanlılarla ters düşmeye yeltenmeyeceğini vurgulamıştır. III. Murad'dan da aynı iştiyakı gösterip düşmanlık edenlere fırsat tanınmamasını rica etmiştir.³³

III. Murad söz vermesine rağmen İspanyollara karşı donanma gönderememiştir. Güçlü bir donanma oluşturmanın maliyeti bunda baş etken olmuştur.³⁴ Bunun yanında Habsburg sınır hattında büyüyen çatışmalar ve savaş ihtimalinin yükselmesi de Osmanlıların dikkatini Akdeniz'den Macaristan'a çevirmesini gerektirmiştir. Osmanlı hükümeti Habsburg savaşları arefesinde İstanbul'da devam eden elçi krizini öne sürerek Fransızlara askerî yardım ve diplomasi hususunda çekinceli davranmaya başlamıştır. Aslında IV. Henry, elçi Lancosme'in aleyhinde faaliyetlerini haber alınca hemen harekete geçmiş; Lancosme yerine İngiltere elçisi Edward Barton'un Fransa'yı temsil etmesini istemiş ve talebini Osmanlı hükümetine sunmuştur. Çünkü iç savaşlar nedeniyle İstanbul'a yeni elçi göndermekte gecikmiştir.³⁵ Sultan ise resmi elçi başkente varmadan dostluğun ve ittifakın devam etmesinin ve ahidnâmenin yenilenmesinin mümkün olmayacağını Kral'a duyurmuştur.³⁶ Bunun üzerine IV. Henry François Savary de Brèves'yi İstanbul'a elçi olarak atamıştır.³⁷ Yeni Fransa elçisinin ilk görevi ise devletine ihanet eden eski elçi Lancosme'in Fransa'ya dönmesini sağlamaktır. Ödeneği kesilen ve faaliyetlerinden dolayı hapsedilen Lancosme'in Fransa'ya ulaştırılması aylarca gecikmiştir. Nihayetinde kendisi kaçarak Roma'ya sığınmıştır.³⁸

Osmanlı hükümetince resmiyeti tanınana kadar Brèves başkentteki ilk aylarında İngiltere elçisi Edward Barton ile irtibat kurmuş ve Kral'ın isteklerini yerine getirmeye çalışmıştır. Elçinin ilgilendiği ilk mevzu Osmanlıların Habsburglara karşı savaşa hazırlandığı dönemde İspanya ile planlanan barış görüşmeleri olmuştur. Mart 1592 Sadrazam Ferhad Paşa İspanya elçisinin sulh talep eden mektuplarını III. Murad'a iletmış ve olumlu bir geri dönüş ummuştur.³⁹ Buna karşılık Fransız ve İngiliz elçileri hâlâ savaş halinde oldukları İspanya ile barış yapılmasını protesto etmiştir. Elçiler Kraliçe ve Kral'ın yazdıkları mektupları Sultan'a ulaştırarak barış görüşmelerini engellemeye çalışmıştır.⁴⁰ IV. Henry de III. Murad'a gönderdiği mektupta İspanya'nın sadece Fransa topraklarının değil cihan hakimiyetinin peşinde olduğunu iddia etmiştir.⁴¹ Fransa ve İngiltere'nin barışı önlemeye çalıştığı vakitlerde Ferhad Paşa'nın yerine Siyavuş Paşa sadarete getirilmiştir. Yeni sadrazam çok geçmeden I. Elizabeth'e yazdığı mektupla İspanya ile sulh görüşmelerinin sonlandırıldığını ilan etmiştir. Aynı şekilde Kapudan Cıgalazâde Sinan Paşa IV. Henry'ye İspanya'nın barış için girişimlerinin reddedildiğini ve sonraki sene onlara karşı savaşmak için donanma çıkarılacağını açıklamıştır.⁴² Bunun üzerine IV. Henry III. Murad'a hem İspanya hem de eski elçi meselesinde aldığı kararları için minnettarlığını dile getirmiştir.⁴³ Muhtemelen son gelişmelerin etkisiyle Brèves'ye yazdığı mektuplarda da iç savaşlar hakkında bilgi verirken İspanyolların asilere desteğini sık sık vurgulamıştır. Ayrıca İspanya'yı ordusunu bölmeye mecbur edeceğinden ve devletin iç işlerini rahatlatacağından Osmanlıların Habsburg'a karşı savaş hazırlığını memnuniyetle karşılamıştır.⁴⁴

Lancosme meselesi halledilince Savary de Brèves'in resmi Fransa elçiliği Mart 1593'te Osmanlı hükümetince tanınmıştır. Bir ay sonra Brèves yeni sadrazam Koca Sinan Paşa'nın huzuruna çıkmıştır. Elçinin sadrazamdan ilk talebi, IV. Henry'nin de üzerinde durduğu, Akdeniz ticareti ve bununla ilgili hususlar olmuştur. Brèves, ahidnâmenin Kral IV. Henry için tekrar tasdik edilmesini istemiştir. Akdeniz'de malları gasp ve kendileri esir edilen Fransız tacirlerin serbest bırakılmasını talep etmiştir.⁴⁵ Elçinin arzı üzerine III. Murad, Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Halep ve Trablusşam beylerine hükümler göndermiştir. Hükümlerde beylere birkaç yıldan beri Fransa'daki iç savaş bahane gösterilerek Kral'ın

³³ Recueil des lettres missives de Henri IV, Tome III, 1846, 363-367.

³⁴ Fodor 1994, 89-111.

³⁵ Calendar of State Papers 9, 1897, 11-12.

³⁶ Calendar of State Papers 9, 1897, 12-13; Skilliter 1965, 139-140.

³⁷ Recueil des lettres missives de Henri IV, Tome III, 1846, 607.

³⁸ Michalewicz, 2020, 263-265; Sahin-Tóth 1997, 150-153.

³⁹ Calendar of State Papers 9, 1897, 17-18, 55-56.

⁴⁰ Calendar of State Papers 9, 1897, 41-42.

⁴¹ Recueil des lettres missives de Henri IV, Tome III, 1846, 607-610.

⁴² Skilliter 1965, 142-145.

⁴³ Calendar of State Papers 9, 1897, 50-51.

⁴⁴ Recueil des lettres missives de Henri IV, Tome III, 1846, 705-706, 709-711.

⁴⁵ Calendar of State Papers 9, 1897, 64, 68-69, 71-72; Recueil des lettres missives de Henri IV, Tome IV, 1848, 8-9, 75.

tebaasından esir edilen Fransızları nerede bulurlarsa serbest bırakmaları emredilmiştir. Ayrıca Fransa bayrağı altında gelen tacirlere mâni olmamaları için memâlik-i mahrûsede olan bütün beylere, kadılara ve kapudanlara da hükümler yazılmıştır.⁴⁶

Ticarî faaliyetlerin sıkıntısız sürdürülmesine yönelik adımlar dışında Fransız elçisi ve konsoloslarının maliyetleri için de önlemler alınmıştır. IV. Henry'nin iç savaşlar yüzünden elçi ve konsoloslarına yeterli finansmanı sağlayamamasının sonucunda yeni bir uygulama tatbik edilmiştir. Buna göre Fransalı tüccarlar ve Fransa bayrağı altında gelen herkesten yüz akçede iki akçe masârif ücreti toplanacaktır. Toplanan para gerektiğinde savaşlar ve deniz güvenliğine de harcanacaktır. Brèves'in bizzat ricası üzerine Sultan tarafından başta Mısır beylerbeyi olmak üzere Trablus, Sakız, Halep ve daha sonra Memâlik-i Mahrûse'deki bütün yöneticilere masrafların toplanmasında Fransızlara yardımcı olmaları için emirler gönderilmiştir.⁴⁷ Böylece Brèves elçiliğinin ilk yıllarında ticarî meselelerde isteklerini karşılık bulabilmiştir. Ne var ki askerî destek hususunda talihi yaver gitmeyecektir.

2. Habsburg Seferlerinin Başlaması ve Osmanlı-Fransa İlişkileri

Batı serhaddinde 1585 senesinden itibaren Osmanlı-Habsburg çatışmalarının şiddeti artmaya başlamıştır. Özellikle Şehsuvar Paşa'nın beylerbeyliği döneminde Bosna eyaletinin sınırlarında nispeten büyük çaplı mücadelelerin haberleri başkente kadar ulaşmıştır. Sonradan savaşın başlamasına etki edecek olan Bihke kalesine Bosna beylerbeyi 1586'da Habsburgların şikayetine konu olacak bir saldırı gerçekleştirmiştir.⁴⁸ III. Murad İmparator II. Rudolf'a yazdığı nâmede gerek Bosna gerek Estergon ve İstolni-Belgrad'dan askerlerin sınır ötesine saldırılar yapıldığı iddiasını reddetmiştir. Bu restleşmeden sonra serhad beylerinden teyakuz halinde olmaları istenmiştir.⁴⁹ 1590 yılında Habsburglu komutanlar Ösek'e kadar uzanan Osmanlı topraklarına kapsamlı bir saldırı ve yağma harekâtı gerçekleştirmiştir. Bunun üzerine Hasan Paşa bölgede Osmanlı çıkarlarını koruması ve düşman topraklarına saldırılarda bulunması için III. Murad tarafından Bosna eyaletine atanmıştır. Hasan Paşa görevde bulunduğu 1591-1593 yılları arasında birçok kez düşman birlikleri ile çarpışmıştır.⁵⁰ Hatta II. Rudolf'un kardeşinin liderlik ettiği bir orduya karşı meydan savaşında galip gelmiştir.⁵¹ Mücadeleleri esnasında hükümetin emriyle kendisine Rumeli'den asker ve teçhizat sağlanmıştır. Hasan Paşa'nın Yenihisar'da gerçekleşen çatışmada hayatını kaybetmesi ise kırılma noktası olmuştur. Hadise başkentte duyulunca çok geçmeden Şubat 1593'de III. Murad Habsburglara savaş ilan etmiştir.⁵²

Osmanlıların savaş ilanına Fransa hükümeti İspanya'nın askerî yükünü arttıracak ve iç savaşları hafifleteceği ümidiyle yaklaşmıştır. Bu sebeple İstanbul'daki elçiden savaş konusunda Osmanlı hükümetini teşvik etmesi istenmiştir.⁵³ Diğer taraftan Fransızlar kara seferlerinin Akdeniz'de bekledikleri donanma yardımını aksatacağından endişelenmiştir. Henüz başkentteki ilk aylarında ayyuka çıkan Osmanlı-İspanya barış görüşmelerinin akim kalmasını sağlayan Savary de Brèves Osmanlı hükümetinin söz verdiği donanma desteği için girişimlerini aralıksız sürdürmüştür. İngiltere elçisi Barton ile birlikte İspanyolların işgal planlarına ket vurmak için en azından yüz gemilik bir filonun deryaya çıkarılması hususunda Osmanlı hükümetine baskı yapmıştır. Brèves resmi elçiliği tanındıktan sonra donanma meselesinde ısrarını arttırmıştır. Hatta bu konuyu görüşmek için İstanbul'da sefer hazırlıklarıyla uğraşan Sadrazam Koca Sinan Paşa'yı otağında ziyaret etmiştir. Ordunun ve devletin gücüne güvenen Sinan Paşa elçiye bir taraftan Viyana'yı fethetmeye giderken diğer taraftan Akdeniz'e de yüz elli gemilik bir filo çıkarma niyetinde olduğunu söylemiştir. Fakat Brèves sadrazamın sözlerini pek inandırıcı bulmamıştır. Daha kötüsü Sinan Paşa'yı sert üslubundan dolayı bir daha ziyaret etmemeye karar vermiştir.⁵⁴

⁴⁶ BOA. A. DVN. DVE. d. 901/ 17, 19, 22, 30; Bostan 1988-1994, 70-72.

⁴⁷ BOA. A. DVN. DVE. d. 901/3, 20, 27, 30

⁴⁸ BOA. A. DVNSMHH. d. 58/260, 60/430, 453

⁴⁹ BOA. A. DVNSMHH. d. 62/572, 64/437

⁵⁰ İyâni 2001, 13-27

⁵¹ BOA. A. DVNSMHH. ZYL. d. 6/106

⁵² Emecen 2007, 87-97

⁵³ Sahin-Tóth 1997, 152-155

⁵⁴ Calendar of State Papers 9, 1897, 47, 51-52, 85-90, 95-97

Habsburg seferinden önce elçisine gönderdiği mektuplarda IV. Henry Akdeniz’de İspanyol tehlikesini bu defa onların Venedik’le anlaşmaya yakın olduğu iddiasıyla gündeme getirmiştir. Osmanlıların donanma yardımıyla halihazırdaki sefer hazırlıklarına rağmen umudunu kesmediğini belirtmiştir. Habsburglara karşı savaşı ise cihan hakimiyeti isteyen II. Philip’in planlarını aksatacağı için hayırlı bir gelişme olarak değerlendirmiştir. Bununla beraber IV. Henry Habsburgların mağlup olmaları halinde Hristiyan dünyasında Fransa’nın mesul tutulma ihtimalini ciddiye almıştır. Bu nedenle elçisini gerek diğer devletlerin temsilcileriyle gerekse Osmanlılarla ilişkilerini sefer arefesinde belirli bir denge ve nispeten tarafsızlıkla idare etmesi hususunda uyarmıştır. IV. Henry mektubunun son kısmında iç savaşları bitirmek ve İspanya’nın devlet idaresine müdahalesini sonlandırmak için Katolik mezhebini benimsediğini ilan etmiştir.⁵⁵ IV. Henry’nin Katolikliği kabul etmesi Osmanlı hükümetinin de dikkatinden kaçmamıştır. Hatta bu gelişmeden sonra ümera arasında İspanya ile Fransa’nın ittifak yaparak Osmanlılara saldıracağı şüphesi izhar etmiştir. Brèves Osmanlı hükümetini Kral mezhep değiştirdiği için Papalık ve İspanya ile uzlaştığı anlamına gelmediğine ikna etmiştir.⁵⁶

Koca Sinan Paşa Temmuz 1593’de orduyla başkentten ayrılmıştır. Ekim ayında Ösek’e ulaştığında hem orduya bütün eyalet askerleri katılamamıştır hem de iklim şartları seferin sürdürülmesini zorlaştırmıştır. Serdar, şartlar yüzünden önemli düşman şehirlerine saldırılamayacağını anlayınca Pesprim, Polata ve Tata hisarlarını fethetmeye karar vermiştir. Pesprim ve Polata’yı zorlanmadan ele geçirmesine karşın şiddetli kış seferi nedeniyle seferi bitirmiştir. Askerlerin de şikayetleri artınca Budin ve daha sonra Belgrad’a çekilmiştir. Serdarın ricatı sırasında harekete geçen Habsburg birlikleri ise Osmanlılara ait sekiz kaleyi ele geçirmiştir.⁵⁷ Osmanlıların Habsburg cephelerinde yaşadıklarıyla IV. Henry ilgilenmiş ve elçisine yazdığı mektuplarda savaşın kendi siyasî ve askerî faaliyetlerine etkisini değerlendirmiştir. Sinan Paşa’nın nispeten başarısız geçen seferinden haberi olmadığı anlaşılan Ocak 1594 tarihli mektubunda seferin sonuçlarına dair bazı yorumlar yapmıştır. Osmanlıların, Habsburglara saldırması ile İspanya’nın Fransa’ya karşı baskısının azalacağını ummuş fakat son durum beklediği gibi olmamıştır. Bu yüzden elçisinden donanma desteği için çalışmalarını sürdürmesini istemiştir. Ayrıca Venediklilerin savaşta İspanya ve Habsburgları kolladığını iddia etmiştir.⁵⁸ Mart ayında yazdığı mektupta ise seferin sonuçlarını öğrenen Kral, Habsburg İmparatoru’nun yine de ordusunu güçlendirip Osmanlı kalelerine saldırılamayacağını ifade etmiştir. Fakat İmparator donanmayla denizden sefer düzenlerse zafer kazanma ihtimalinin artacağını belirterek Osmanlılardan beklediği donanma yardımına imalı bir gönderme yapmıştır.⁵⁹

Serdar Koca Sinan Paşa pek çok kalenin elden çıkmasıyla sonuçlanan ilk seferinin ardından ikinci seferine önceki sene akim kalan Tata’yı fethederek başlamıştır. Daha sonra Samartine kalesini zorlanmadan ele geçirmiştir. Seferinin asıl hedefi Viyana önündeki güçlü düşman müstahkemlerinden Yanık’ı ise iki ay süren zorlu bir kuşatmanın ardından eman ile fethedebilmiştir (Eylül 1594). Kuşatmanın uzun sürmesi sebebiyle Komoran’a saldırma planı akim kalmıştır. Sefer bitmeden Papa hisarı müdafileri Kırım birliklerine kaleyi teslim etmiştir.⁶⁰ Osmanlıların başarılarına benzer şekilde IV. Henry de aynı yıl içinde Fransa’da iktidarını güçlendirmiş ve Katolik Ligi’nin direnişi iyice kırmıştır. Bu dönem yazdığı mektuplar Brèves’ye iç savaşlarda kaydedilen ilerlemeyi ve siyasî gelişmeleri uzun uzadıya anlatmıştır. Mart ile temmuz arasında elçisine yazdığı mektuplarda eyaletleri hakimiyet altına almasından ve en sonunda Paris’e girip zaferini taçlandırmasından bahsetmiştir. İspanya’nın hala bütün çabasını Fransa’nın düzenini yıkmaya ve kendisini ortadan kaldırıp ülkeyi işgal etmeye harcadığını da satır aralarına eklemiştir. Osmanlılardan yine ortak düşmanlarının tasarılarını bertaraf etmek için donanma desteğini istemeyi ihmal etmemiştir. Kral son olarak Osmanlı-Habsburg savaşının İspanya’yı Fransa’ya yönelik askerî faaliyetlerinden alıkoyduğunu da belirtmiştir.⁶¹

Osmanlı ordusunun kışlaklara dağılmasına yakın tarihlerde yazdığı mektupta ise IV. Henry’nin üslubu değişmiştir. Çünkü Şubat 1594’de Katolik Kral olarak Fransa’da taç giymiş ve iktidarını tanzim etmiştir. Ülkesinde yaşadığı meşruiyet meselesini aşmanın verdiği özgüvenle Osmanlılara yeni

⁵⁵ Recueil des lettres missives de Henri IV, Tome IV, 1848, 6-9, 34-36, 46-49, 74-75

⁵⁶ Calendar of State Papers 9, 1897, 110-111; Recueil des lettres missives de Henri IV, Tome IV, 1848, 88-89.

⁵⁷ Önal 2012, 353-366.

⁵⁸ Recueil des lettres missives de Henri IV, Tome IV, 1848, 90-91.

⁵⁹ Recueil des lettres missives de Henri IV, Tome IV, 1848, 105-107.

⁶⁰ Önal 2012, 368-386.

⁶¹ Recueil des lettres missives de Henri IV, Tome IV, 1848, 118-119, 152-154, 188-190.

talepler sunmuştur. İstanbul'daki elçisine ahidnâmenin yenilenmesi için Osmanlı hükümeti ile irtibata geçmesini emretmiştir. III. Murad'ın en başından itibaren iç savaflara ilgisiz kalmasını eleştirmiştir. Kendi beylerine karşı savaştığına inandığı için önemsiz gördüğü çatışmalarda ne kadar askerî güç ve teçhizatın kullanıldığını Sultan ile paylaşmıştır. Ayrıca devam eden Habsburg seferleri münasebetiyle Osmanlı birliklerinin Kanije yahut Komaron'a saldırmamasını önermiştir (Kasım 1594).⁶² IV. Henry ahidnâmenin yenilenmesiyle iç savaflar ve 'meşru kral' meselesi yüzünden Fransız tacirlerine Akdeniz'de ve Osmanlı limanlarında yaşatılan sıkıntıları sonlandırmayı amaçlamıştır. Diğer taraftan önemli ticaret şehirlerinden Marsilya ve buranın meclisinin kendisini kral tanımama inadını kırmayı hedeflemiştir. Aslında Fransalı tacirlere karşı gerçekleştirilen korsanlık yahut diğer kötü muameleler Fransa'daki iç savaş sürecinde de Osmanlı hükümetince ahidnâmeye muhalif sayılmıştır. İlgili eyaletlerin beylerine hükümler gönderilip onlardan bu tür saldırıların önüne geçmeleri ve Fransız esirlerin serbest bırakmaları istenmiştir.⁶³

1590'de IV. Henry'yi tanımayıp siyasi ve ekonomik bağımsızlıklarını ilan eden Marsilyalılar karşısında Osmanlı hükümetinin tutumu en başından itibaren sert olmuştur. III. Murad henüz Mayıs 1590'da Marsilyalılara Osmanlı topraklarına ticaret için geldiklerinde mallarına el konulacağını ve kendilerinin esir edileceğini bildirmiştir.⁶⁴ İki sene sonra bu defa sadrazam Marsilyalıları ticarî faaliyetlerini kesmekle tehdit etmiştir.⁶⁵ Haziran 1593'de Sultan, Marsilya zabıtlarına ve ayanına yazdığı nâmede IV. Henry'ye muhalefet etmelerini kinamış; İspanya ile ittifak halinde olduklarından levend taifelerinin gemi ve mallarına saldırmaya devam edeceğini haber vermiştir. Sultan, bu tehditlerle Marsilya ayanının Kral'a itaat etmelerini sağlamaya çalışırken aksi durumda Marsilyalıların Osmanlı Devleti nezdinde düşman milletlerden biri sayılacağını da belirtmiştir.⁶⁶ III. Murad'ın tehditlerine rağmen Marsilyalılar Kral'a karşı tavırlarını değiştirmemiştir. IV. Henry'nin Brèves'e ahidnâme teçdidi için talimat vermesinden sadece bir ay sonra Marsilya ümerası III. Murad'a cevap göndermiş ve Kral'a itaat etmeme nedenlerini açıklamıştır. IV. Henry'ye tabii olmadıkları sürece ticarî faaliyetlerinin engelleneceğine dair Sultan'ın uyarısını hafife almadıklarını fakat Marsilyalı Fransızlar ve Katolikler olarak yaşayıp ölmeye and içtiklerini, bu yüzden kararlarından dönmeyeceklerini ifade etmişler. İspanyollarla alakalarının olmadıklarını ve Marsilya halkının IV. Henry'yi sapkın ve Huguenot saydığı için asla meşru kral tanımayacağını vurgulamışlardır.⁶⁷ III. Murad'ın teşebbüslerine karşın Marsilyalıların IV. Henry'ye muhalefeti bir müddet daha sürecektir. 1595'de III. Murad'ın vefat etmesi ve IV. Henry'nin İspanya'ya savaş ilan etmesi ise sadece Marsilya ile değil Osmanlı-Fransız ilişkilerini de etkileyecektir.

3. III. Mehmed'in Saltanatı ve IV. Henry'nin Hükümdarlığı

17 Ocak 1595'de Sultan III. Murad vefat etmiştir. Düzenleyeceği üçüncü Habsburg seferinin hazırlıkları için Belgrad'da bulunan Koca Sinan Paşa, Sultan'ın vefatını burada öğrenmiştir. İlk esnada sefer için bölgede olan askerlerin Sultan'ın ölümünü öğrenmemeleri için bazı önlemler almıştır. Bu çabasında başarısız olunca serdar, ikinci adımda Habsburgların durumu fırsata çevirme ihtimallerine karşı hemen askerlerini sahaya çıkarmıştır.⁶⁸ Ne var ki Habsburg seferlerinin gidişatını ve Sinan Paşa'nın akıbetini serhadde yaşananlar değil İstanbul ve Eflak'taki gelişmeler etkileyecektir. III. Murad'ın ölümünden kısa bir süre önce Osmanlı aleyhinde faaliyetlere başlayan Eflak voyvodasının üzerine başkentten yeni bir voyvoda ile ordu gönderilmiştir. Aynı tarihlerde sadaret kethüdası Ferhad Paşa, Boğdan Voyvodası'na kendisine yakın bir ismi tayin etmiştir. Fakat yeni Eflak voyvodası eskisini aratmamış ve Osmanlılara muhalif tavır sürdürmüştür. Boğdan voyvodası da memleketin ayanları tarafından kabul edilmemiştir. Eflak ve Boğdan voyvodaları bunun üzerine Osmanlı Devleti'ne isyan etmiş ve bölgelerindeki Osmanlı kalelerine saldırmaya başlamıştır. Bu olaylar sırasında III. Mehmed'in tahta geçmesi ise Ferhad Paşa'ya sadrazam ve serdar olma fırsatı doğurmuştur. Eflak meselesine yeterli ilgi ve askerî önlem alamadığı bahane gösterilerek Koca Sinan

⁶² Recueil des lettres missives de Henri IV, Tome IV, 1848, 252-254.

⁶³ BOA. A. DVN. DVE. d. 901/39, 47, 50, 51.

⁶⁴ Skilliter 1965, 170.

⁶⁵ Calendar of State Papers 9, 1897, 49-50.

⁶⁶ Bostan 1988-1994, 72-73.

⁶⁷ Calendar of State Papers 9, 1897, 146.

⁶⁸ Woodhead 1979, c. II, 253-257.

Paşa azledilmiştir. Onun yerine Ferhad Paşa serdar-ı ekrem tayin edilmiş ve Eflak seferinin hazırlıklarına başlamıştır.⁶⁹

17 Ocak 1595’de IV. Henry, İspanya’ya savaş ilan etmiştir. Mezhep savaşları sırasında Fransa üzerinde hakimiyet kurmaya çalışan II. Philip’e karşı bu resmî savaş ilanı ile IV. Henry krallık mücadelesini sonlandırıp devletin idaresini tamamen eline almıştır.⁷⁰ Fransa’nın savaş başlatması ile III. Murad’ın vefatının aynı güne denk gelmesi üzerine Fransa elçisi Brèves’in mesaisi artmıştır. Elçi ocak ayı bitmeden III. Mehmed ile görüşmek istemiş ve ısrarının sonraki ay sürdürmüştür.⁷¹ IV. Henry de III. Murad’ın ölümü üzerine elçisine gönderdiği mektupta Habsburg seferlerinde nelerin değişeceğini ve donanma yardımının akıbetinin ne olacağını sormuştur. III. Mehmed’in orduların gücünü arttıracığına inandığını dile getirmiş, fakat yeni sultanının İspanya’ya karşı Fransa’yı destekleme işiyakındaki şüphelerini gizlememiştir.⁷² Cülusu münasebetiyle III. Mehmed’e gönderdiği nâmede ülkesinde düzeni sağladığını anlatmış ve dostça ilişkilerin sürdürülmesini temenni etmiştir. Ayrıca Sultan’a son senelerdeki gelişmeler gözetilerek yeni maddelerin eklendiği ahîdnâme arzusunun bildirmiş ve elçisi vasıtasıyla bu işin halledilebileceğini söylemiştir. Cezayir korsanları tarafından Fransız tüccarlarına yapılan saldırıların kesilmesi için de yardım istemiştir.⁷³ IV. Henry sonraki mektubunda bu defa elçisi aracılığıyla III. Mehmed’e bazı tavsiyelerini iletmiştir. Elçisine önce şahsı ve devletiyle olan dostluğun değerini ona hatırlatmasını istemiştir. Sultan’a Habsburg seferlerine ihtimam göstermeyi ve askerî hazırlıklarla ilgilenmeyi önermiştir. Zira zaferler kazanması halinde şanını ve iktidardaki gücünü arttıracaktır. Hatta kendisinin yaptığı gibi Sultan’ı sefere çıkmaya teşvik etmiştir. Böylelikle birlikte ortak düşmanlarına karşı gövde gösterisi yapabileceklerdir.⁷⁴ Mektubun yazıldığı tarihte III. Mehmed’in huzuruna çıkan Brèves’in Kral’dan ulaşan tavsiyeleri Sultan ile paylaşmış paylaşmadığı bilinmemektedir.⁷⁵ Sadece aynı tarihte Kapudan Halil Paşa, IV. Henry’ye ortak düşmanı ortadan kaldırmak için donanma hazırladığını bildirmiştir.⁷⁶ Gelgelelim saltanatının ilk senesinde Habsburg cephesinde yaşananlar hem IV. Henry’nin Osmanlı Devleti’ne yaklaşımını etkilemiş hem de III. Mehmed’i gerçekten sefere çıkmaya mecbur etmiştir.

Ferhad Paşa’nın Eflak seferi kötü askerî kararlar ve yeterli ordu gücünü toplayamamasının sonucunda fiyaskoyla sonuçlanmıştır (Temmuz 1595). Durumu düzeltmesi için yeniden serdar atanan Koca Sinan Paşa ise Yergöğü’nde Eflak ordusu tarafından bozguna uğramıştır (Ekim 1595). Aynı ay içinde Estergon uzunca bir kuşatmanın ardından Habsburglara teslim edilmiştir. Osmanlı Devleti yaşanan bu kayıplar nedeniyle seferlerin başından itibaren sürdürdüğü saldıran taraf olma avantajını kaybetmiştir. III. Mehmed saltanatının hemen başında, bilhassa Sinan Paşa ile Ferhad Paşa arasındaki mücadele yüzünden devletin sıkıntıya düştüğüne şahit olmuştur.⁷⁷ Öte yandan, IV. Henry Osmanlıların içinde bulunduğu zor durumu elçisine gönderdiği mektuplarla yorumlamıştır. Ferhad Paşa’nın Eflak mağlubiyeti üzerine gönderdiği yazıda Habsburg cephesindeki durumun kötüden rezalet döndüğüne değinmiş ve bunu, Sultan’ın idaredeki zafiyetlerine bağlamıştır. Sultan’ın iktidar ve şanını devlet adamlarına karşı kaybettiği için ileride daha kötü dönemler göreceğini söylemiştir. IV. Henry güncel durum üzerinden Osmanlılarla ilişkileri hakkında düşüncelerini paylaşmıştır. İspanya’ya karşı donanma yardımı hususunda Koca Sinan Paşa’nın taahhütlerine artık inanmamaktadır. Ortak düşmanlara karşı karada ve denizde birlikte mücadele etme fikrini terk etmemiştir, fakat şimdilik kabul etmese de Papa VIII. Clement’in kendisine barış teklif ettiğini haber vermiştir. IV. Henry Estergon’un kaybindan sonra yazdığı mektupta da kötü sonuçları yine III. Mehmed’in yönetimdeki eksikliklerine bağlamıştır. Bu sebeple elçisinden Sultan ile görüşerek sonraki yıl sefere çıkmaya ikna etmesini istemiştir. Kral, Sultan’ın dahilî ve haricî düşmanlara karşı üstün gelebilmesi için sefere gitmesinin hayatî olduğunu düşünmektedir.⁷⁸

⁶⁹ Özçelik 2020, 173-178.

⁷⁰ Lesaffer 2017, 101-122.

⁷¹ Calendar of State Papers 9, 1897, 151-152, 155.

⁷² Recueil des lettres missives de Henri IV, Tome IV, 1848, 321-323.

⁷³ BNF. Ms. Turc 130, 110a-110b.

⁷⁴ Recueil des lettres missives de Henri IV, Tome IV, 1848, 344-346; Michalewicz 2020, 272-273.

⁷⁵ Calendar of State Papers 9, 1897, 157.

⁷⁶ Michalewicz, 2020, 274.

⁷⁷ Özçelik 2020, 178-186; Önal 2012, 390-399.

⁷⁸ Recueil des lettres missives de Henri IV, Tome IV, 1848, 405-408, 450-453.

IV. Henry Osmanlı Devleti'nin Habsburg karşısındaki durumu üzerinden kaygılarını izah ederken diğer taraftan III. Mehmed de Fransa'nın İspanya'ya karşı savaşına destek olmaya çalışmıştır. Savaş boyunca İspanyollara yakın olan Marsilyalıları ikaz etmek için elçiler yollamış; zamanında selefinin denediği gibi, onları Fransa Kralı IV. Henry'ye itaate davet etmiştir. Başkentteki tersanelerde söz verilen donanma hazırlanamadığı için Kapudan Paşa'yı Cezayir ve Tunus'ta bulunan gemilerle Fransızlara desteğe göndermiştir.⁷⁹ Halep ve bölgedeki diğer idareciler de Fransız tacirlerden toplanan paraların ve askerî teçhizatın tastamam Fransa'ya ulaştırmaları hususunda uyarılmıştır. Mısır beylerbeyinden İspanya'ya karşı savaşırken at ihtiyacı olan Fransızlara kolaylık sağlaması istenmiştir.⁸⁰ Osmanlı hükümetinin sonraki senelerde Fransa'ya benzer yardımları devam etmiştir. Halbuki IV. Henry'nin Osmanlı ile ilişkilerine yaklaşımı değişmiştir.

1595 yılının Aralık ayında Brèves'ye IV. Henry'den gelen mektup öncekilere kıyasla daha hacimlidir ve özgün içeriğiyle dikkat çeker. IV. Henry mektubun ilk kısmında Osmanlı hükümetinin Marsilya meselesinin çözümü için Garp Ocakları'na ait gemileri görevlendirmesinden memnuniyetini dile getirmiştir. Bu hususa değindikten sonra Avrupa'daki siyasi gelişmelerden konu açmıştır. Hollanda Cumhuriyetleri üzerinde süren savaşların sona yaklaştığını ve artık İspanya'nın eski gücünü kaybettiğini açıklamıştır. Papa VIII. Clement kendisiyle daha yakın ilişki kurma peşindedir. Çünkü Fransa ve İspanya'yı barıştırmaya ve ardından bütün Avrupa devletlerini Osmanlılara karşı birleştirmeye niyetlenmiştir. İngiltere'nin de savaştan çekilme ihtimali olduğu için Kral'ın önünde iki seçenek kalmıştır. Sultan III. Mehmed yıllardır göz ardı edilen donanma desteği sözünü yerine getirirse İspanya'ya karşı savaşmaya devam edecektir. Aksi halde devletin menfaatini göz önüne alarak İspanya ile barış antlaşması imzalayacaktır. IV. Henry Osmanlı hükümetinin tepkisini düşünerek elçisine dâhilî ve haricî koşullar üzerinden neden barış yapmaya daha yakın olduğunu izah etmiştir. Bunun yanında Osmanlıları kıskırtmak amacıyla İspanya'nın Macaristan seferlerine destek olduğu bilgisini de paylaşmıştır. Aynı zamanda ilk kez kendi krallığından Habsburg saflarına katılan Fransız komutan ve askerlere mâni olamayacağını açıkça ifade etmiştir.⁸¹ IV. Henry'nin düşmanlarının zayıflaması ve gücünü pekiştirmesinin ardından üslubuna yansıttığı ton değişimi özellikle yeni ahidnâmenin imzalanması sürecinde de gözlenecektir.

4. Savaş ve Ticaret Arasında 1597 Ahidnâmesi

IV. Henry, Brèves'in 1595 Kasım ve Aralık tarihli raporlarını cevapladığı mektuplarda III. Mehmed'in sefere çıkacağına 'kimsenin' inanmadığını yazmıştır. Aslında seferlerin o anki durumu düşünüldüğünde Habsburglar Osmanlılardan ciddi bir saldırı beklememektedir, bu nedenle Sultan'ın sefere çıkması için uygun bir zamandır. Diğer taraftan Papa VIII. Clement'in Fransa ile İspanya arasında barışı tesis etme girişimleri sürmektedir. IV. Henry sulha hâlâ rıza göstermese de olurda gerçekleşirse Fransızların Habsburg ordusunun saflarını dolduracağını söylemiş, kendisinin de bunun önüne geçemeyeceğini eklemiştir. Kral Osmanlı ile diplomatik ve ticarî ilişkilerini güçlendiren İngiltere ve Hollanda'yı da unutmamıştır. Osmanlı hükümetine bu iki devletin İspanya ile barış imzaladığını açıklamıştır. Ayrıca Brèves'ye yeni bir ahidnâme için madde ve talepleri ihtiva eden taslak metinler göndermiştir. Elçisinden sefere çıkması halinde III. Mehmed'in yanında bulunmasını da istemiştir. Bunların dışında İspanya'ya karşı savaşında Garp Ocakları'nın desteklerini yetersiz bulduğunu belirtmiştir. Marsilyalıların nihayet kendisini Kral olarak tanıdığını da haber vermiş, bu gelişme üzerinden Osmanlıları donanma göndermeye teşvik etmiştir.⁸²

IV. Henry birçok konuyu gündeme taşıyarak Osmanlıların dostluğunu ve desteğini korumaya uğraşmış, içeride ve dışarıda çıkarlarını şekillendirmeye çabalamıştır. 1596 yılı boyunca elçisine gönderdiği mektupların ana başlıklarını ekseriyetle yeni maddelerin eklendiği bir ahidnâme ve İspanya savaşında donanma desteği oluşturmuştur. Hatta Marsilyalı tacirlerin IV. Henry'ye itaat etmelerinde yeni ahidnâme talepleri etkili olmuştur. Bununla beraber Kral, Osmanlı hükümetini artık İngiltere'nin Fransa bayrağı altında ticaret yapması için ikna edemeyeceğini anlamıştır.⁸³ Osmanlılar ise Fransa'nın ticarî ve askerî isteklerini karşılamaya çalışmıştır. Sadrazam Damad İbrahim Paşa IV. Henry'ye

⁷⁹ Bostan 1988-1994, 75-77.

⁸⁰ BOA. A. DVN. DVE. d. 901/58, 59, 60, 61.

⁸¹ Recueil des lettres missives de Henri IV, Tome IV, 1848, 475-479; Sahin-Tóth 2006, 217-240.

⁸² Recueil des lettres missives de Henri IV, Tome IV, 1848, 495-498.

⁸³ Recueil des lettres missives de Henri IV, Tome IV, 1848, 523-525, 587-590, 599-602, 1047.

gönderdiği yazıda donanma yardımı sözü vermiş ve ahidnâmenin yenilenmesiyle ilgileneneğini belirtmiştir. Kapudan Halil Paşa da Kral'a donanma hususunda yapılacakları izah etmiş ve Fransız tacirlere karşı kötü muamelelerin önleneneğini bildirmiştir.⁸⁴ Aynı dönemde beylerbeylerine gönderilen hükümlerde de Fransa'nın ticarî ve askerî önceliklerinin gözetilmesiyle alakalı talimatlar verilmiştir. Fransa bayrağı altında ticaret yapan Katalan, Ceneviz ve diğer harbî tacirlere karşı ahidnâmeye muhalif davranmamaları ve tacirlerin kaidelere uyumlu şekilde faaliyetlerini sürdürmeleri için uygun şartları sağlamaları emredilmiştir.⁸⁵ Kapudan Paşa ve Cezayir beylerbeyinden de Fransız tacirlerin korsanlar tarafından zarar görmemeleri için gerekli önlemleri almaları beklenmiştir. Ayrıca İspanya'ya karşı savaşlarda kullanılan at ve diğer metaların Osmanlı limanlarından temininde Fransızları engellemeleri hususunda uyarılmışlardır.⁸⁶ IV. Henry'nin Marsilya'yı yeniden hâkim olması üzerine eyalet beylerine Marsilyalı tacirlere uygulanan mal ve gemi ambargosunun kaldırıldığı da haber verilmiştir. Marsilya tarafından ticaret için Osmanlı limanlarına gelenlere kötü muamele yasaklanmıştır.⁸⁷

Sultan III. Mehmed bir taraftan İspanya ile barış yapma tehdidinde bulunan Fransa'yı vazgeçirmek için bu şekilde tedbirler alırken diğer taraftan düzenleyeceği Habsburg seferinin hazırlıklarına başlamıştır. Eflak'ta alınan mağlubiyet ve ardından Estergon'un kaybedilmesiyle Osmanlılar iyi başladıkları Habsburg savaşlarında nazik bir döneme girmiştir. Hezimetlerden sorumlu tutulan Koca Sinan Paşa ve Ferhad Paşa azledilmiştir. Bir süre sonra Ferhad Paşa katledilirken Koca Sinan Paşa III. Mehmed'in sefere çıkma kararı üzerine yeniden sadrazam yapılmıştır. Aslında Sinan Paşa senelerdir devlet adamları arasında askerî sahada yaşanan çekişmeler yüzünden savaşların kaybedildiğini açıklayarak Sultan'ı sefere çıkmaya ikna eden isimlerden biri olmuştur. Diğer taraftan cephedeki kayıplardan rahatsızlık duyan İstanbul halkı ve ulema da III. Mehmed'e sefere gitmesi için güçlü bir kamuoyu oluşturmuştur.⁸⁸ IV. Henry'nin ordusuna liderlik etmesi hakkında ona verdiği öğütler nihayet karşılığını bulmuştur. Kral, elçisi Brèves'den seferde III. Mehmed'in yanında yer almasını istemiş ve maddi destek sözü vermiştir. Bu meyanda elçi de Kral'a ihtiyaç listesini iletmıştır. Temmuz 1596'da Brèves III. Mehmed'in otağına davet edilmiş ve akabinde orduyla birlikte başkentten ayrılmıştır.⁸⁹

Sultan III. Mehmed sefer sırasında IV. Henry'ye bir nâme yazmıştır. Özellikle gündemde olan İspanya savaşı ve Kral'ın fütuhatına değinmiş, iki devlet arasındaki sulh ihtimalini değerlendirmiştir. Sultan, Osmanlı-Fransa ilişkilerinin 'dosta dost düşmana düşman' şiarına dayandığını dile getirerek Kral'dan siyasi ilişkilerini bu çerçevede düzenlemesini beklemiştir. Dolayısıyla IV. Henry'nin İspanya ile barış yapmasına rıza göstermeyecektir. İspanya'ya karşı Kapudan Halil Paşa'nın emrinde yüz pare geminden müteşekkil donanmayı göndereceğini de haber vermiştir.⁹⁰ III. Mehmed İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Belgrad'a varmış ve burada gerçekleşen istişareler neticesinde Eğri'nin fethedilmesi kararlaştırılmıştır. Bir aydan kısa süren kuşatmanın sonunda Osmanlılar şehri vire ile teslim almıştır. III. Mehmed'in seferi bu fetihle bitmemiş, kuşatmadan sonra, Osmanlı ordusuna doğru hareket halinde olduğu öğrenilen Habsburg birliklerine karşı çetin bir savaşa girilmiştir. Haçova'da gerçekleşen muharebeyi Osmanlı ordusu kazanmıştır (Ekim 1596).⁹¹

Her ne kadar III. Mehmed, IV. Henry'ye İspanya ile siyasi ve askerî ilişkiler kurarken Osmanlılarla ittifak halini hatırlatmışsa da bizzat kendisi seferinin sonunda Fransa aleyhinde bir karar almıştır. Eğri'nin fethi ve Haçova galibiyetinden sonra Avrupa ve Asya'daki hükümdarlara gönderilmek üzere fetihnâmeler yazılmıştır. Zaferleri kutlayan bu metinlerin yanında III. Mehmed Haçova meydanında devletlerarası tartışmalara neden olacak bir nâme daha hazırlatmıştır. İlgili bu nâmede Osmanlı limanlarındaki ticarî faaliyetlerinde ve diğer ticarî hususlarda başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletlerinin Fransa'ya tabiiyeti yürürlükten kaldırılmıştır. Fransız elçi Brèves gibi sefere katılan İngiltere elçisi Edward Barton'a verildiği anlaşılan nâme ile Osmanlı sınırlarında ticaret yapan

⁸⁴ BNF. Ms. Turc 130, 191a-b, 193a-b.

⁸⁵ BOA. A. DVN. DVE. d. 901/62, 63.

⁸⁶ Bostan 1988-1994, 77-79.

⁸⁷ BOA. A. DVN. DVE. d. 901/67, 71; BNF. Ms. Turc 130, 243a.

⁸⁸ Özçelik 2020, 187-192; Beyazıt 2020, 105-134.

⁸⁹ Recueil des lettres missives de Henri IV, Tome IV, 1848, 588-589; BNF. Ms. Turc 130, 245a-b; Calendar of State Papers 9, 1897, 217-218, 222.

⁹⁰ BNF. Ms. Turc 130, 205a-206b, 207b.

⁹¹ Özçelik 2020, 195-202.

Avrupalı tacirlerin İngiltere bayrağı altında faaliyetlerini sürdürmelerine müsaade edilmiştir. Fransa'nın harbî tacirleri temsil yetkisi kaldırılmış, artık isteyen tacirlerin ticarî meselelerin çözümü için İngiltere konsoloslarına başvurmasına izin verilmiştir. Ayrıca İngiltere Avrupa devletlerinin temsilcisi konumuna yükseltilmiştir.⁹²

III. Mehmed'i savaş meydanında bu radikal kararı aldırarak gerekçeler kesin olarak saptanamamaktadır. Yine de seferden hemen önce Kraliçe I. Elizabeth'e yazdığı nâmede mevcut bazı ipuçlarını yorumlamak mümkündür. Haziran 1596 tarihli bu nâmenin ilk kısmında Kraliçe'nin Osmanlılara uluslararası ilişkiler hakkında verdiği bilgiler bulunmaktadır. Buna göre Fransa ve İspanya arasında bir ittifak yapılmıştır. İngiltere bu iki devlete karşı tek başına mücadele edemeyeceği için Kraliçe Sultan'dan askerî destek istemiştir. Daha önce de bahsedildiği üzere III. Mehmed Fransa'nın İspanya ile sulh yapmasına karşı çıkmıştı. I. Elizabeth'in gerçekte imzalanmamış olmasına rağmen Fransa-İspanya barışı yalanıyla Fransızları Osmanlı nezdinde suçlu göstermek istediği düşünülebilir. Ne var ki İngiltere gibi Fransa da o tarihte İspanya'ya karşı savaş halindedir. Hatta Kraliçe de ilginç bir şekilde Fransızların ihtiyaçlarına değinmiştir. Mesela III. Mehmed'den Marsilya'yı geri alması için IV. Henry'ye donanma göndermesini istemiştir.⁹³ Gerek I. Elizabeth gerekse III. Mehmed'in Fransa'ya siyasi ve askerî destek hususunda ortak fikirde olmaları göz önüne alınırsa Sultan'ın kararını etkileyen unsurlar şimdilik meçhul kalacaktır. Kesin olan bir husus, Fransa'nın yeni bir ahidnâme ile yitirdiği ticarî statüyü kısa sürede geri kazanmasıdır.

İstanbul'da resmi elçiliğin teşekkülünden sonra İngilizler Osmanlı topraklarında ticarî ve siyasi meselelerde pek çok kez Fransızlarla karşı karşıya gelmiştir. Aslında IV. Henry'nin tahta geçtiği dönemde yaşanan elçi krizinde İngiltere elçisi Edward Barton Fransa'yı temsil etmiştir. Savary de Brèves Osmanlı hükümetince tanınmadan önce onun diplomatik faaliyetlerine yardımcı olmuştur. Brèves resmi Fransa elçisi statüsünü kazandıktan sonra gerek Habsburglara karşı savaş gerekse Floransa ve Toskanalıların Osmanlı limanlarında ticarî ayrıcalıkları mevzularında İngilizlerle zıtlamıştır.⁹⁴ Gerçi iki devletin İspanya ile savaşı ve Osmanlıların Habsburg seferleriyle meşgul olması sayesinde uzun süre ciddi bir çıkar çatışması yaşanmamıştır. Hatta Fransa ile İngiltere 1596'da İspanya'ya karşı ittifak antlaşması imzalamıştır.⁹⁵ Bu mecburî barış ortamında Osmanlı hükümeti birkaç kere ticarî temsilciler seçiminde İngilizlere Fransızların üzerinde hak tanımaya çalışmıştır.⁹⁶ Fakat 1596'nın ikinci yarısından itibaren Fransa'nın İspanya ile barışı diplomatik bir araç haline getirmesi ve ahidnâme talebini sıklaştırması Osmanlıların bu minvaldeki teşebbüslerini kısıtlamıştır. Mesela III. Mehmed'in sefer için başkentten ayrıldığı ayda Mısır beylerbeyine gönderilen hükümde Fransa bayrağı altında ticaret yapanların İngiliz konsolosuna danışmasının mani olması tembihlenmiştir. Üstelik Fransızlar ile Fransa bayrağı altında gelen Ceneviz ve Dubrovnik tacirlerine İskenderiye ve Mısır'da tahsis edilen kervansaraylarda İngilizlerin barınmaması hususunda da uyarılmıştır.⁹⁷ Sultan seferden önce iyi ilişkilerin korunması için bu tür tedbirler almışken IV. Henry de savaş meydanında onun İngiltere lehinde verdiği karara itiraz edebilmiştir.

Ekim 1596 tarihli mektubunda IV. Henry İngiltere elçisinin Osmanlı memleketlerinde Fransa'ya tanınan ticarî imtiyazların ülkesine de sağlanması için uğraştığına değinmiştir. Onun bu teşebbüslerini katî suretle reddedeceği hususunda III. Mehmed'e güvenmektedir. Dolayısıyla Sultan'dan Haçova Seferi sonunda İngiltere lehine yapılan değişiklikleri düzeltmesini rica etmiştir.⁹⁸ III. Mehmed ve Osmanlı devlet ricali Kral'ın talebini dikkate almıştır. Bu hususta Sadrazam Damad İbrahim Paşa Sultan'a bir telhis yazmıştır. Telhiste seleflerinin belirlediği harbî tacirlerin Fransa bayrağı altında ticaret yapma ve hukuki meseleleri Fransız konsolosları aracılığıyla çözüme imtiyazlarını hatırlatmıştır. IV. Henry de Fransızlara tanınan bu hakların değişmemesini istemektedir. İbrahim Paşa III. Mehmed'e Kral'ın taleplerini tescil etmeyi önermiştir.⁹⁹

⁹² Skilliter 1965, 164-166, 236-245.

⁹³ Skilliter 1965, 161-162; Kurat 1953, 202-203.

⁹⁴ Calendar of State Papers 9, 1897, 41, 44-45, 50-51, 59, 65-66, 77.

⁹⁵ Allison 2012, 159-163.

⁹⁶ BOA. A. DVN. DVE. d. 901/62.

⁹⁷ BOA. A. DVN. DVE. d. 901/76; BNF. Ms. Turc 130, 240b, 241a.

⁹⁸ BNF. Ms. Turc 130, 246a; Skilliter 1965, 249-250.

⁹⁹ BNF. Ms. Turc 130, 246b.

Sultan III. Mehmed gerek IV. Henry gerek sadrazamının talep ve tavsiyelerini kulak vermiştir. İstanbul'a döndükten sonra Şubat 1597'de Fransa elçisi Savary de Brèves'ye yeniden düzenlenen ahidnâmeyi takdim etmiştir. Sultan ahidnâmede Habsburg seferinden ve Eğri fethinden bahsetmiştir. Fransa elçisi Brèves'in yeni ahidnâme talebine ve bu hususta kendisine yaptığı başvurulara değinmiştir. Seleflerinin ahidnâmelerinden sonra kendisi de Osmanlı Devleti'nin dostu Fransa'ya yeni bir ahidnâme-i hümayun ferman etmiştir. 1597 tarihli bu ahidnâme ile Venedikliler ve İngilizler dışında Ceneviz, Hollanda, Katalan, Dubrovnik, Ancona, Sicilya, Floransalı tacirler ile Fransa kralının tabi memleketlerden tacirler kadimden olageldiği gibi Fransa sancağı altında Osmanlı topraklarına gelip gidecek ve ticaret yapacaktır. Aynı zamanda harbî tacirler ticarî ve hukukî meselelerine sadece Fransız konsoloslara vasıtasıyla çözüm arayacaktır. Bilhassa İngiliz elçisi ve ticarî temsilcileri Fransızlara verilen imtiyaz ve tacirlerin faaliyetlerine müdahale etmemeleri hususunda uyarılmıştır.¹⁰⁰ Ahidnâmenin ardından muhtelif Osmanlı kurum ve memurlarına yazılan hükümlerle yeni kaidelerin nasıl tatbik edileceği tafsilatlı açıklanmıştır.¹⁰¹ III. Mehmed ahidnâmeyi elçiye teslim edince IV. Henry'ye de ayrı bir nâme yazmıştır. Kral'a ticarî ilişkilerde güvenliği sağlanacağını haber vermiş, gerekli emirlerin eyalet beylerbeylerine gönderildiğini belirtmiştir.¹⁰² IV. Henry Sultan'a verdiği cevapta ahidnâme için müteşekkîr olduğunu söylemiş ve iyi ilişkilerin sürmesini temenni etmiştir.¹⁰³

Sonuç

İnebahtı Deniz Muharebesi'ni takip eden süreçte Osmanlı-Fransa ilişkileri farklı dönemlerden geçmiştir. Savaşın ardından Fransa özellikle Venedik'in Osmanlılarla sulh görüşmelerinde aracı olmuş ve muhtemel bir Haçlı saldırısının önlenmesine katkı sağlamıştır. Fakat Osmanlı hükümetinin Safevi seferleri nedeniyle İspanya ile ateşkes imzalaması Fransızların tepkisini çekmiştir. Halihazırda devam eden iç savaflara İspanya Kralı II. Philip'in müdahil olması sebebiyle Fransa Osmanlılardan donanma desteği beklemiştir. Bunun yanında İngiltere'nin siyasi ve ticari imtiyazlar için Osmanlılarla ilişkilerini geliştirmeleri de Fransa'yı tedirgin etmiştir. Bir süre İstanbul'daki Fransız elçi vasıtasıyla İngiltere'nin elçilik kurmasını ve ticari haklar edinmesi ertelenmiş olsa dahi en sonunda rakibinin Osmanlı ticareti ve siyasetinde varlığı kabul edilmiştir. Mezhep savaşlarının son evresinde Protestan IV. Henry'nin yeni Fransa kralı olması ise ilişkilerde yeni bir devri başlatmıştır. IV. Henry saltanatının ilk yıllarında Osmanlı hükümetinin kendisini meşru hükümdar tanımasını beklemiştir. Bu meyanda Savary de Brèves'yi elçi olarak İstanbul'a göndermiştir. İlişkilerin belli bir düzey kazanmasından sonra uzun seneler Osmanlı hükümetini İspanya'ya karşı askerî yardım ve Fransız tacirlerinin güvenliği gibi hususlarda sıkıştırmıştır. 1593'de Osmanlı Devleti'nin Habsburglar savaş açmasından sonra IV. Henry olayları yakinen takip etmiş ve elçisine gönderdiği mektuplarda seferlerin sonuçlarını yorumlamıştır. 1595'de Fransa'da meşru kral tanınmasının akabinde IV. Henry'nin İspanya'ya karşı savaş ilan etmesi ve rakibine galip gelmesi Osmanlı-Fransa ilişkilerinin eksenini değiştirmiştir. III. Mehmed'in tahta çıkmasının ardından IV. Henry yeni bir ahidnâme talebini bu defa İspanya ile barış yapma tehdidini gündeme getirerek yenilemiştir. III. Mehmed Eğri seferinde İngilizlere ticarî haklar tanıyınca ilişkiler gerilmiştir. III. Mehmed Fransa ile dostluğu sürdürmek için kısa bir süre sonra 1597 tarihli ahidnâmeyi elçi Savary de Brèves'ye vermiştir. Netice itibarıyla bu ahidnâme ile Fransa'nın Osmanlı topraklarındaki ticarî hakları değişmeden yeniden tescil edilmiştir.

Kaynakça

A. Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Asafî, Divan-ı Hümayûn Sicilleri Mühimme Zeyli Defterleri Kataloğu (A. DVNSMH. ZYL. d.): 6

Bab-ı Asafî, Düvel-i Ecnebiye Defterleri (A. DVN. DVE. d.): 901

Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri (A. DVNSMHM.d): 21, 22, 26, 28, 35, 40, 42, 43

¹⁰⁰ BNF. Ms. Turc 130, 18b-19a, 20a-b, 17a-26a

¹⁰¹ BNF. Ms. Turc 130, 26b, 28a, 29a, 30b

¹⁰² BNF. Ms. Turc 130, 73a-74b

¹⁰³ Recueil des lettres missives de Henri IV, Tome IV, 1848, 856-857

Bibliothèque Nationale de France

Manuscrits français: 429, 4769, 17830, 16144

Fonds turcs: 130, 821

B. Kaynak Eserler

Calendar of State Papers Relating To English Affairs in the Archives of Venice, Volume 9, 1592-1603, Haz. Horatio F Brown, Her Majesty's Stationery Office, London 1897.

Câfer İyânî, *Tevârih-i Cedîd-i Vilâyet-i Üngürüs (Osmanlı-Macar Mücadelesi Tarihi, 1585-1595)*, Haz. Mehmet Kirişçioğlu, Kitabevi, İstanbul 2001.

Charrière, Ernest, *Les Négociations de la France dans le Levant ou correspondances, mémoires et actes diplomatiques des ambassadeurs de France à Constantinople et des ambassadeurs envoyés à divers titres à Venise, Raguse, Rome, Malte et Jérusalem en Turquie, Perse, Géorgie, Crimée, Syrie, Égypte etc et dans les États de Tunis, d'Alger et de Maroc*, Paris 1860. C. III.

Recueil des lettres missives de Henri IV, Tome III (1589-1593), Haz. M. Berger de Xivrey, Imprimerie Royale, Paris 1846.

Recueil des lettres missives de Henri IV, Tome IV (1593-1598), Haz. M. Berger de Xivrey, Imprimerie Royale, Paris 1848.

Woodhead, Christine M, *The Şehnâme-i Hümâyûn of Ta'likî-zâde Mehmed Efendi on the Ottoman Campaign into Hungary in 1593-1594: A Critical Edition of the Text, with introduction and annotation* (University of Edinburgh, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Edinburgh 1979, c. II.

C. Araştırma Eserler

Allison, R., “Letters Full of Marvels: Sultan Murad III of the Ottoman Empire, 1579-1595”, *A Monarchy of Letters: Royal Correspondance and English Diplomacy in the Reign of Elizabeth*, Palgrave Macmillan, New York, (2012) , 131-150.

Allison, R. “Well Worth A Letter: King Henry IV of France, 1572-1603”, *A Monarchy of Letters: Royal Correspondance and English Diplomacy in the Reign of Elizabeth*, Palgrave Macmillan, New York 2012, (2012) , 151-166.

Barthe, P., *French Encounters with the Ottomans, 1510-1560*, Routledge, New York. 2016.

Beyazıt, Y., “Yeniçeri ve Ulema Hem-Dest-i Vifak Oldukda Padişah Seferi Olur: Osmanlı Toplumunda Siyasi Muhalefet ve Sefer İlişkisi”, *Osmanlı Payitahtında Siyasi Muhalefet ve Protesto Kültürü*, ed. Yasemin Avcı, Umut Karabulut, Sezen Karabulut, Libra, İstanbul, (2020) , 91-144.

Bostan, İ., “Garp Ocaklarının Avrupa Devletleri ile Siyasi ve Ekonomik İlişkileri (1580-1624)”. *Tarih Enstitüsü Dergisi* , 14, (1988-1994) , 59-86.

Braudel, F., *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayınları, İstanbul, c. II. 1990.

Degert, A., (1921), “Une ambassade périlleuse de François de Noailles en Turquie”, *Revue Historique* , 159 , 225-260.

Emecen, F., (2007), “Çağdaş Osmanlı Kaynaklarında Uzun Savaşlar ve Zıttorok Antlaşması ile İlgili Algılama ve Yorum Problemleri”, *Osmanlı Araştırmaları* ,39, 2007.

Fodor, P., (1994), “Between Two Continental Wars: the Ottoman Naval Preparations in 1590-1592”, *Armagan, Festschrift für Andreas Tietze*, ed. S. Faroqhi, I. Baldauf, Prag , 89-111.

Holt, M., (2005), *The French Wars of Religion, 1562–1629*. Cambridge University Press, Cambridge.

Horniker, A. L., (1942), “William Harborne and the Beginning of Anglo-Turkish Diplomatic and Commercial Relations”, *The Journal of Modern History* ,14, C.3 , 289-316.

İnalçık, H., “İnebahtı Sonrası, İspanya ile Barış (1585)”, *Türk Denizcilik Tarihi*, ed. Bülent Arı, Deniz Basımevi, İstanbul, c. V, (2002) , 151-155.

Işıksel, G., *La politique étrangère ottomane dans la seconde moitié du XVIe siècle: le cas du règne de Selîm II (1566-1574)*, (Paris EHESS, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Paris. 2012.

Lesaffer, R., “Between Faith and Empire: The Justification of the Spanish Intervention in the French Wars of Religion in the 1590s”, *International Law and Empire: Historical Explorations*, ed. M. Kosenniemi, W. Rech, M.J. Fonseca, Oxford University Press, Oxford 2017, (2017), s. 101-122.

Kurat, A. N., *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)*, TTK, Ankara. 1953.

Michalewicz, N., *Franco-Ottoman Diplomacy during the French Wars of Religion, 1559-1610*, (University of West Georgia, Yayınlanmamış Doktora Tezi), West Georgia. 2020.

Önal, A., *Koca Sinan Paşa'nın Hayatı ve Siyasî Faaliyetleri (1520-1596)*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul. 2012.

Özçelik, E., (2020), *İmparatorluk Yönetiminde Savaşların Etkisi ve Osmanlı Paşaları (1566-1606)*, (Bahçeşehir Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.

Panaite, V., “Western Diplomacy, Capitulations and Ottoman Law in the Mediterranean (16th - 17th Centuries): The Diplomatic Section of the Manuscrit Turc 130 from the Bibliothèque Nationale in Paris”, *Osmanlılar ve Avrupa: Seyahat, Karşılaşma ve Etkileşim*, ed. Seyfi Kenan, İSAM, İstanbul. (2010).

Rouillard, C. D., *The Turk in French History, Thought and Literature (1520-1660)*, AMS Press, Paris. 1973.

Sahin-Tóth, P., *La France et les Français face à la "longue guerre" de Hongrie (1591-1606)*, (Université de Tours, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Tours. 1997.

Sahin-Tóth, P., “Amis ou ennemis? Français en Hongrie pendant la guerre de Quinze Ans (1595–1606)”, *Ad Astra: Études de Péter Sahin-Tóth*, ed. Oborni Teréz, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, (2006) , 217-240.

Skilliter, S., *The Turkish documents relating to Edward Barton's embassy to the Porte (1588-1598)*, (University of Manchester, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Manchester. 1965.

Usher, P. J., “La Défaite des Turcs à la bataille de Lépante : des plaquettes populaires à la poésie épique”, *L'Esprit Créateur* ,53, C.4, (2013) , 47-58.

Kırım Harbi’nden Sonra Suriye Vilayeti’ne Yerleştirilen Kafkas Muhacirlerine Yapılan Yardımlar*

Aids Given to Caucasian Immigrants Settled in Syrian Province After the Crimean War

Kemal SAYLAN**

Öz

Osmanlı Devleti’yle tarihi bağları bulunan Kafkaslardan Osmanlı ülkesine 19. yüzyılın ilk yarısında gönüllü olarak başlayan göçler yüzyılın ikinci yarısından itibaren sürgüne dönüşerek 1920’lere kadar devam etmiştir. Kafkas muhacirlerini kabul eden Osmanlı Devleti, bunları siyasi, dini, ekonomik ve güvenlik gibi kaygılarla başta Rumeli ve Anadolu coğrafyası olmak üzere ülkenin birçok bölgesine yerleştirmiştir. Bu nedenle muhacirlerden bir bölümü de Suriye Vilayeti dahilinde iskân edilmiştir.

Başlangıçta münferit ve az sayıda gerçekleşen göç hareketinin Osmanlı-Rus savaşları ve Rusya’nın Kafkaslarda yerleşme siyaseti gibi sebeplerle zamanla yoğunluğu artmıştır. Bunun üzerine Osmanlı yönetimi, göçlerin sağlıklı ve düzenli bir şekilde yürütülebilmesi için muhacirlerin iskân ve işleriyle ilgili yasal düzenlemeler yapmıştır. Göçlerin ilk dönemlerinde muhaceret ve muhacir işleri belediye teşkilatlarına bırakılmıştır. Fakat muhacir akını karşısında belediyelerin bu meselenin altından kalkamayacağı anlaşılınca 1860 tarihinden itibaren Muhacirin Komisyonları oluşturulmuştur. Bu bağlamda Suriye Vilayeti dahilindeki göç olayları Muhâcirin-i İslâmiye Komisyon-ı Âlisi Birinci Azalığı tarafından yürütülmeye başlanmıştır. Bu komisyon vilayet dahilindeki iskân ve işlerini takip etmiş, muhacirlerin sorunlarını gidermek için büyük çaba harcamıştır. Gerek merkezden gerek mahalli yönetimden ve gerekse halktan yapılan yardımları organize etmeye çalışmıştır.

Bu çalışma merkezi yönetim, yerel yönetim ve Muhâcirin-i İslâmiye Komisyon-ı Âlisi Birinci Azalığı’nın çalışmaları sonucunda Suriye Vilayeti’ne yerleştirilen muhacirlere ne tür yardımlar yapıldığını ortaya koymayı hedeflemiştir.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Suriye, Muhacir, İskân, Yardım.

Abstract

Immigrations from the Caucasus, having historical ties to the Ottoman Empire, to the Ottoman country commenced voluntarily in the first half of the 19th century however, turned into an exile from the second half of the century and continued until the 1920s. The Ottoman Empire, which accepted the Caucasian immigrants, settled them in many regions of the country, especially in the geography of Rumelia and Anatolia, due to political, religious, economic and security concerns. For the same reason, some of the immigrants were settled within the Syrian Province.

The Ottoman administration had to make legal arrangements regarding the settlement and subsistence of the immigrants in order to carry out the migrations in a healthy and orderly manner, as the intensity of the immigration movement, which started individually and in small numbers, increased over time due to the Ottoman-Russian wars and Russia's settlement policy in the Caucasus. In the first period of the migrations, the immigration and immigrant affairs were assigned to the municipal organizations, as it was then understood that the municipalities could not deal with this issue in the face of the increasing influx of immigrants, the Immigrant Commissions were established as of 1860. In this context, the First Member of the “Muhacirin-i İslamiye Komisyon-ı Alisi” carried out the immigration events within the Syrian Province. This commission run the residence and subsistence affairs within the province and made great efforts to solve the problems of the immigrants. It organized the aids provided byboth the central and local government, and the public.

This study aimed to reveal the variety of aids given to the immigrants who were settled in the Syrian province as a result of the efforts made by the central government, local government, and the First Member of the *Muhacirin-i İslamiye Komisyon-ı Alisi*.

Key Words: Caucasus, Syria, Immigrants, Settlement, Help

* Bu çalışma, 17–19 Şubat 2017 tarihinde yapılan “Uluslararası Geçmişten Günümüze Göç” adlı sempozyumda sunulmuş bildirinin yeniden revize edilip genişletilmiş halidir.

** Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ordu/Türkiye, kemalsaylan52@gmail.com ORCID: 0000-0001-6493-7001

Giriş

Karadeniz ile Hazar denizi arasında dağlık bir bölge olan Kafkasya, Asya ve Avrupa kıtaları için kara boğazı mahiyetinde bulunması nedeniyle Türklerin batıya göçlerinde önemli geçiş noktalarından biri olmuştur. Göçler esnasında çok sayıda Türk kavmi bölgede yerleşerek buraları yurt tutmuşlardır. Avarlar, Kuman-Kıpçaklar ve Hazarlar gibi Türk boyları 5. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar bölgenin kuzeyinde hakimiyet kurarken bu tarihten sonra da güneyden Oğuz Türkleri bölgede etkinliklerini hissettirmeye başlamıştır. Bu nedenle Kafkas coğrafyasında günümüzde üç önemli etnik gruptan birini Azeri, Kumuk, Karaçay, Balkar ve Nogaylardan oluşan Türkler oluşturmaktadır.

Diğer taraftan Kafkasya'nın 7. yüzyılda İslam'la tanışması, 11. yüzyıldan itibaren Müslüman Selçuklu, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi ve Osmanlı Türklerinin bölgeye hâkim olması buradaki Türk-İslam etkisini daha da artırmıştır. 16. yüzyılın ikinci yarısında bölgedeki nüfuz mücadelesine Kuzeyden Rusya da dahil olmuştur. Ancak Osmanlı Devleti, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Rusya gibi devletlerle mücadele ederek 19. yüzyıla kadar bölgedeki nüfuzunu korumayı başarmıştır. 19. yüzyılda Kafkasları istila etmek isteyen Ruslara karşı önemli mücadeleler vermiştir. Bu mücadelede İmam Mansur, Gazi Muhammed, Hamzat Bey ve Şeyh Şamil gibi liderler öncülüğünde Kafkasya halkları Ruslara karşı Osmanlı Devleti'nin yanında yer almıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda Ruslarla yaptığı savaşların neredeyse tamamını kaybetmesi (1853-1856 Kırım Harbi Hariç) Rusların bölgede hakimiyet kurmasını beraberinde getirmiştir. Bunun üzerine Ruslara karşı Osmanlı Devleti'nin yanında yer alan birçok Kafkasyalı daha güvenli olarak gördükleri Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalmış ya da ettirmek zorunda bırakılmıştır.

19. yüzyılın ilk yarısında bazı Kafkasyalı ailelerin gönüllü olarak Osmanlı topraklarına göç ettiği bilinmektedir. Ancak bu göçler yüzyılın ikinci yarısındaki Kırım Harbi sırasında mecburi bir harekete dönüşmüştür. 1862-1865 yılları arasında zirveye ulaşan bu göçler, 1877-78 ile 1890-1908 yılları arasında yoğunlaşarak 1920'lere kadar sürmüştür. Sürgüne dönen bu göçlerin yoğunluğu Osmanlı-Rus ilişkilerine göre değişiklik göstermiştir.¹

Osmanlı Devleti, Kafkas muhacirlerini kabul ederek bunları stratejik açıdan önemli bölgelere yerleştirerek bu bölgelerdeki güvenliği sağlamayı amaçlamıştır.² Bu amaçla muhacirler, başta Rumeli ve Anadolu coğrafyası olmak üzere devletin farklı bölgelerine yerleştirilmişlerdir. Muhacirlerin yerleştirildikleri bölgelerden biri de Suriye Vilayeti topraklarıdır.

Kafkas göçleri ülkemizi ve milletimizi derinden etkilemesi ve günümüz Anadolu coğrafyasının sosyal yapısının şekillenmesinde önemli bir rol oynaması hasebiyle üzerinde çok durulan bir konudur. Bu nedenle konuyla ilgili çok sayıda etkinlik, faaliyet ve çalışma yapılmış ve hala da yapılmaya devam etmektedir. Akademik alanda ise başta Nedim İpek, Bilal N. Şimşir ve Abdullah Saydam'ın eserleri olmak üzere Süleyman Erkan, Hayati Bice, Jülide Akyüz Orat-Nebahat Oran Arslan vd. gibi akademisyenlerin yaptıkları çok sayıda akademik çalışma söz konusudur. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı tarafından 2012 yılında yayınlanan "Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri" adlı iki ciltlik transkripsiyon çalışması ise bu konuya daha da zenginlik katmıştır. Ayrıca konuyla ilgili çok sayıda akademisyen tarafından makale, bildiri ve seminer konuşmaları hazırlanmıştır. Kuşkusuz bu çalışmalar her geçen gün daha da artmakta ve Kafkas göçlerinin aydınlatılmasına katkı sağlamaktadır. Ancak Kafkasya'dan Suriye bölgesine yapılan göçlerle ilgili yapılan çalışma sayısının çok az olduğu görülmektedir. Bu bağlamda yaptığımız çalışmanın bu konuya akademik katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

Kırım Harbi'nden sonra Suriye bölgesine yerleştirilen muhacirlere yapılan yardımların mahiyetini ortaya koymayı esas alan bu çalışma, giriş ve sonuç bölümü dâhil olmak üzere toplam 5 bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde muhacirlerin iskân ve iaşeleriyle ilgili yapılan düzenlemeler anlatılmaktadır. İkinci bölümünde Suriye topraklarında muhacirlerin iskân edildikleri yerler belirtilmektedir. Üçüncü bölümünde muhacirlerin iskân ve iaşe meselesi tartışılmaktadır. Sonuç bölümünde ise genel bir değerlendirme yapılmaktadır.

¹ Bice 1990, 45.

² İpek 1999, 156-158.

Muhacirlerin İskân ve İaşeleriyle İlgili Yapılan Yasal Düzenlemeler

Osmanlı Devleti, Kırım Harbi'nden sonra göçlerin sistematik bir şekilde artmaya başlaması üzerine muhacir nüfusu hem savunma hem de ekonomik faaliyetler için değerlendirmek istemiştir. Tarımı canlandırıp gelirleri artırma çalışmaları çerçevesinde muhacirlere ekip biçeceği araziler tahsis etmiş, belli bir süre onları askerlik hizmetlerinden muaf tutmuş, onların tohumluk ve hayvan ihtiyaçlarını desteklemiştir. Ayrıca göç meselesinin düzenli ve sağlıklı bir şekilde halledilmesi için bazı yasal düzenlemeler yapmaya çalışmıştır. Öncelikle Tanzimat Yüksek Kurulu, 9 Mart 1857 tarihinde göç ve iskânla ilgili bir kararname yayımlamıştır. Bu kararnâme, Sultan'a bağlılık yemini ederek devletin tebaası olmaya ve kanunlara saygı göstermeye hazır olan herkese kapıların açık olduğunu ilan ediyordu. Ayrıca gelenlerin dinî örf ve adetlerinin her türlü ihlale karşı korunacağı taahhüt ediliyordu. Muhacirler, yerleştikleri yörede dinî vazifelerini yapabilecekleri bir kilise ya da ibadet yeri bulamadıkları takdirde ibadet yerlerinin inşası için izin talep edebileceklerdi. Devlet, yerleşimcilere herhangi bir bedel talep etmeksizin hazineye ait ekilebilir en iyi toprakları vereceğine ve bütün vergilerden ve askerlik hizmetinden muaf tutulacaklarına dair söz de vermekteydi. Muhacirler Rumeli'ye yerleştikleri takdirde 6 yıl, Asya'ya yerleştikleri takdirde ise 12 yıl askerlik hizmeti yapmayacaklardı. Buna karşılık muhacirler, kendilerine verilen toprağı 20 yıl boyunca satamayacak, ülkeden ayrılmaya karar verenler topraklarını devlete geri vermek zorunda kalacaklardı. Osmanlı topraklarına yerleşmek isteyen her aileden aile bireylerinin isim ve mesleklerini içeren bir liste hazırlaması ve sahip olduğu sermaye ya da mal varlığını belirtmesi isteniyordu. Bu liste, yurtdışındaki elçileri ya da konsolosları aracılığıyla Osmanlı idaresinin onayına sunulacaktı. Göç etmek isteyen bir ailenin en az 60 mecdiye bedelinde bir sermayeye sahip olması şart koşuluyordu.³

Her ne kadar göçlerle ilgili bir kararname yayınlansa da göçlerin yaşandığı ilk dönemlerde Osmanlı Devleti muhacir işlerini hususi bir teşkilata bağlamamıştı. Başlangıçta muhaceret ve muhacir işlerini belediye teşkilatlarına bırakmıştı. Kafkaslardan Osmanlı topraklarına yapılan göçlerin ilk yıllarında muhacirlerin kabul ve iskânları hakkında genel bir nizamname çıkarılmamıştı. Büyük çapta göçler meydana geldikçe muhacirlerin sevk edildikleri eyaletlere birer hususi talimatname gönderilerek bunların hangi şartlar dâhilinde iskân edilecekleri bildirilmişti.⁴ İlk Muhâcirin Komisyonu'nun kurulmasını müteakip ayrıca bir de "İskân-ı Muhâcirin Talimatnâmesi" hazırlanarak yürürlüğe sokulmuştu. Fakat muhacir akını karşısında belediyelerin bu meselenin altından kalkamayacağı anlaşılınca 5 Ocak 1860 tarihinde "İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu" kuruldu.⁵ Bu komisyonun çeşitli görevleri söz konusuydu. Bunlar; gelen göçmenleri misafir etmek, iskân yerlerini (boş, kullanılmayan veya devlete ait arazileri) tespit etmek, onları bu yerlere nakletmek ve gerekirse kendilerine ev-bark, hayvan ve tohum vermek, misafir olarak buldukları veya yerleştirildikleri halde henüz ürün alamayan göçmenlere yevmiye bağlayıp diğer yardımları yapmak, kışlık yakacak vermek, halkın yapacağı yardımları ve hazineden onlar için verilecek paraları kendileri için sarf etmek şeklindeydi.⁶

1875 yılında bu komisyon lağvedilerek muhacir işleri Zabtiye Nezareti'ne bağlı bir heyet tarafından yürütölmeye başlandı.⁷ II. Abdülhamid döneminde ise eski Suriye Valisi Naşid Paşa yönetiminde göçmenlerin günlük harcamaları için yevmiye verilmesi, geçici olarak kalacakları yerlerin hazırlanması ve daimi iskân mahallerinin belirlenmesi gibi önemli konularda çalışmalar yapıldı.⁸ 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra bu heyet, biraz daha genişletilerek "İskân-ı Muhacirin Komisyonu" haline getirildi.⁹ Sadaret, Muhacirin Komisyonu'ndan göçmen iskanına elverişli yeni yerlerin tespit edilebilmesi için göçmenlerin yerleştirilmesi düşünölen vilayetlere özel memurlar gönderilmesini ve çalışmalarının sonuçlarını birer raporla İstanbul'a bildirmelerini istedi.¹⁰ Bu bağlamda Suriye Vilayeti'ndeki iskan ve iaşe meseleleriyle ilgilenmek üzere iskan-ı muhacirin

³ Karpaz 2003, 104.

⁴ Yılmaz 1999, 592.

⁵ Orat-Arslan 1997, 106.

⁶ Karpaz 2003, 265; Habiçoğlu 1993, 107-108.

⁷ İpek 1999, 68-69.

⁸ Bice 1990, 52.

⁹ Halaçoğlu 1999, 585.

¹⁰ İpek 1999, 165.

memuru olarak 6.000 kuruş maaşla Kudüs-i Şerif tahrirat müdürlüğünden Ziya Bey'i atandı.¹¹ Daha sonraki yıllarda (muhtemelen 1879'dan sonra) hazinenin bu memurlara ödeme zorluğu çekmesi üzerine bu memuriyetler lağvedilerek bu vazifenin mahalli idareler tarafından yürütülmesi istenmiştir. Bunun üzerine vilayet merkezlerinde valilerin izin ve yardımlarıyla iskân-ı muhacirin memurlarının başkanlığında İdare-i Muhacirin Komisyonları kurulmuştur.¹²

20. yüzyılın başlarından itibaren ise Suriye Vilayeti'nde yerleştirilen muhacirlere yapılan yardımların Muhacirin-i İslamiye Komisyon-ı Âlisi Birinci Azalığı tarafından yürütüldüğü görülmektedir. Bu dönemde komisyonun birinci azası Rıza Bey idi. 1914 senesinde bu göreve Aşair-i Muhacirin idaresi birinci sınıf hakimlerinden Adil Arslan Bey tayin edildi.¹³ Komisyon, Suriye'ye göç ettirilen muhacirlerin burada hayatlarını idame ettirebilmeleri için işe ve iskân konusunda kendilerine arazi tahsisi, konut temini ve inşası, tayinat verilmesi, zirai araç-gereç temini, zirai kredi imkânı, vergi muafiyeti, kur'a muafiyeti, tıbbi destek sağlama, eğitim imkânı sunma gibi faaliyetleri yürütmeye çalıştı. Bu faaliyetlerden bir kısmı işe ile bir kısmı ise iskân meselesiyle ilgiliydi. Arazi tahsisi ve konut yardımı daha çok muhacirlerin iskân sorununu halletmek için yapılan yardımları içermektedir. İşe meselesi ise tayinat verilmesi, zirai araç-gereç temini, zirai kredi temini, vergi muafiyeti, kur'a muafiyeti ve tıbbi destek sağlama gibi yardımları kapsamaktaydı.

Muhacirlerin Suriye Vilayeti Dahilinde İskân Edildikleri Yerler

Osmanlı Devleti, 1861 senesinden itibaren Suriye topraklarında iskân ettiği muhacirlerin işlemlerini aralıklarla ve farklı yoğunluklarda 1907 yılına kadar devam ettirmiştir. Bununla birlikte bölgeye yerleştirilen muhacir sayısını arşiv belgeleri üzerinden düzenli bir şekilde takip etmek mümkün değildir. Ancak bu kişilerin Suriye'nin hangi bölgelerinde istihdam edildikleriyle ilgili bilgilerin bazı belgelere yansıdığı görülmektedir. Muhacirlerin Suriye'nin hangi bölgelerine yerleştirildiklerine dair yapılan yazışmalardan bazıları şunlardır:

- 1861 tarihinde Şam'da 33 Kafkas muhaciri iskân edilmiştir.¹⁴
- Kasım 1870 tarihli bir belgede 21 hanenin Suriye Vilayeti'ne sevk edildiği belirtilmektedir.¹⁵
- 1878 tarihli başka bir belgede 2.500 civarındaki Kafkas muhacirinin parça parça vilayet dahiline yerleştirildiği ifade edilmektedir.¹⁶
- Mart 1878 tarihli belgede İngiltere Hariciye Nezareti'ne Şam Konsolos Vekili tarafından gönderilen tahriratın tercümesinde hükümetin çoğunluğu Çerkez olmak üzere gelen muhacirleri vilayetin şark tarafına sevk ettirerek orada kendilerine arazi tahsis ettiği belirtilmektedir. Belgenin devamında Suriye'de iki Çerkez fırkasının bulunduğu, bir fırkasının Humus Kasabası'nda bir fırkanın da Kunaytra'da iskân edildiği ifade edilmektedir.¹⁷ Ayrıca belgede birçok muhacirin de Ürdün Nehri'nin güneydoğusundaki Elgur Sancağı'na gönderildiği, sancağın arazisinin geniş ve ikliminin müsait olduğu anlatılıyor. Birkaç yüz Çerkez'in Şam'a ulaştığı ve buradan Kunaytra ve Domayir'e gönderildiği, buralardaki arazi her ne kadar verimli ise de bahar mevsiminde hummanın zuhur ettiği bilgileri verilmektedir.¹⁸
- Temmuz 1878 tarihli belgede bu tarihe kadar Hama'da 10.000 göçmen iskân edildiği ifade edilmektedir.¹⁹

¹¹ İpek 1999, 168.

¹² İpek 1999, 169.

¹³ BOA, BEO, No: 4289/321635.

¹⁴ Saydam 1997, 131.

¹⁵ Saydam 1997, 150.

¹⁶ BOA, HR. TO, No: 205/21. Ayrıca bkz; Kuzey Kafkasya Tarihinden Belgeler-I 2010, 130-131.

¹⁷ Şimşir 1989, 361.

¹⁸ BOA, HR. TO, No: 253/22; Orat-Oran 2014, 503.

¹⁹ Şimşir 1989, 542.

- Ağustos 1878 tarihli belgede Şam'a 5.000 hanede 25.000 Çerkez, Tatar ve Nogay muhacirleri gönderildiği vurgulanmaktadır.²⁰
- Ekim 1878 tarihli belgede daha önceden akraba ve mülhakatı Suriye Vilayeti'ne yerleştirilmiş olan 700 kişilik bir Çerkez kafilesinin akrabalarının bulunduğu yerlerde iskân edilmeyi talep ettikleri ve bu isteklerinin uygun bulunduğu görülmektedir. Bu muhacirlerin Suriye Vilayeti'ne nakli için Lismirlik Vapuru ile anlaşılmış ve dört yüz liralık nakliye ücreti peşin olarak hazine tarafından ödenmiştir.²¹
- Eylül 1887 tarihli belgede 83 hane ve 307 kişiden oluşan Çerkez, Tatar ve Magribî muhâcirlerinin Suriye Vilayeti dâhilindeki Bisan ve Akka Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na bağlı Cebbûl ve Hüseyniye karyelerinde yerleştirildiği belirtilmektedir.²²
- 1888 Ağustos ayında askerlik işlemleriyle ilgili sıkıntıların dile getirildiği 4 Haziran 1889 tarihli Şura-yı Devlet'ten yazılan bir yazıdan Havran civarında bir kısım Çerkez muhacirin iskân ettirildiği anlaşılmaktadır.²³ Belgenin devamında ise Havran'daki muhacirlerin sayım işlemlerinin tamamladığı ve muhacir sayısının 10.000'e yaklaştığı ifade edilmektedir.²⁴
- Ekim 1888'li belgede Suriye Kunaytra'da iskân olunan Çerkez muhacirlerinin iskân edildiği ve bunlar arasında humma ve lekeli hastalıklar zuhur ettiği belirtilmiştir.²⁵
- Ekim 1889 tarihli belgede bu tarihten bir süre önce Beyrut Vilayeti'nin Akka Sancağı'na bağlı Hayfa Kazası'nın Gaybe Karyesi'ne 1.950 kişilik bir Çerkez muhacir gurubunun yerleştirildiği, ancak bu kişilerin iklim koşulları nedeniyle hayatlarını kaybettikleri ve 150 haneye kadar düştükleri ifade edildikten sonra bunların Suriye Vilayeti'nin Salhat Kazası yakınlarındaki Amman ve Vadiülyesar mevkilerinde bulunan akrabalarının yanına gitmeyi istedikleri bildirilmektedir. Bu talep üzerine merkezi hükümet geriye kalan 150 hanelik Çerkez nüfusun buralara nakledilmeleri ve kendilerine yeterli miktarda arazi verilmesi konusunda Beyrut Vilayeti'ne talimatta bulunmuştur.²⁶
- Ocak 1891 tarihli belgede Adana'ya gönderilen 162 kişilik Kafkas muhacir kafilesinin Suriye Vilâyeti Belka Sancağı'ndaki akrabaları yanına yerleştirmeleri isteklerine karşın aynı vilâyetin Havran Sancağı'ndaki boş devlet arazilerine iskânlarının daha uygun olacağı ifade edilmektedir.²⁷ Başka bir belgede ise 1891 tarihi itibarıyla Suriye Vilayeti'ne gönderilen muhacirlerin iskân durumları şöyle verilmektedir: Suriye Vilayeti'ne sevk olunan nüfus 10.859'dur. Bunlardan 10.789'u iskân edilmiştir. 70 kişinin iskân edilmesi için çalışmalar devam etmektedir. Halep Vilayeti'ne ise sevk edilen 1.556 muhacirin tamamı iskân edilmiştir.²⁸

²⁰ BOA, İ. MMS, No: 59/2786.

²¹ BOA, DH. MKT, No: 1324/47.

²² BOA, HH. THR, No: 465/19.

²³ Orat-Oran 2014, 495.

²⁴ BOA, ŞD, No: 2277/20.

²⁵ BOA, DH. MKT, No: 1552/52. Orat-Oran 2014, 490.

²⁶ Orat-Oran 2014, 488.

²⁷ BOA, DH. MKT, No: 1814/86.

²⁸ BOA, Y. A. HUS, No: 277/136.

- Mart 1901 tarihli belgede 50 kişilik muhacir gurubu Hama Sancağı'na bağlı Selimiye Kazası'nın Zeyl-ül acel Karyesi'nde iskân edildikleri yazılıdır.²⁹
- Ağustos 1901 tarihli belgede 98 hanede 413 nüfus Kafkasya muhacirinin Humus Kazası'na yerleştirildikleri belirtilmektedir.³⁰
- Eylül 1901 tarihli başka bir belgede Suriye Vilâyeti Kunaytra Kazası'nın Hasine Mezraası'nda yerleştirilen 62 hanede 192 si büyük ve 74'ü küçük olmak üzere toplam 262 kişilik Kafkas muhacirlerinin yerleştirildiği ifade edilmektedir.³¹
- Kasım 1901 tarihli belgede ise yine Suriye Vilayeti dâhilinde Humus ve Kunaytra kazalarında bir kısım muhacir iskân edildiği vurgulanmaktadır.³²
- Muhacirlere tayinat bedeli ödenmesiyle ilgili 15 Mart 1902 tarihinde Maliye Nezareti'nden yazılan yazıda muhacirlerin Suriye Vilayeti dâhilindeki Naar Karyesi'nde iskân edildiğinden bahsedilmektedir.³³
- Ocak 1902 tarihli belgede 1901'de Taif Vapuru ile İzmir'den Şam'a gönderilmek üzere 834 Kafkasya muhacirinin yola çıktığı yazılıdır.³⁴
- Muhacirlerin çift hayvanları ve iskânları için gerekli yardımın yapılmasıyla ilgili 16 Mayıs 1904 tarihli belgede ise muhacirlerden bir bölümünün Zerfa ve Ammanda karyelerine yerleştirildikleri anlaşılmaktadır.³⁵
- Haziran 1905 tarihli yazıda Kafkasya ve Dağıstan muhacirlerinden 306 hane halkının Kerek, Havran ve Şam Sancağı dâhilinde iskân edilmek üzere Şam'a geldikleri bildirilmektedir.³⁶
- Mart 1906 tarihli belgede Suriye Vilayeti dâhilinde Salt Kazası'nın Navur ve Ayn-ı Savli ve Re's-i aman mevkilerine 16 hanede 41 nüfus muhacir sevk edildiği ifade edilmektedir.³⁷
- Muhacirler için yaptırılan mektep ve cami inşası dolayısıyla yazılan 31 Ocak 1907 tarihli belgede bir kısım Çerkez muhacirinin Suriye Vilayeti'nin Zerfa Karyesi'nde Çerkez muhacirlerinin iskân olunduğu anlaşılmaktadır.³⁸

Bu yazışmalara bakıldığında 1861-1907 yılları arasında Suriye topraklarına yerleştirilen muhacirlerin Hama Sancağı'na bağlı Humus Kazası'na, Şam Sancağı'na bağlı Kunaytra Kazası'na, Maan Sancağı'nın merkezi Kerek'e, Maan Sancağı'na bağlı Sal Kazası'nın Navur, Ayn-ı Savli ve Re's-i aman mevkilerine, Salhat Kazası'na yakın Amman ve Vadiülyesar mevkilerine, Kunaytra Kazası'nın Hasine Mezrası ile Naar, Zerfa ve Ammanda karyelerine, Bisan ve Akka Çiftlikat-ı Hümayunu'na bağlı Cebbül ve Hüseyniye karyelerine yerleştirildiğini görmek mümkündür. Bu da muhacirlerin Suriye Vilayeti'nin bütün sancaklarına dağıtıldığı anlamına gelmektedir. Vilayet dahiline yerleştirilen muhacirlerin sayıları hakkında ise kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak belgelerden hareketle bazı rakamlar zikredilebilir. Örneğin 1892 tarihli bir arşiv belgesinde bu tarihe kadar Suriye Vilayeti'ne yerleştirilen muhacir sayısının 27.112 olduğu ifade edilmektedir.³⁹

²⁹ BOA, A. MKT. MHM, No: 517/16.

³⁰ BOA, A. MKT. MHM, No: 515/2.

³¹ BOA, İ. DH, No: 1387/1319. C/20.

³² BOA, A. MKT. MHM, No: 515/2.

³³ BOA, A. MKT. MHM, No: 517/23.

³⁴ BOA, A. MKT. MHM, No: 517/8.

³⁵ BOA, A. MKT. MHM, No: 524/4.

³⁶ BOA, A. MKT. MHM, No: 520/2.

³⁷ BOA, A. MKT. MHM, No: 529/15.

³⁸ BOA, Y. MTV, No: 293/85; Orat-Oran 2014, 493.

³⁹ Erkan 1996, 211.

Muhakkak ki Suriye Vilayeti'ne yerleştirilen Kafkas muhacirleriyle ilgili çok daha fazla belge bulunmaktadır. Ancak çalışmanın asıl konusunu muhacirlere yapılan yardımlar oluşturduğu için onların yerleştirildikleri yerlerin tespiti açısından bu belgelerin yeterli olacağı kanaatindeyiz.

Vilayet Dahiline Yerleştirilen Muhacirlere Yapılan Yardımlar

İskân ve iaşe kelimeleri birbiriyle bağlantılı ve birbirini tamamlayan kelimelerdir. İskân, kelime anlamı olarak sakin kılma, oturtma, ev sahibi etme, yerleştirme anlamlarını taşımaktadır.⁴⁰ İaşe ise yaşatma, geçindirme, besleme anlamlarına gelmektedir.⁴¹ Muhacirlerin barınma ve sağlık meselelerinin yanı sıra en çok zorluk çektikleri konulardan biri iskân diğeri iaşe meselesidir. Bu konuda muhacirlere İdare-i Umumiyye-i Muhacirin Komisyonu, İane-i Muhacirin Encümeni ile ecnebler tarafından oluşturulan komisyonlar yardımcı olmak için faaliyetler yürütmüşlerdir. Bu komisyonlar çeşitli yollarla sağlanan yardımlarla muhacirlerin tayinat, mesken, sağlık meselelerine çözüm getirmeye çalışmışlardır.⁴² Oluşturulan komisyonlar öncelikle hiçbir geçim kaynağına sahip olmayan muhacirlerin zaruri ihtiyaçlarının karşılanmasını temine çalışmıştır. Bu konuda devlet göçlerin yoğun olmadığı dönemlerde muhacirlerin birtakım masraflarını karşılamada kendi özkaynaklarına başvurmuştur. Örneğin 1866 tarihli Maliye Nezareti'ne hitaben yazılan bir yazıda iskân-ı muhacirin memuru marifetiyle Reisülayn civarında bulunan 25.000 kuruşluk kükürdün satılarak elde edilecek meblağın 15.000 kuruşunun yardıma muhtaç olan muhacirlere harcanması kalanının da hazineye gönderilmesi istenmekteydi. Ancak buraca yollanan telgrafta muhacirin-i merkumenin ziyadesiyle muhtaç-ı rahmet ve ianet oldukları bildirilmiş, paranın tamamının onlara sarf olunması talebinde bulunulmuştur.⁴³

Kafkasya'dan yapılan göçlerin sistematik bir şekilde artması ve yoğunlaşması üzerine 1877 senesinde Babiali, muhacirlerin işlerini yeniden düzenleme kararı alarak vilayetlerde yeni iskân-ı muhacirin komisyonları oluşturmuştur. Bu bağlamda Suriye Vilayeti'ndeki iskân ve iaşe meseleleriyle ilgilenen Ziya Bey'in nezaretinde yürütülen çalışmalar neticesinde 1877 senesinde vilayet dahiline yerleştirilen muhacirlere öküz, tohumluk, tayinat vesair masrafları için 3.996 kuruş para harcanmıştır.⁴⁴ Ayrıca 1879 senesi hasat mevsimine kadar bu muhacirlerin ihtiyaçlarının yerli ahali tarafından karşılanmasına karar verilmiştir. Mahalli yönetim de muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılayabilmek için kasaplık ete duhuliyet vergisi ve erkek nüfus başına 4 kuruş vergi koymak suretiyle bir yardım fonu oluşturmuştur.⁴⁵ Yine 1901 senesinde Kunaytra Kazası'ndaki göçmenler için tekrar tohumluk ve yiyecek yardımı yapılmıştır.⁴⁶

Suriye Vilayet yönetimi iskân-ı muhacirin komisyonunun çalışmalarına yardımcı olmak amacıyla vilayet dahilinde muhacirler arasında meydana gelen salgın hastalıkların tedavisi için de bütçe ayırmaya çalışmıştır. Örneğin Ekim 1888 tarihinde Kunaytra Kazası çevresinde iskân edilen Çerkez muhacirleri arasında humma ve lekeli hastalıkların ortaya çıkması nedeniyle 47 kişinin ölmesi üzerine hastalığın tedavi edilebilmesi için vilayet mal sandığından 15.000 kuruş tahsis edilmiştir.⁴⁷

Yerel yönetim muhacirin idaresinden sevk varakası almadan memleketlerinden firar eden ve doğruca Şam'a gidenlere de sahip çıkmıştır. Bu durumda bulunan muhacirler için haklarında yapılacak araştırma sonuçlanıncaya kadar han, iaşe masrafları mahalli idare ve ahali tarafından karşılanmıştır. Bu mümkün olmadığı takdirde ise masrafları muhacirin tahsisatından karşılanmaya çalışılmıştır.⁴⁸

20. yüzyılın başlarından itibaren Suriye Vilayeti'nde yerleştirilen muhacirlere yapılan yardımları Muhacirin-i İslamiye Komisyon-ı Âlisi Birinci Azalığı tarafından yürütülen yazışmalardan takip etmek mümkündür. Yazışmalara bakıldığında Muhacirin-i İslamiye Komisyon-ı Âlisi Birinci Azalığı'nın Suriye Vilayeti dâhiline yerleştirilen muhacirlerin iskân ve iaşe ile ilgili Sadaret ve Maliye

⁴⁰ Devellioğlu 2010, 518.

⁴¹ Devellioğlu 2010, 462.

⁴² İpek 1999, 84.

⁴³ Pul 2017, 425.

⁴⁴ İpek 1999, 219; Erkan 1996, 222.

⁴⁵ Şimşir 1989, 360, 415.

⁴⁶ BOA, İ. DH, No: 1319 C. 12/20; Erkan 1996, 223.

⁴⁷ BOA, DH. MKT, No: 1552/52.

⁴⁸ BOA. DH. MKT, No: 2729/32, Ayrıca bkz. Kızılkaya-Akay 2013, 143-144.

Nezaretî'nden çok sayıda talepte bulunduğu anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili yazışmalardan bazıları şunlardır:

Kasım 1901 tarihinde Suriye Vilayeti dâhilinde Humus ve Kunaytra kazalarında iskân edilen Kafkasya muhacirlerine tayinat, geçici olarak iskân olundukları hanelerin kiralari, çift hayvanlari, zirai aletler, tohumluk, zahire bedeli, yerleştirildikleri arazilerde inşa edilecek bina masraflari olarak 590.307 kuruşun Muhasebe-i Umumiye-i Maliye tarafından muhacirin idaresinin 1901 senesi tahsisatından karşılanması istenmiştir.⁴⁹ Mart 1902 tarihinde Muhacirin-i İslamiye Komisyon-ı Alisi Birinci Azalığı tarafından yazılan yazıda 1901 senesinde Taif Vapuru ile İzmir'den Şam'a gönderilmek üzere 834 Kafkasya muhaciri için 15.504 kuruş 20 para bedelin Beyrut Vilayeti gelirlerinden karşılanması için talepte bulunduğu görülmektedir.⁵⁰ Yine Muhacir komisyonunun talebi üzerine Maliye Nezaretî'nden 15 Mart 1902 tarihinde yazılan yazıda Suriye Vilayeti dâhilinde Naar Karyesi'nde iskân edilen muhacirlere 1901 senesi Aralık ayından itibaren tayinat verilmediğinden ve mahsulün alınmasının Mayıs ayı sonunda olacağından bahisle muhacirlere 50 ay verilmesi gereken tayinat bedeli olarak 36.765 kuruş ödenmesi istenmektedir.⁵¹

Yazışmalardan bazılarından talepte bulunduğu halde cevabının gelmediği, bunun üzerine muhacir komisyonunun konuyu takip ederek tekid ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin 19 Mart 1902 tarihinde Muhâcirîn-i İslâmiye Komisyon-ı Âlisi Birinci Azası Rıza Bey Suriye Vilayeti'ne yazı yazarak Beyrut'tan gelen 113 Kafkas muhacirinin camilere yerleştirilerek belediyeden ikmal verildiğini, ancak 500'e yakın daha muhacir gelecek olmasından dolayı bunların sefalette kalmamaları için emsali kadar yevmiye verilmesini istemiştir. Bu durumun vilayet tarafından sadarete bildirilmesi üzerine cevap olarak alınan telgrafnamede; muhacirler için inşa edilecek binalar için gerekli olan malzemeler, iskan edilecekleri tarihe kadar verilmesi gereken yevmiyeleri, hane kirası ve nakliye ücretleri için mecdiye 20 kuruş hesabıyla 606.381 kuruş harcanması gerektiği belirtilerek bu meblağın vilayetin 1902 senesi gelirlerinden karşılanması istenmiştir. Vilayetin bu kararı yerine getirmekte gecikmesi üzerine Maliye Nezaretî'nden tekid yazısı yazılarak biran önce gereğinin yapılmasını bildirmiştir.⁵² Nisan 1904 tarihinde muhacir komisyonu tarafından Suriye Vilayeti'nin aşarından karşılanmak üzere Zerfa ve Amman'da bulunan muhacirler için inşa edilen ve edilecek olan hanelerin inşa masraflari, ziraat için alınacak öküz ve ziraat aletleri için toplam 500.000 kuruş ödenmesi istenmiştir.⁵³ Ancak Suriye Valiliği'nden sadarete yazılan yazıda muhacirlerin ihtiyacı için gerekli harcamanın yapılmasına izin verilmesiyle ilgili Maliye Nezaretî'nden herhangi bir yazı gelmediği ve bu iznin verilmesinin biran önce istendiği belirtilmektedir.⁵⁴

Muhacirlere yapılan yardımlarla ilgili sıkıntılar zaman zaman sıkıntılarının yaşandığı, yazışmaların uzadığı hatta sonuç alınmadığı görülmektedir. Örneğin konuyla ilgili olarak 1906 senesinin sonunda Muhacirin-i İslamiye Komisyon-ı Âlisi Birinci Azalığı tarafından gönderilen muhacirlerin yerleşmeleri için hane yapımıyla ilgili yazıda muhacirlerin yerleştirilmeleri için 12 milyon kuruş gönderilmesine karar verildiği, bu paranın 10 milyon kuruşunun gönderildiği ancak 2 milyon kuruşunun henüz gönderilmediği belirtilmektedir. Suriye Vilayeti'ne daha önce gelen muhacirlerin yerleştirilmeleri konusunda bu paradan acil olarak 200 bin kuruşun havale edilmesi istenmiştir. Talep üzerine Maliye Nezaretî'nden verilen cevapta ise paranın gönderilemeyeceği için vilayetin 1907 senesi emvalinden karşılanması gerektiği ifade edilmiştir.⁵⁵ Devam eden yazışmalarda belirtilen meblağın vilayet emvalinden ancak 105.159 kuruşun karşılanabileceği, geri kalan 94.840 kuruşun karşılıksız kaldığı bu nedenle de Maliye Nezaretî tarafından karşılanması istenmektedir.⁵⁶ Şubat 1908 tarihli bir belgede aynı konunun tekrar dile getirildiğine bakılacak olursa aradan geçen bir seneye rağmen bu konunun bir çözüme kavuşturulmadığı anlaşılmaktadır.⁵⁷

⁴⁹ BOA, A. MKT. MHM, No: 515/2.

⁵⁰ BOA, A. MKT. MHM, No: 517/8.

⁵¹ BOA, A. MKT. MHM, No: 517/23.

⁵² BOA, A. MKT. MHM, No: 517/5.

⁵³ BOA, A. MKT. MHM, No: 524/4; BOA, A. MKT. MHM, No: 524/39.

⁵⁴ BOA, A. MKT. MHM, No: 524/4.

⁵⁵ BOA, A. MKT. MHM, No: 530/14.

⁵⁶ BOA, A. MKT. MHM, No: 530/14.

⁵⁷ BOA, A. MKT. MHM, No: 530/14.

Yazışmalara bakıldığında Muhacirin-i İslamiye Komisyon-ı Âlisi Birinci Azalığı'nın taleplerinin bir bölümünün karşılandığı görülmektedir. Örneğin Ağustos 1901 tarihinde muhacirin komisyonu tarafından Humus ve Kunaytra kazalarında iskân edilmiş olan iki takım muhacire yapılacak hanelerin inşa masrafı olan 110.000 kuruşun harcanmasına izin istenmesi üzerine Sadaret tarafından bu izin verilmiştir.⁵⁸ Aynı senenin Eylül ayında komisyonun talebi üzerine Kunaytra Kazası'nın Hasine Mezrası'nda yerleştirilen 62 hanede 192'si büyük, 74'ü küçük olmak üzere toplam 262 kişilik Kafkas muhacirleri için ev inşa masraflarının yanı sıra bir miktar ücret ödenmesi padişah tarafından kabul edilmiştir.⁵⁹ Yine Nisan 1902 tarihinde komisyon tarafından Beyrut'tan gelen Kafkasya muhacirleri için hane inşası için gerekli olan 6.381 kuruşun gönderilmesinin istenmesi üzerine verilen cevapta bu paranın gönderildiği ve ayrıca muhacirlerin masraflarının karşılanması için de Suriye Vilayeti emvalinden 576.062 kuruş gönderilmesine karar verildiği belirtilmiştir.⁶⁰

Muhacir Komisyonu'nun talebi üzerine Mart 1901 tarihinde Maliye Nezareti tarafından yazılan yazıda Hama Sancağı'na tabi Selimiye Kazası'nın Zeyl-ül acel Karyesi'nde iskânları tekrar eden 2 hanede 50 nüfus muhacirinin her hanesi için tohumluk olarak ikişer buçuk şinik buğday ve ikişer buçuk şinik arpa ve 7 aylık tayinatları için de 34 şinik olmak üzere toplam 84 şinik buğday ile 50 şinik arpanın Selimiye Kazası ianet-i aşar hasılatından verilmesine karar verilmiştir.⁶¹ Yine Eylül 1902 tarihinde Muhacirin-i İslamiye Komisyon-ı Alisi Birinci Azalığı tarafından Suriye Vilayeti'ne yeni gelen muhacirlerin bir senelik tayinat bedelleriyle hanelerinin inşa masrafı, tohumluk, edevat-ı ziraiye ve nakliye masrafları olmak üzere 400.000 kuruş ödenmesi istenmiş Maliye Nezareti de bu isteğe olumlu cevap vermiştir.⁶² Mart 1906 tarihinde komisyon tarafından Suriye Vilayeti dâhilinde Salt Kazası'nın Navur, Ayn-ı Savli ve Re's-i aman mevkilerine sevk edilmiş olan 16 hanede 41 nüfus muhacire verilmesi gereken çift havanları ve malzemeleriyle tohumluk, yemeklik zahire, hane inşa masrafı olmak üzere toplam 75.500 kuruş harcanmasına müsaade istenmesi üzerine bu tutarın vilayet emvalinden karşılanması şartıyla ödenmesine izin verilmiştir.⁶³

4 Haziran 1905 tarihinde Sadaret Mektubi Kalemi'nden Maliye Nezareti'ne yazılan yazıda geçen sene yeni gelen ve iskânları henüz tamamlanamayan Kafkasya ve Dağıstan muhacirlerinden Kerek, Havran ve Şam sancakları dâhilinde iskân edilecek toplam 306 hane halkının Şam'a geldikleri günden beri yalnız 7 baş öküz, bazılarına biraz tohumluk ve ekmeçlik ile gerekli miktarda arazi verildiği ancak başka bir şey verilmediği için tamamının perişan bir halde oldukları ifade edilmektedir. Bu nedenle muhacirlerin her hanesine birer çift öküz ile zirai malzeme verildikten sonra taş ve ağaç almalarına müsaade edilerek hanelerini yapabileceklerinden dolayı bunlara başka bir şey vermeye gerek kalmadığı belirtilmektedir. İskân edilmeleri kesinleşmiş olanlar için ise birer çift öküz, zirai malzemeler, hane başına 80 adet gümüş meçidi verilmesi uygun görüldüğü ifade edilmektedir. Bütün bunları tutarı olarak toplam 460.000 kuruş, Hama Sancağı'na bağlı Hafife Karyesi'nde bu halde bulunan muhacir için ise 40.000 olmak üzere toplam 500.000 kuruş verilmesi ve bunun da Suriye Vilayeti emvalinden karşılanması istenmiştir.⁶⁴

Bazen de muhacirin komisyonunun talebinin kısmen karşılanması yoluna gidilmiştir. Örneğin 31 Ağustos 1901 tarihinde komisyon tarafından sadarete yazılmış olan yazıda Kafkasya muhacirlerinden olup Kunaytra Kazası'nın Haşine Mezrası'nda iskânları tekrar eden 62 hanede 262 nüfusun bir senelik işeleri için 82.440 ve hayvan bedeli, tohumluk, edevat-ı ziraiye tutarı olarak 9.300 olmak üzere toplam 175.440 kuruş harcanmasına izin verilmesi istenmiştir. Bu durum Maliye Nezareti'ne bildirildiği halde henüz bir cevap verilmediği bildirilmekte ve bunun ilgili yardım istenmektedir.⁶⁵ Eylül 1901 tarihli belgede bu talebin kısmen yerine getirildiği görülmektedir. Muhacir komisyonunun talebi üzerine Kunaytra Kazası'nın Hasine Mezrası'nda yerleştirilen Kafkas muhacirlerinin ev inşa masrafları, zirai malzemeler ve günlük harcamalar karşılığı olarak mahalli rayice göre aylık 6.870 kuruş olmak üzere bir senede 82.440 kuruş, hayvanat bedeli, tohumluk ve malzeme tutarı olmak üzere

⁵⁸ BOA, A. MKT. MHM, No: 515/2.

⁵⁹ BOA, İ. DH, No: 1387/1319. C/20.

⁶⁰ BOA, A. MKT. MHM, No: 517/5.

⁶¹ BOA, A. MKT. MHM, No: 517/16.

⁶² BOA, A. MKT. MHM, No: 520/2.

⁶³ BOA, A. MKT. MHM, No: 529/15.

⁶⁴ BOA, A. MKT. MHM, No: 520/2.

⁶⁵ BOA, A. MKT. MHM, No: 515/2.

her haneye 1.500 kuruş olmak üzere toplam 93.000 kuruş genel toplamda ise 175.440 kuruş ödenmesine karar verilmiştir.⁶⁶

Muhacirlerin yerleşmeleri için hane inşaatı, tayinat ve zirai ihtiyaçlarının yanında onların eğitim, sağlık ve ibadet ihtiyaçlarının karşılanmasına çalışılmıştır. Örneğin; Ocak 1907 tarihinde Zerfa Karyesi'nde iskân olunan Çerkezler için yaptırılan mektep ve cami inşası tamamlanmıştır. İnşaatın sona ermesiyle Arapların da dâhil olduğu ahali huzurunda Cuma salasını müteakiben dualar eşliğinde binaların resmî açılışı yapılmıştır.⁶⁷

Sonuç

Rusya'nın sıcak denizlere inme politikasının bir gereği olarak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kırım'ı ve Kafkasya'yı işgal etmeye başlaması, bu bölgelerden Osmanlı topraklarına artan bir göç dalgasını beraberinde getirmiştir. Osmanlı devleti, bu dönemde siyasi, askeri ve en önemlisi de ekonomik olarak zor durumda bulunmasın rağmen topraklarına yapılan bu göçlere müsaade etmiştir.

Devlet, dönemin siyasi, askeri ve ekonomik koşullarını da göz önünde bulundurarak bir iskân politikası uygulamaya çalışmıştır. Bu politikanın bir gereği olarak Kafkaslardan göç etmek zorunda kalan muhacirlerden bir bölümünü Suriye Vilayeti'ne yerleştirmiştir. Buradaki muhacirlerin sorunlarıyla ilgilenmesi için de vilayet dahilinde komisyonlar oluşturulmuştur. Bu komisyonlar yerleştirilen muhacirlerin başta iskân ve işe olmak üzere sağlık, ibadet ve eğitim gibi hemen her türlü ihtiyaçlarıyla yakından ilgilenmiş, merkezi yönetime çok sayıda talep yazısı yazmıştır. Yapılan yazışmalardan muhacirin komisyonunun taleplerinin bazılarının kabul edildiği, bazılarının kısmen karşılandığı, bazılarının da sürüncemede kalması nedeniyle tekit edildiği görülmektedir. Bazen de bu yazışmaların çok uzun sürdüğü anlaşılmaktadır.

Ancak bütün bunlara rağmen yazışmaların ortaya çıkardığı durum şudur: Devlet, bu dönemde ekonomik olarak çok zor bir dönemde olmasına karşın merkezi yönetim Muhacirin-i İslamiye Komisyon-ı Âlisi Birinci Azalığı tarafından yapılan bütün talepleri karşılamaya çalışmıştır. Bunun için bazen Maliye Nazırlığı aracılığı ile bazen de vilayet emvalini devreye sokulmuştur. Ayrıca muhacirlerin barınmaları için haneler inşa edilmiş, geçimlerini sağlamaları için kendilerine tahsis edilen arazileri işlemeleri için öküz ve zirai aletler temin edilmiştir. Hatta daha ileri gidilerek ilk hasat mevsimine kadarki dönemde ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için kendilerine tayinatlar verilmiştir. Dahası muhacirlerin sağlık sorunlarıyla yakından ilgilenilmiş ve salgın hastalıkların önüne geçilmesi için bölgede memurlar görevlendirmiş, ibadetlerini yerine getirmeleri için ibadethaneler, çocukların eğitimleri için okullar açılmıştır.

Sonuç olarak coğrafyamızdaki siyasi gelişmelerin ortaya çıkardığı bu acımasız göç olayı bugün de yaşanmaya devam etmektedir. Dün, Kırım ve Kafkasya'dan Suriye'ye yaşanan göç hareketleri, bugün yönünü Suriye'den Anadolu'ya çevirmiştir. Günümüzde ülkemize Suriye'den yapılan göçler her ne kadar eleştirilse de Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı'dan aldığı devlet geleneklerini ve anlayışını devam ettirerek yaşanan mağduriyetlere kayıtsız kalmamış ve muhacirlere kucak açmıştır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA, A. MKT. MHM, No: 515/2.

BOA, A. MKT. MHM, No: 517/16.

BOA, A. MKT. MHM, No: 517/23.

BOA, A. MKT. MHM, No: 517/5.

BOA, A. MKT. MHM, No: 517/8.

BOA, A. MKT. MHM, No: 520/2.

BOA, A. MKT. MHM, No: 524/4.

⁶⁶ BOA, İ. DH, No: 1387/1319. C/20.

⁶⁷ BOA, Y. MTV, No: 293/8; Orat-Arslan 2014, 493.

BOA, A. MKT. MHM, No: 524/39.

BOA, A. MKT. MHM, No: 529/15.

BOA, A. MKT. MHM, No: 530/14.

BOA, BEO, No: 4289/321635.

BOA, DH. MKT, No: 1324/47.

BOA, DH. MKT, No: 1552/52.

BOA, DH. MKT, No: 1814/86.

BOA, DH. MKT, No: 2729/32.

BOA, HH. THR, No: 465/19.

BOA, HR. TO, No: 205/21.

BOA, HR. TO, No: 253/22.

BOA, İ. DH, No: 1319 C. 12/20.

BOA, İ. DH, No: 1387/1319. C/20.

BOA, İ. MMS, No: 59/2786.

BOA, ŞD, No: 2277/20.

BOA, Y. A. HUS, No: 277/136.

BOA, Y. MTV, No: 293/8

BOA, Y. MTV, No: 293/85.

Kitap ve Makaleler

Bice, H., *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 1990.

Devellioğlu F., *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları. 2010.

Erkan S., *Kafkas Göçleri (1878-1908)*, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları. 1996.

Habiçoğlu B., *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve İskânları*, İstanbul: Nart Yayınları. 1993.

Halaçoğlu Y., "Kolonizasyon ve Şenlendirme", *Osmanlı*, C. IV, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 1999. 581-586.

İpek, N., *Rumeli'den Anadolu'ya Göçler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 1999.

Karpat K., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. 2003.

Kızılkaya O.-Akay T., "Kafkasya Muhacirlerinin Suriye Vilayetine İskânı ve Karşılaşılan Zorluklar", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/2, (2013)*. 143-144.

Kuzey Kafkasya Tarihinden Belgeler I, İstanbul: Kafkasevi Yayınları. 2010.

Orat Akyüz J.-Oran Arslan N. vd., *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kafkas Göçleri*, Kars: Kars Üniversitesi Yayınları. 2011.

Orat Akyüz, J.-Arslan Oran N., "Kafkaslardan Arap Topraklarına Kafkas Muhacirleri", *1864 Kafkas Tehciri, Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, Ed. Mehmet Hacısalihioğlu, İstanbul: Balkar&Ircica Yayınları, 2014. 485-513.

Pul A., "Kafkas Göçlerinde Engelli Muhacirlerin Durumu Meselesi", *Geçmişten Günümüze Göç*, C. I, Samsun: Canik Belediyesi Yayınları. 2017. 419-432.

Saydam A., *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 1997.

Şimşir B. N., *Rumeli'den Türk Gçleri*, C. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 1989.

Yılmaz, M., "XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İşkn Politikası", *Osmanlı*, C. IV, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 1999. 587-602.

19. Yüzyılda Anadolu'da Frengi ve Alınan Tedbirler*

Syphilis and the Measures Taken Against It in Anatolia in the 19th century

Mehmet Orçun Karacan**

Öz

Salgın hastalıkların tarih boyunca insanların hayatlarını ciddi şekilde etkilediği bilinmektedir. Bu hastalıklardan biri de frengidir. Frengi Osmanlı Devleti'nde özellikle 19. yüzyılda yaygınlaşmıştır. Hastalığın endemik olarak yaygın olduğu yer ise Anadolu'dur. Dolayısıyla bu makalede Anadolu'nun farklı yerlerinden örnekler verilerek hastalığın yaygınlığı ve etkileri araştırılmıştır. Ele alınan örnekler üzerinden Osmanlı Devleti'nin frengiye karşı aldığı önlemler ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca tedbir almayı güçleştiren sebepler de araştırılmıştır. Sonuç olarak, hastalık ne derecede yaygınlaşmış? Hastalığın yaygınlaşmasının sebepleri nelerdir? Osmanlı Devleti nasıl tedbirler almış? Ve benzeri sorulara cevaplar aranmıştır.

Anahtar Kelimeler: Frengi, Anadolu, Osmanlı.

Abstract

Throughout history, it's known that the outbreaks have seriously affected people's lives. One of these diseases is syphilis. In the Ottoman Empire, especially, spread of syphilis was in 19th century. That disease was an epidemic in the Anatolia. Therefore, in this article, the prevalence and effects of the disease were investigated by giving examples from different parts of Anatolia. The precautions taken by the Ottoman Empire against syphilis were revealed through the examples discussed. In addition, the reasons that make it difficult to take precautions were also investigated. As a result, how widespread was the disease? What were the causes of the spread of the disease? What measures did the Ottoman Empire take? And answers to similar questions were sought.

Keywords: Syphilis, Anatolia, Ottoman.

Giriş

Bulaşıcı hastalıklar, tarih boyunca insan hayatını tehlikeye sokan en önemli sağlık problemleri olmuştur. Göç ve savaşların etkisiyle hızla yayılan bu hastalıklar, neden oldukları can kayıplarıyla toplumlar için büyük tehlike arz etmişlerdir.¹ İnsanoğlunun tarihi süreç içerisinde yaşadığı en tehlikeli ve ölümcül salgınlardan birisi de frengidir. Sifiliz yani Frengi başlıca cinsel ilişki ile ve anneden bebeğe transplasental yoldan bulaşır. Ayrıca öpüşme, kan transfüzyonu, etkenin bulaştığı eşyayla temas vb etkenlerle de bulaşma gerçekleştiği bilinmektedir.² Hastalığın en kritik bulaşma özelliğın anneden çocuğuna geçmesidir ki bu durum hastalığın nesilden nesile aktarılmasına ve toplumun ciddi şekilde zarar görmesine sebebiyet vermektedir. Osmanlılar hastalığı Avrupa'dan aldıklarını vurgulayarak hastalığa İlet-i Franiçe, Da'ül Efrenc, Maraz-ı Efrenciye olarak isimlendirmişlerdir.³ İsmi geçen hastalık halk arasında da frengi olarak bilinirdi.⁴ Ayrıca tıp literatüründe Syphilis olarak da adlandırılmıştır. Sebebi ise şudur: *Frengi'ye adını veren, Veronalı bir cerrah olan Hiéronymus Frascatorius'dur. Kendisi 1530'da Syphilis Sive Morbus Gallicus adlı bir şiir yazmıştır ve bu şiirin kahramanı olan çoban Syphilis (Frengi) Apollon tarafından dövülerek bu salgın hastalığa maruz bırakılan ilk insan olmuştur.*⁵

* Bu makale "19. Yüzyılda Anadolu'da Frengi ve Cüzam" adlı Yüksek Lisans Tezi'nin revizyonlu halidir.

** Doktora, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Trabzon/Türkiye, mehmetorcunkaracan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5088-1358

¹ Özer 2021, 201

² Topcu vd. 2017, 1397.

³ Genç 2019, 20.

⁴ Koç 2010, 82.

⁵ Bachour 2009, 125.

Frenginin Amerika Kıtası'nın keşfi ile Avrupa'ya dolayısıyla Asya ve diğer kıtalara yayıldığı söylenir.⁶ Fakat Kolomb Amerika'ya ulaşmadan çok önceleri İngiltere'de Black Friars olarak bilinen manastırda bulunan kemiklerde bu hastalığa ait olabileceği düşünülen izler bulunmuştur. Yani mezkûr hastalığın nereden veya hangi kıtadan nasıl zuhur ettiğine dair net bir bilgi yoktur.⁷ Fakat XVI. yüzyıl Avrupa'da frengi yüzyılı olarak isimlendirilmiştir.⁸ Dolayısıyla hastalığın bu yıllarda hiç değilse yaygınlaştığı söylenmelidir. Hastalık Osmanlı coğrafyasına ise İspanya'dan iltica eden Yahudiler'den geçmiş olabileceği gibi savaş yıllarında da yaygınlaşmış olabilir.⁹ 19. yüzyılda özellikle Rusya ile olan savaş yıllarında hastalık giderek salgın halini almıştır. 1890 sonrası ise fuhuş sözü geçen hastalığın yaygınlaşmasına tesir etmiştir.¹⁰ Özellikle Galata'da meskûn yabancı kadınlar hastalığın yaygınlaşmasına etki etmiş buraya giden Paşa konaklarında istihdam edilmişler hastalığı ailelerine dahi bulaştırmışlardır.¹¹ Resmi mücadelenin başlangıcı olarak 1879 gösterilir ve bu yıl için Dr. Michael ve Dr. Agop Handanyan'ın hazırladığı rapor da genelevler teftiş edilip, sağlık kontrolleri yapılmasına dair bilgiler verilmiştir.¹²

Hastalığın yoğun cereyan ettiği yerlere hastane inşası ve seyyar tabip ve eczacılar gönderilmiştir.¹³ Fakat bazı bölgeler de masrafların külfetinden dolayı gerekli hastane inşası yapılamamıştır.¹⁴ Neticede hastalığa dair genel bilgiler gösteriyor ki bu hastalık XVI. yüzyılda salgın halini almıştır. Osmanlılara ise özellikle savaş yıllarında düzenin bozulduğu ve yerlerinden edilen insanların diğer insanlarla teması neticesi bulaştığı görülürken aynı zamanda genelevler ve Galata gibi birçok ulusun beraber yaşadığı yerlerde hastalığın yaygın olduğu, bu yerlerden de başka mahallere geçtiği söylenebilir. Devlet ise elindeki imkân nispetinde sözü edilen hastalığa çare aramış ve gerekli tedbirleri almaya çalışmıştır. Diğer taraftan frenginin menşei hakkında çeşitli tartışmalar vardır. Bunlar üç hipotez ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bahsi geçecek olan hipotezlerin yoğunlaştığı ve araştırdığı husus, hastalığın Eski Dünya'da varlığının ne zamandan beri vaki olduğunda düğümlenmektedir. Ayrıca hastalığın kesin olarak nereden çıktığı ve hangi yolla ülkelere geçtiği de araştırmaların ve hipotezlerin yoğunlaştığı hususlardan biridir. Her memleketin ahali hastalığın kaynağı olarak başka milletleri göstermektedir. Dolayısıyla bu hastalığın kimden ya da hangi milletten zuhur ettiği ve yayıldığı özellikle Avrupa'da 16. yüzyılda salgın haline gelmesinden beri tartışılan hususlardandır. Hatta Crosby'ye göre Tıp Tarihi'nin en münakaşalı konusu frenginin ne zaman ve nerede ortaya çıktığıdır.¹⁵

Hipotezlerden ilki ve en yaygın şekilde kabul göreni Columbian teorisi'dir. Bu hipotezin Crosby (1969) tarafından yaygınlaştırıldığı söylenmektedir. Hipoteze göre frengi Yeni Dünya'ya ait bir hastalıktır ve bu hastalık Columbus tarafından 15. yüzyılın sonunda Eski Dünya'ya taşınmıştır.¹⁶ İkinci hipotez; ilk hipoteze nispetle daha az kabul göreni fakat ilk hipotezi geçersiz kılmaya en yakın olanıdır. Pre-Columbian hipotezine göre ise frengi zaten Eski Dünya'da var olan bir hastalıktır. Fakat hastalığın tanımlanması diğer hastalıklar ile karıştırılmaktaydı. Özellikle ciltte lekeler ve frengiden dolayı ortaya çıkan benzeri izler vesaire ile cüzzam hastalığıyla karıştırıldığı düşünülmektedir.¹⁷ Üçüncü hipotez Unitarian adı ile anılmaktadır. Bu hipotezin genetik ile alakalı kanıtlar neticesinde doğruluğunun sarsıldığı söylenmiştir.¹⁸ Diğer taraftan bu hipotez Pre-Columbian hipotezinin bir varyantı olarak da görülmektedir.¹⁹ Hipotezin temelinde hastalığın insan tarihi kadar eski olduğu ve çeşitli etkenler neticesinde endemik olarak var olduğu söylenmiştir.²⁰ Bahsi geçen hipotezleri doğrulamak adına örnek verilebilecek bazı çalışmalar vardır. Bu çalışmaların ortaya çıkardığı sonuçlardan bazılarını ele almak gerekmektedir. İlk olarak ve hatta hastalığın Eski Dünya'daki varlığının en eski delili olarak

⁶ Bulut 2009, 110.

⁷ Genç 2019, 18-19.

⁸ Bulut 2009, 110.

⁹ Karayaman 2008, 176, aktaran: Bulut 2009, 111.

¹⁰ Genç 2009, 32.

¹¹ Şenel 2015, 257.

¹² Çavdar ve Karcı 2016, 160.

¹³ Gül 2009, 260.

¹⁴ Çavdar ve Karcı 2016, 160.

¹⁵ Crosby 1969, 219.

¹⁶ Harper vd. 2011, 100.

¹⁷ Harper vd. 2011, 100.

¹⁸ Harper vd. 2011, 100.

¹⁹ Tampa vd. 2014, 04-10

²⁰ Tampa vd. 2014.

görülebilecek olanını ele aldığımızda, bu araştırma Dabry tarafından yapılmış ve Çin medikal yazılarında milattan önce 2698 de şankrı²¹ tanımlayan bazı ifadeler rastlanmıştır. Bu ifadelerin hem frengiyi hem de gonoreyi²² tanımlayan taraflarının olduğu söylenmektedir.²³ Fakat Wong ve Wu'nun çalışmalarına göre Dabry'nin söyledikleri yanlıştır. Frengi ile bağlantısı yoktur. Onlara göre Çin'de frengi milattan sonra 7. yüzyılda tanımlanmış ve yazılmıştır.²⁴Söz konusu hastalığın Eski Dünya'da varlığına dair kanıt olabilecek diğer bir örnek ise Nurettin Öztürk'ün yürüttüğü Zeytinli Ada Arkeolojik kazılarındaki (2006-2011) iskeletin varlığıdır. Bu iskelet bir kadına aittir ve milattan sonra 7. yüzyıla tarihlendirilmiş olduğu söylenmektedir. İskelet üzerinde Frengi hastalığının bırakacağı izlerin benzerine rastlanılmıştır.²⁵ Eğer bu durum hakikaten frenginin kemik üzerinde bıraktığı iz ise hastalığın Eski Dünya'daki varlığı kanıtlanmış olabilir.

Tüm bu hipotezler ve örneklerin içinde en yaygın hikâye, yani Columbian hipotezi, ise özet olarak şöyledir: Hastalık Kolomb ve tayfasıyla beraber birkaç yerlinin geldiği gemi ile Yeni Dünya'dan Eski Dünya'ya taşınmıştır. İlk büyük salgın 1493'te Barselona'da patladı. İspanyol Hekim Ruy Diaz de Isla frenginin seyrini yakından takip etti. Kolomb dahil olmak üzere birçok hastayı tedavi etti. Hatta hastalığın bir çeşmede enfeksiyonlu giysilerin yıkanması yoluyla dahi yayıldığını söylemiştir. Ruy Diaz ayrıca mezkûr hastalığı "Espanola Adasının Yılan Hastalığı" olarak da isimlendirmiştir.²⁶ Sonuç olarak frenginin Eski Dünya'da ne zamandan beri var olduğu hakkındaki hipotezleri ve görüşleri değerlendirmek tarih biliminin sınırlarını aşmış gibi görünmektedir. Çünkü tarihçi kemiklerin üzerindeki izin hangi hastalığa ait olup olamayacağını bilecek donanıma sahip değildir. Diğer taraftan frenginin 15. yüzyıl sonu ile 16. yüzyıl başındaki estirdiği fırtına ve dehşetin kesin olarak varlığı şüphesizdir. Dolayısıyla tarihçi için frenginin salgın yapabilme ihtimalinin ne zaman başladığını söylemek mümkün görünmemektedir. Diğer taraftan hastalığın Eski Dünya'da varlığını kanıtlama ihtimali olan çalışmaların göz ardı edilemeyeceği bir gerçektir.

1. 19. Yüzyılda Osmanlı'da Frengi ve Etkileri

Frengi hastalığı özellikle Anadolu'da etkili olmakla birlikte Drama ve Tuna vilayeti civarı ve Kudüs çevresinde de frengi zuhur etmiştir. Dolayısıyla hastalığın Osmanlı Devleti için genel sorunlardan bir olduğu söylenebilir. Bu çalışmada her bölgeden aşağı yukarı belge örnekleri bulmak mümkün olmakla birlikte yine de çalışmanın bir görüş ve bilgi verme mahiyetinin sınırlı olduğunu söylemek gerekmektedir. İleri sayfalarda belgelerden gördüğümüz kadarıyla hastalığın sirayetne dair bilgi ve yorumlar vermeye gayret edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde frengi hastalığı daha evvelde görülmüş olsa da 1865 (1282) tarihinde tüm vilayetlere frengi illetinin durumuna dair merkezi bilgilendirmeleri yazılmıştır ve ona göre tedbir alınması istenmiştir.²⁷ Böyle bir isteğin oluşması boşuna değildir. Muhtemelen frenginin sirayeti, merkezi önlem almaya mecbur hale getirmiştir. Zaten bu tamime cevap niteliğindeki belgeler durumu izah edecek mahiyettedir. Bu hususa binaen hemen alınan haberlere misal olarak Birecik ve Urfa'da Frengi hastalığı görülmüştür. Fakat kesret yoktur ve sirayet etmemesi için tedbir alınması istenmiştir.²⁸ Ancak ileride görüleceği üzere bazı bölgelerde hastalığın yoğun şekilde kol gezdiği ortadadır. 1865 yılı Osmanlı Devleti'nde frenginin yayılmaya ve yaygınlaşmaya başladığı yıl olarak da ele alınabilir. Aynı şekilde bu yıl frengi nin endemik olarak Osmanlı coğrafyasında yaygınlaştığı tarih olarak da görülebilir. Bu hususun en temel dayanağı vilayetlere hastalığın varlığının sorulmasıdır. Aynı zamanda alınan cevaplar da göstermektedir ki hastalık 2-3 yıl içerisinde birbirinden farklı yerlerde de zuhur etmiştir. Dolayısıyla 1865 yılı frengi illetinin yaygınlaşması hususunda önemli bir yıldır. 1865 yılının hemen ardından gelen yıllar içinde Çıldır sancağında,²⁹ Konya ve civarında,³⁰ Bursa sancağı ve dâhilinde Atrenos kazası ve Kütahya sancağına bağlı kaza ve nahiyelerde hastalığın mevcut olduğu

²¹ Hastalığın belirtisi olan ilk yara.

²² Frengi gibi cinsel yolla bulaşan bir hastalık.

²³ Dabry 1683, aktaran: Stearns 1938, 5.

²⁴ Wong and Wu 1932, 110, aktaran: Stearns 1938, 6.

²⁵ Alpaslan ve Bekmez. 2015, 13.

²⁶ Nıkıforuk 2018, s. 123-124.

²⁷ BOA. MVL. No: 714/71 H. 03. C. 1282.

²⁸ BOA. MVL. No: 714/71 H. 03. C. 1282.

²⁹ BOA. MVL. No: 1036/79.

³⁰ BOA. A. MKT. MHM. No: 410/03 H. 16. S. 1285.

bilinmektedir.³¹ Bu sayılan sancaklar hakkındaki bilgilerin yıl aralığı 1867 ile 1870'tir. Yani 1865 yılı Urfa'da olan frengi hastalığı 1865 ile 1870 yılları arasında ve muhtemelen birkaç yıl öncesinde dahi Bursa'dan Konya'ya kadar da mevcuttu. Yine hastalık 1878 yılında ağır bir yükte Kastamonu ve mülhakatında mevcut,³² ayrıca 1880 yılında ise daha da ağır bir vaziyette Sinop, İnebolu ve Taşköprü kazaları ahalisi ekseriyetle frengiye müptelidir.³³ Yılların öne çıkarılması sadece hastalığın kesretinin giderek fena hale geldiğini göstermek bakımından önemlidir. Yoksa Kastamonu'da veya başka vilayetlerde hastalık ilk defa bu yıllarda zuhur etmiş değildir. Mesela 1875 ile 1881 yıllarını ihtiva eden örnekleri ele alırsak frenginin Kastamonu vilayetinde ve Tuna vilayetinde hemen hemen aynı zamanlarda kol gezdiğini görebiliriz. Örneklere geçerse (1880-1881) Adana'da zuhur eden frengi illetine memleket tabibi bakmakta fakat hastalık yayılmaktadır. Kazan cihetinde ahalinin %20'si bu illete müptelidir.³⁴ Samsun redif alayının üçüncü İnebolu tabur dairesi olan Cide ve Haşmalay kazaları ahalisi,³⁵ Nefs-i Kastamonu³⁶ (1878-9) ve Tuna vilayeti ve civarında frengi zuhur etmiştir (1880-1).³⁷ Frengi hastalığının birbirine görece uzak yerlerde ve aşağı yukarı aynı yıllarda sirayet halinde olması, hastalığın yaygınlığı konusunda bir sonuç çıkarmaya yaramalıdır. Buna göre denilebilir ki hastalık mezkur yıllar itibariyle memleketin sathı boyunca yaygınlaşmış ve daha da tehlikeli hale gelmiştir. 1865 ile 1881 yılları arasında frengiye Bursa ve civarında (Kütahya'ya kadar), Kastamonu vilayetinde; vilayet dahilinde Bolu, Sinop, Çankırı'da bulunmaktaydı. Yani Anadolu'nun kuzey batısının neredeyse tamamı, Konya ve civarında, Samsun ve civarında, Urfa taraflarında ve Adana'nın kazalarında ve köylerinde ve hatta Balkanlarda dahi frengiye rastlamak mümkündür. Yani frengi 1865 ile 1881 yılları dahilinde neredeyse yayılmadık vilayet bırakmamıştır. Ayrıca hastalığın yayılma merkezlerinden biri olan İstanbul'u da unutmamak gerekmektedir. Dolayısıyla hastalığın tehlikesinin ciddi derecelere geldiği konusunda şüphe kalmamaktadır.

Frengi illetinin Osmanlı'da özellikle Anadolu'da çıkırından çıktığının göstergesi olan ve yine frenginin durumunun sorulduğu yıl 1886/1887'dir. Bu yıl itibariyle hastalığın varlığı Aydın vilayetinden Suriye vilayetine kadar uzanmaktadır. Özellikle Aydın vilayeti, Kastamonu vilayeti gibi frengi illetinin yükünün ağırlaştığı bir vilayet olarak göze çarpmaktadır. Aşağıda bu yıl itibariyle hastalığın zuhur ettiği vilayetleri görmek mümkündür. Fakat 1886 yılından önce bu vilayetlerde hastalığın mevcut olduğu unutulmamalıdır. 1886 yılı sonrası frengi illetinin ciddiyetinin ve menfi tesirinin ağırlaştığı söylenmelidir. Şimdiye kadar Kastamonu vilayeti ve Aydın vilayetinin hastalığın yaygınlığı bakımından, fena halde olan vilayetlerden olduğu söylenmişti. Bu vilayetler kadar olmasa bile Erzurum vilayeti hastalığı kötü bir şekilde yaşamaktadır. Mesela Erzurum Fırka-yı Askeriye Hastanesi'nde bulunan hastaların %50'si frengiye müptelidir ve vilayetin kazalarına da hastalık sirayet etmiştir.³⁸ Görüldüğü gibi hastanede tedavi edilen hastaların yarısı frengili olmakla beraber hastalığın vilayetin kazalarında da yaygınlaştığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla frenginin ne kadar sirayet halinde olduğu yani bir şekilde yayıldığı da anlaşılmaktadır.

Frenginin hemen hemen her yerde olmasını veya zuhur etmesini göstermesi açısından Burdur hapisanesinde bazı mahpusların frengiye yakalandıklarının bilinmesi,³⁹ hastalığın yaygınlığına işaret etmektedir. Yine frenginin yüksek oranlarda sirayet halinde olmasını gösteren örneğe göre Dersim vilayetinde frenginin sirayeti %70 oranındadır.⁴⁰ Diğer taraftan hastalığın tüm vilayetlerde yoğun şekilde olmadığını gösteren örneğimizde Ma'müretü'l-aziz vilayetinde hastalık görülmüştür. Fakat belediye tabibi eli ile hal olunacak durumdadır.⁴¹ Yine hastalığın nerelerde yoğun nerelerde daha az olarak görüldüğünün anlaşılması açısından örnek vermek gerekirse mesela Frengi illetinin Saruhan sancağında şiddetli olduğu bilinmekte⁴² ancak 1886 (1304) tarihinde frengi illetine tedbir alınması için

³¹ BOA. I. DH. No: 620/43102 H. 13. R. 1287.

³² BOA. I. SD. No: 44/2385 H. 17. Ra. 1296.

³³ BOA. ŞD. No: 2439/15 H. Ra. 1298.

³⁴ BOA. Y. H. RES. No: 11/14 H. 26. Ca. 1298.

³⁵ BOA. ŞD. No: 2412/42 H. 14. C. 1293.

³⁶ BOA. ŞD. No: 1643/38 H. 15. Ş. 1295.

³⁷ BOA. ŞD. No: 2083/25 H. 2. Ra. 1298.

³⁸ BOA. İ. DH. No: 998/78879 H. 10. Za. 1303.

³⁹ BOA. DH. MKT. No: 1373/125 H. 19. M. 1304.

⁴⁰ BOA. DH. MKT. No: 1415/41 H. 04. B. 1304.

⁴¹ BOA. DH. MKT. No: 1422/32 H. 29. Ş. 1304.

⁴² BOA. DH. MKT. No: 1429/95 H. 14. L. 1304.

vilayetlere yollanan tebligata cevaben Suriye vilayetinde Hama, Beyrut, Humus taraflarında frengi var fakat “belediye tabibi eli ile hal olunacak seviyededir”⁴³ diye haber gelmektedir. Diğer taraftan hastalığın ne seviyede yaygın olduğunun her yerde belirlenemediğini de söylemek gerekmektedir. Halilü’r-rahman kazası dahilinde de frengi sirayet halindedir.⁴⁴ Hakkâri vilayetinde de frengi vardır.⁴⁵ Ancak sirayetin boyutları ne seviyededir bilinmemektedir. Frenginin yaygınlığının ne seviyeye vardığıyla ilgili örneklerle devam edilir ise mesela Urfa’da hastalığın bazı hayvanlara dahi sirayetine rastlanılmıştır.⁴⁶ Bunun dışında Maraş sancağı merkezinde 30 nüfus kadar frengili vardır. Zeytun kazası ve köylerinin çevresinde dörtte bir oranında frengi hastalığı tespit edilmiştir.⁴⁷ Memleketin batısına doğru dönersek Tekirdağ taraflarında Çorlu dahilinde Yuvalı köyü civarında koyunlarda hastalık vardır ve Karaağaç köyünde ise 15 hane de frengi zuhur etmiştir.⁴⁸ İzmir de de frenginin sirayetinin ciddi seviyede olduğu bilinmektedir.⁴⁹ *Nefs-i Berat* ve diğer kazalarda frengi zuhur etmiştir,⁵⁰ Kudüs’te,⁵¹ Diyarbakır’da,⁵² Drama’ya bağlı bazı köylerde frengi illeti zuhur etmiştir ve hatta bir nahiyesinde %71 civarında hastalığın sirayet ettiği yazılıdır.⁵³ Bu husus biraz daha uzatılabilir fakat hastalığın neredeyse tüm Osmanlı memleketine yayıldığını göstermeye kâfidir. Bu hususu destekleyen ve daha evvelki tarihlere kadar hastalığın varlığını ve sirayetini kanıtlayan Ahmed Said Efendi; Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane doktorlarından olup 1851-1857 yıllarında frengi hastalığının başta İstanbul olmak üzere Anadolu ve etrafına ve Balkanlara, hatta Arap yarımadasına kadar yayıldığını söylemektedir.⁵⁴ Bu kısmı belirli yılları öne alarak toparlarsak frengi illetinin 1850 yılından itibaren 1865 yılına kadar yaygınlaştığını söyleyebiliriz. 1865 ile 1881 yıllarında ise hastalığın bazı vilayetlerde ağır bazı vilayetlerde ise daha az görüldüğünü söyleyebiliriz. 1886 yılından sonrası için söylenecek en esas şey ise frengi illetinin Anadolu’da artık çığırından çıktığıdır.

Frengi hastalığının yaygınlığı ve yayıldığı yerler ile ilgili net bir tablo sunmak gerekirse frengi hastalığı İstanbul, Urfa, Konya, Bursa, Drama, Samsun, Kudüs, Kütahya, Aydın, Diyarbakır, Kastamonu, Erzurum, Hakkâri, Maraş ve yukarıda da belirtildiği üzere Arap yarımadasına kadar görülmüştür. Frengi illetinin Osmanlı coğrafyasında hangi bölgelere yayılmış olduğuna dair bilgiler şimdiye kadar verilmiştir.⁵⁵ Bu hususa ek olarak hastalığın Osmanlı hekimi ve aydını üzerinde bıraktığı tesiri anlamak üzere İbrahim Paşa’nın layihasının belirli bir kısmını değerlendirmek gerekmektedir. Frenginin Osmanlı’ya tesiri hakkında fikir vermesi açısından Hamidiye Etfal Hastanesi’nin kurucusu İbrahim Paşa’nın layihısından yukarıda da yazıldığı üzere bahsetmek gerekmektedir. Bu layiha 15 Kanun-ı Sani 1326 yılında yani 28 Ocak 1911 yılında Meclis-i Mebusan’a sunulmuştur.⁵⁶ 20. yüzyılın başlarında hastalığın tesirlerinin ciddi şekilde devam ettiğini göstermesi açısından da önemli olmakla beraber bu layihada hastalığın 19. yüzyıldaki menfi tesirlerinden de bahsedilmektedir.

İbrahim Paşa’ya göre hastalık beşerin başına gelen en büyük felaketlerden biridir:.

“Nev-i beni beşere musallat âfâtın en büyüklerinden birisi şüphesiz frengi denilen illet-i müdhişedir. Bu illet kolera ve vebadan ziyade tahribat icra eyler. Çünkü koleranın mazarratı muvakkattır, daimi değildir. Veba da böyledir. Frengi illeti ise öyle bir illet-i muannidedir ki hükmü daimî olmakla beraber insanların evlat ve ahfâdına kadar tohumunu isal eder. Frengi cürsümesi bir kimsenin vücuduna dâhil oldu mu artık orada senelerce icra-i ahkâm ettikten başka marîzin aza-yı dâhiliye ve hariciyesinde harap etmedik nokta bırakmaz. Evvel emirde kanı telvis ve bu vasıta ile ahşâ-i dâhiliyede ve a’ mâ-ı bedende emrâz gûnâ gûnu tevlid eder. İsanları lehç ve azasını ekseriya eşâkal-i

⁴³ BOA. DH. MKT. No: 1432/82 H. 23. L. 1304.

⁴⁴ BOA. ŞD. No: 2276/21 H. 10. S. 1305.

⁴⁵ BOA. DH. MKT. No: 1468/119 H. 23. Ra. 1305.

⁴⁶ BOA. DH. MKT. No: 1504/81 H. 17. Ş. 1305.

⁴⁷ BOA. DH. MKT. No: 1505/63 H. 02. Ş. 1305.

⁴⁸ BOA. DH-MKT. No: 1604/107 R. 01. Mart. 1305.

⁴⁹ BOA. DH. MKT. No: 1689/118 H. 22. Ca. 1307.

⁵⁰ BOA. DH. MKT. No: 1938/27 R. 17. Mart. 1308.

⁵¹ BOA. DH. TMIK. No: 20/02 H. 04. Ra. 1316.

⁵² BOA. DH. MKT. No: 211/9 H. 21. Ş. 1311.

⁵³ BOA. DH. MKT. No: 2113/7 H. 17. Ca. 1316.

⁵⁴ Said 1860, 3., aktaran: Korkmaz, 2019, 13.

⁵⁵ Erdem 2020, ayrıca bknz, 30-45.

⁵⁶ Ocak 2019, 11.

garibiyeye tahvil-ü bilâd ve emsarı harabezara döndürür. Hülâsa denilebilir ki nev-i beşeri tahrip hususunda frengi derecesinde muzır bir hastalık yoktur. Azim teessüflerle beyan ederim ki bu illet-i menhûse birçok senelerden beri Anadolu vilayetlerimizden hayli mahalleri istila ederek memleketimizin en sağlam neslini olanca kuvvetiyle tahrip eylemektedir. Bu hakikati memleketimizde bilmeyen yoktur. Çe faide ki ciddi olarak çare-i indifâ'na henüz tevessül edilmemiştir. Almanya'da bir kilometre mahale 112 nüfus, Avusturya ve Fransa'da 73, İtalya'da ise 118 nüfus isabet ettiği halde bizim Anadolu'da bir kilometre murabbaındaki mahale 8 nüfus isabet etmektedir...Dünyanın en zengin bir memleketi olmak istidadını haiz iken ile-i sariye-i mütenevvia ile günden güne zaten az olan nüfusu bir kat daha tenâkus eylemekte ve servet-i memleket o nisbette mahv ve heba olmaktadır."⁵⁷

Hastalığın diğer vilayetlere göre Anadolu'yu kasıp kavurduğunun net bir şekilde ifade edilmesi ve bu hususun hakikat olarak memleketçe bilindiğini söylemesi hastalığın nerede etkili olduğunu bilmek açısından önemlidir. Diğer taraftan Almanya, Fransa ve Avusturya gibi memleketler ile Osmanlı arasında sahip olunan topraklar ile nüfus sayısı gibi konularda karşılaştırma yapmaktadır. Layihadan alıntı:

“Erbâb-ı dikkatin malumudur ki Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'mizin Avrupa ve Afrika ve Arabistan'daki arazisi dâhil olmadığı halde yalnız Anadolu, Irak, Elcezîre ve Suriye kıtalarının daki arazisi mecmûu bir milyon beş yüz elli bin kilometre terbîinde Asya'nın garbında azim bir şibh-i cezîre olduğu halde ancak on yedi on sekiz milyon ahali ile meskundur. Halbuki Almanya, Fransa ve Avusturya'nın Avrupa'da mâlik oldukları arazi Asya-i sugra şibh-i cezîresinin üçte biri nispetinde bulunduğu halde Almanya'nın altmış. bir milyon, Fransa'nın otuz dokuz milyon, Avusturya'nın elli milyon ahali olup İtalya ise beşte biri nispetinde olduğu halde otuz dört milyon nüfusa mâliktir.

İbrahim Paşa biraz romantik bakmış olmasına rağmen konumuz ile alakalı kısmı şu şekilde anlatmaktadır:

“Yazık değil midir ki bir zamanlar Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarının en mu'tenâ mevkiinde irae-i satvet ve liva-yı şevket ihtiva-yı Osmaniye Bahr-i Sefid ve Siyah'ta ve Ummân'da muzafferâne temevvüc ettiren kavim-i necibin asılardan beri damarlarında cevelan eden dem-i hamaset bugün frengi mikroplarıyla tesemmüm ederek tenasüb-i endâmı bünyesinin kuvveti şecâati dillerde destan olan Osmanlıların vücud-ı âhenîni hüzâle şecâata mukabil havf ü hirâse, tenâsüb-i endâma muâdil tagayyür-i eşkâle giriftar olsun!”⁵⁸

İbrahim Paşa'nın sözlerinden çıkarılacak netice Anadolu insanının frengi yüzünden 19. yüzyılda ciddi şekilde kırıldığıdır. Aynı zamanda da frenginin Anadolu ahaliğini perişan bir hale getirdiğidir.

1.1. Hastalık Nasıl Yayıldı?

Hastalığın nerdeyse tüm memlekete yayıldığını ancak özellikle Anadolu'da ciddi derecede etkili olduğunu gördük ve artık hastalığın nasıl yayıldığına dair bilgileri netleştirmek gerekmektedir. Bu hastalığa dair en geniş kapsamlı uygulama ve tedbirlerin alındığı ve uygulandığı vilayet Kastamonu vilayeti'dir. Dolayısıyla bu vilayette hastalık yoğun olarak yaşanmaktadır. Mesela bu vilayetteki frengili hastaların, hastanelerdeki diğer hasta sayılarına oranlanmış haline bakıldığında frengi hastalığına yakalanmış olanların yoğunluğuna dair fikir edinmek kolaylaşır. Kastamonu merkez hastanesinde 1881-1883 yıllarında hastaların %45'i frengi hastasıdır. İnebolu'da hastaların %56'sı frengi hastası, Bolu'da 1888-1893 yıllarında hastaların %31'i, Safranbolu'da 1889-1893 yıllarında hastaların %63'ü frengi hastası, Sinop'ta ise hastaların %92'si frengi hastası olmakla beraber tedavi edilenlerin çoğunun sağlıklarına kavuştuğu yazılmaktadır.⁵⁹ Hastalığın nasıl yayıldığına örnek olarak en yoğun şekilde frengi ile mücadele eden Kastamonu vilayeti özelinde cevap vermek gerekirse frengi hastalığının bu vilayette askere gidip dönenler, aşçı olarak ve iş için Romanya ve Rusya taraflarına giden ve dönenler marifetiyle yayıldığı söylenmektedir.⁶⁰ Aslında hastalığın yayılmasının temel aktörlerinin tüm Anadolu ve Osmanlı boyunca da bunlar olduğunu belirlemek gerekmektedir. Fakat diğer aktörlere de bakmak ve değinmek gerekmektedir.

⁵⁷ Ocak 2019, 11-12.

⁵⁸ Ocak 2019, 12.

⁵⁹ Korkmaz 2019, 62-69.

⁶⁰ Şenel 2015, 260-261.

Frengi hastalığının bir eve baba üzerinden ulaşmasıyla anneden bebeğe kadar bulaşma ihtimali vardır. Bu sebeple hastalığın her yerde görülmesinin sebeplerinden biri de alüftelerin birçok bölgede var olmasıyla da alakalıdır. Engin Kırılı'ya göre 19. asrın sonunda Osmanlı Devleti'nde, yerleşim yerlerinin büyüklüğü ve küçüklüğü fark etmeksizin frengiyi bulaştırma ihtimali olan fahişeleri görmek mümkündür. Mesela Denizli'ye bağlı bir kasabada fahişelere rastlanılabilir, Eskişehir'de Alman kökenli bir fahişe görülebilir ve Erzurum'da gündüz orada burada gezen fahişeler geceyi nezarete geçirebilir.⁶¹ Yani bu hastalığın hem fahişeler hem de onlar ile temas edenlerce Osmanlı Devleti'nin birçok vilayetine yayılması pek mümkün görünmektedir. Bu husus özelinde şunu belirtmekte yarar vardır, zorunlu askerlik hizmeti ve ekonomik mecburiyetler neticesinde belirli işlerde geçimini sağlayanlar ile beraber askerlerin, mobilize bir hayat sürdürmeleri gerekmiş ve bu da yine frenginin tüm Anadolu'ya ve hatta Osmanlı'ya yayılmasına sebep olan faktörlerden birini teşkil etmiştir.⁶² İlaveten İstanbul'a, Romanya'ya, Rusya'ya gidip memleketine hastalığı getiren işçi ve iş arayan bekar takımını ve aile reislerini de eklersek hastalığın yayılmasının sebepleri özetlenmiş olabilir. Bu hususu biraz daha genişletirsek, Kastamonu vilayeti özelinde, askere alınan hassa efradı, genelevlerin yaygın olduğu Galata'ya yakın yerlerde meskun olmalarından dolayı hastalığı fuhuş üzerinden almaktadır. Yine İstanbul'a giden ve ailelerini yanında getirmeyen aşçı, fırıncı gibi birtakım iş arayanlar hastalığı fuhuş yolu ile kapıp memleketlerine götürmektedirler.⁶³ Frenginin sadece Kastamonu vilayetinde olmadığı malumdur. Kastamonu'nun dışında ve Batı Anadolu vilayetlerinin dışında, doğu vilayetlerinde de hastalık yaygın olarak görülmektedir. Bu yaygınlığı göstermesi açısından aşağıda Erzurum vilayetinin nüfusu ile hasta olanların 1886 yılındaki durumu verilmiştir. İki sayıyı birbiri ile oranladığımızda kuvvetle muhtemeldir ki oran pek yüksek görünmeyecektir. Ancak frenginin bulaşma biçimleri hatırlandığında oranın azlığından çok, hasta sayısı dikkati çekmektedir. Aynı zamanda hasta olanların yalnızca tespit edilebilenler olduğunu da hesap etmek gerekmektedir. Diğer taraftan frenginin aile yapısına olan etkileri de hatırlanmalıdır. Eğer anne frengi hastası ise çocuğunun da bu hastalığı anneden alma ihtimali vardır. Dolayısıyla frengi aile kurumunu da tehdit etmektedir. Diğer taraftan Erzurum vilayetinin 1886 yılında toplam nüfusunun yaklaşık 588.000 civarı olduğu ve bu nüfus içerisinde 925 frengi hastası olduğu söylenmektedir.⁶⁴ Frengi hastalığının bulaşma biçimleri tekrar olmak üzere göz önüne alındığında hem Erzurum vilayeti için hem de diğerleri için sayıların ve Kastamonu vilayeti için verilen oranların hakikaten az olmadığı ve ehemmiyetli olduğunu belirtmek gerekmektedir. Kastamonu vilayeti için verilen oranlar ve Erzurum vilayeti için verilen sayıyı Düring Paşa'nın Karadeniz'den Ankara'ya kadar 1896-1902 yıllarında muayene defterine kaydettiği 250.000 kişilik hasta sayısının 80.000'nin frengi hastası olduğu bilgisini eklersek memleketin bu hastalıktan ne kadar etkilendiğini anlamamız kolaylaşır.⁶⁵ Ayrıca hastalığın dağ köylerine kadar yayıldığı bilinmektedir. Mesela 1894 yılında Hüdavendigâr vilayetine yapmış olduğu yolculukta doktor Şerafeddin Mağmumi Atranos kazasının dağ köylerinde frengi hastalığının çocuktan yaşlıya kadar birçok kimseyi perişan hale getirdiğine tanık olmuştur.⁶⁶ Dolayısıyla frenginin sebep olduğu tahribat açık şekilde ortadadır. Nesillerin ömrünü çürütebilecek dehşette bir hastalıktır. Özellikle burada Düring Paşa'nın 80.000 frengili olduğu bilgisi abartılı görünmekte fakat olayın dehşetli halini de bir şekilde yansıtmaktadır. Bu sayıya bu taraftan bakılması daha makul görünmektedir. Bu hastalığın görünür belirtileri ortaya çıkana kadar halkın önemsemediği söylenmekte,⁶⁷ yani verilen sayılar ve oranlar ancak hastanelere ve tabiplere hastaların tedavi için başvurmaları veya kazalara, köylere yollanan seyyar tabiplerin tespit ettiği kadarını ihtiva etmektedir. Bu da bu hastalığın ciddiyetini göstermeye yeterli fakat tam sayının bilinmesine manidir.

1.2. Frenginin Askeriyeye Etkisi

Frengi hastalığının Osmanlı Devleti'nin askeri kaynaklarını da baltaladığı aşikârdır. Bolu sancağında mürettep redif alayının birinci taburunun dördüncü bölük neferi Mehmed oğlu Mustafa frengiye duçar

⁶¹ Kırılı 2010, 47.

⁶² Yılmaz 2017, 225.

⁶³ Ahmet Şerif 1999, 419., aktaran: Şenel 2015, 260-261.

⁶⁴ Gül 2009, 261.

⁶⁵ Düring 1924/1340, 46-47., aktaran: Şenel 2015, 263.

⁶⁶ Mağmumi 2001, 75., aktaran: Bozkurt 2020, 68.

⁶⁷ Gül 2009, 262.

olmuştur ve ihracına dair tezkire mevcuttur.⁶⁸ Yine Rumeli ordu-yu hümayun süvari birinci alayı neferlerinden Haşim frengi hastasıdır. Bu hususta arzuhalde askerlikten ihracı ve tedavisi istenir. Tedavi edilmesi ve hava değişikliği için 3 ay müddetle memleketine yollanmasına dair yazılmıştır.⁶⁹ Yine daha eski bir tarihte üçüncü alayda bulunan frengi hastası askerlerin ilaç parasının toplanmasına dair belge vardır.⁷⁰ Bu belge ve diğer belgeler göstermektedir ki Osmanlı Devleti'nin hayati cihette olan askeri kuvveti dahi bu gibi hastalıkların sebebiyet verdiği zararlardan dolayı sıkıntı çekmektedir.

Yukarıda verilen örnekler tek tek kişileri anlatsa bile doktor Düring Paşa'nın frenginin izalesi için Osmanlı'da göreve başlamasıyla alakalı hikaye askeri ihtiyaçların frengiyle nasıl baltalandığını kolayca anlamamızı sağlamaktadır. Özet olarak bahsedilirse ordunun tanzimi için görevlendirilen Goltz Paşa'nın askere alınanlarda sıklıkla frengiye rastlanması neticesi 1880'li yılların sonunda bu hastalıkla mücadele için bir uzmanın görevlendirilmesini istemesiyle Düring Paşa bir şekilde frengiyle mücadele için Osmanlı tarafından seçilmiştir.⁷¹ Başta söylendiği gibi frengi öyle bir dereceye ulaşmıştır ki ordunun asker ihtiyacını dahi ciddi sıkıntıya sokabilecek hale getirmiştir. Dolayısıyla frengi devlet için bir kabus haline gelmiş ve bu durum yıllar devam ettikçe daha da zorlaşmıştır. Frengiyi avantaj olarak gören bazı kimseler yok değildir. Hatta kendi sağlığını dahi önemsemeyenler mevcuttur. Özellikle bazı askerlerin görevlerini yapmamak için bilerek frengi hastalığı tedavilerini uygulamadığı bilinmektedir. Bu durumun düzeltilmesi yani engellenmesi için 1885 yılında alınan kararlar neticesinde zor kullanılarak tedavinin yapılması istenmiştir.⁷² Dolayısıyla da askerlikten kaçmanın önü alınmaya çalışılmıştır. Ancak burada akla şu soruda gelmektedir: Askerlik yapmak ne kadar meşakkatli görünmektedir ki insan sağlığını bile bunu engelleme yolunda hiç sayısın? Kısaca belirtmek gerekir ki mezkur hastalık hem ailevi hususlar ve nüfus kaybı açısından hem de nüfus kaybı ile bağlantısı olmasıyla da askeri kuvvet bakımından memleket için ciddi sorunlar çıkarmıştır.

1.3. Ahali Açısından Frengi

Frengi ile alakalı değinilmesi ve araştırılması gereken diğer bir husus hastalığın toplum nazarında nasıl görüldüğü ve hasta olanın toplum için ne ifade ettiği. Aslında burada daha çağdaş bir terim kullanılırsa frengi olan hasta öteki konumuna geçmekte midir? Frengi hastalığının yayılmasında hastalığın gizlenmesinin sebeplerden biri olduğu bilinmektedir. Ancak hastalığın gizlenmesinin sebeplerini kesin olarak bilmek mümkün görünmemektedir. Fakat öteki olma veya makul sınıftan dışlanma korkusu burada etkili olmuş olabilir. Mesela Koca Mustafa Paşa hatibi Şükrü Efendi hastalığını sarılık oldum diyerek saklamıştır.⁷³ Burada hastalığı saklamasında ahalice hor görülme ihtimali sebeplerden biri olmalıdır. Bu örneğe ek olarak Safranbolu'da bulunan frengi hastanesinde çalışan Hakkı Efendi'nin yerli, zengin Rumları ve Türkleri gizliden tedavi ettiği söylenmekte ve bunun sebebi ise kayda geçmemek olarak verilmektedir.⁷⁴ Bu örnekte de yine hastalığın bulaşma yolu ile ahalinin hastalığa bakışı ve hatta zengin olmaları sebebiyle belki de devlet ile olan ilişkilerinin bozulması ya da uğraştıkları işte itibar kaybetmek gibi, ihtimallere karşılık hastalık gizlenmek istenmektedir. Hulusi Behçet'te, hastalığı fahişelerden kapanların, frengili olduklarını gizlediklerini söylemektedir.⁷⁵ Bu durumda hastalığın gizlenmesi toplum tarafından dışlanma ile alakalıdır. Yoksa hastalığının tedavisini gizlemek kime ne kazandırabilir ki?

Devletin uygulamaları hastalığın gizlenmesine sebep olmuş olabilir. Mesela Kastamonu özelinde tedaviye ve önlemlere dair yazılan 1898 tarihli frengi nizamnamesinin bir maddesinde hastalanan kişinin tedavi sonrası da 3 yıl süreyle nezaret altına alınacağı yazmaktadır.⁷⁶ Bu madde de geçen uygulama hastalar ve ahali üzerinde gözetim altına alınma hissiyatı uyandırabilir. Ve bu ise hastalığın gizlenmesine sebebiyet verebilir. Görülüyor ki devletin ahalinin sağlığını korumak adına attığı ve atmak istediği bazı adımların olumsuz tarafları da vardır. Aslında doğal olarak böyle olması da kaçınılmazdır. Çünkü merkezi bir devlet kurmanın yolu ahaliyi bir taraftan sıkıştırmak gerekliliğini de

⁶⁸ BOA. C. AS. No: 975/42467 H. 17. Ca. 1254.

⁶⁹ BOA. A. MKT. No: 53/22 H. 14. L. 1262.

⁷⁰ BOA. AE. SMHD. II. No: 49/3227 H. 13. R. 1251.

⁷¹ Yıldırım 2014a, 269.

⁷² Korkmaz 2019, 16.

⁷³ BOA. DH. MKT. No: 2015/9 H. 04. Ra. 1310.

⁷⁴ Başağaoğlu vd. 2014, 199-200.

⁷⁵ Demirci 2013, 53-61. Behçet, 1935., aktaran: Çiftçiöğlü 2014, 74.

⁷⁶ Özdemir 2019, 68.

ortaya koymaktadır. Öteki bahsine devamla alüfteleri veya fahişeleri öteki tarafına koymak mümkün görünmektedir. Aşağıda alınan tedbirlere dair verilen örneklerde de görüleceği üzere alüftelerin şehirden sürülmelerine dair kararlar alındığını bilmekteyiz. Bu durumun alüftelerin gidecekleri yerlerde veya belki ailelerinin yanına dönecekleri sırada öteki olma durumuyla karşılaşmaları muhtemeldir ki bu süreç daha şehirden kovulmaları ile de başlamaktadır. Ayrıca bu tür kararların sorunları çözmeyeceğine dair işaretlerde vermektedir. İzmir’de alüftelerin Sakızlılar mahalline toplanması açık olarak bu kimselerin normal, makul kişi sınıfından çıkarıldıklarını göstermektedir.⁷⁷ Ayrıca belirli bir yere toplanmaları ise doğrudan öteki haline gelmeleri anlamındadır. Bu durum devlet katında alüfteleri öteki yapmaktadır. Diğer taraftan işleri garipleştiren husus ise fuhuşhanlerden alınan vergiler ile frengi hastanesi inşa edilmesidir.⁷⁸ Alüftelerin belirli yerlere toplanmasına dair memleket genelinde bir uygulama vardır. Bunu Doktor Şerif Bey’in Erzurum vilayeti adlı eserinden öğreniyoruz. Burada Erzurum vilayetinde alüftelerin önceden Mahallebaşı denilen yerde topluca bulunduğunu daha sonra kale yakınında bir haneye getirildiklerini öğreniyoruz. Doktor efendi bu alüftelerinde diğer yerlerde olduğu gibi hususi mahalle toplatılmaları gerektiğini söyler. Bu sayede kontrol ve tedavinin kolaylaşacağı ifade edilir.⁷⁹ Yine tecrit denildiğinde akla ilk gelen cüzzam ile bir karşılaştırma yapmak konunun anlatımına katkı sağlayacaktır. Umumhanelerdeki kadınların tedavilerinin yapıp, taşralı olanların memleketlerine sürülmeleriyle cüzzamlıların şehirden kovulmaları⁸⁰ arasındaki benzerlik gözden kaçmamalıdır.⁸¹ Ancak alüftelerin nerede iskân edileceklerine dair bahsi geçen herhangi bir uygulamanın olmaması ise alüfteler açısından durumu ağırlaştırmıştır. Hatta öteki durumunu da derinleştirmiştir. Diğer taraftan ahali ve muhtara yüklenen hasta veya şüpheliyi ihbar etme sorumluluğudevlet nazarında halk sağlığını korumak adına uygulanmıştır.⁸² Fakat ahalinin ve muhtarın birbirini ihbar etme durumu sosyal ilişkileri gerginleştiren sebeplere girmelidir.

Frengiye yakalanmanın ötekileşme ve ayıplanma hususunu ortaya çıkarması bazı olayların ölümle neticelenmesine kadar gitmektedir. Özellikle askeriye gibi saygın meslekler bu hastalığın ortaya çıkması neticesi mesleğin verdiği itibarı sarsmakta ve kişiyi intihara sürükleyebilmektedir. Aşağıda bu durumla uyuşan bir intihar olayı verilmiştir. Frenginin utanç duyulacak bir hastalık sınıfına girmesi yukarıda da söylendiği gibi insanları intihar etmeye kadar götürebilmektedir. Bab-ı seraskeri ikinci levazım şubesi başkatibi Hüsnü Efendi’nin 1894 yılında intihar etmesinin sebepleri arasında sözü edilen hastalığa yakalanması da gösterilmiştir.⁸³ Dolayısıyla frenginin insanların hayatına menfi etkilerinden biri olan ve onları ötekileştiren yönü dahi kuvvetli görünmektedir. Hastalığın ismi ve bulaşma biçimi sonuç olarak ayıplanma ile ortaya çıkmaktadır. Bu ayıplanma ise öteki olma ile doğrudan bağlantılı görünmektedir. Sonuç olarak frengi hastalığıyla adı yan yana zikredilmek bir şekilde insanların durumunu menfi olarak etkilemiştir. Ve bu durum günümüzde sıkça kullanılan öteki kavramına dair aslında geçmişte de birçok örneğin olduğunu göstermektedir.

1.4. Devlet Açısından Frengi

19. yüzyıl özelinde devlet için hastalık *frengi illet-i müdhişesi*⁸⁴ olarak tanımlanmaktadır. Yalnızca bu tanımlamadan bile hastalığın devlet nazarında dehşetli bir dereceye vasıl olduğu anlaşılır. Diğer taraftan hastalıkla mücadele için devlet farklı tarihlerde farklı yollar izlemiştir. Mücadele için seçilen ilk yol genelevlerin kontrolü üzerinden olmuştur.⁸⁵ Yani fahişelerin kontrol edilmesi ile muhtemelen askerlerin hastalığa yakalanmaları engellenmek istenmiştir. Bu sırada muhtemelen hastalık kısmen yaygın olduğuna nispetle genelevlerin varlığı üzerinden kontrol edilmesi mümkün görülmüştür. Ancak 1865 yılı hastalığın kontrolünün sadece İstanbul’daki genelevleri kontrol etmek ile olmayacağını bilindiği bir yıldır. Çünkü tüm vilayetlere hastalığın varlığı sorulmuş ve tedbir alınması istenmiştir.⁸⁶

⁷⁷ BOA. DH. MKT. No: 1689/118 H. 22. Ca. 1307.

⁷⁸ BOA. DH. MKT. No: 561/32 H. 12. Ca. 1321.

⁷⁹ Şerif Bey 2011, 172-173., aktaran: Aktaş 2015, 124.

⁸⁰ Akgündüz 1990, 295.

⁸¹ BOA. I.SD. No: 68/4034 H. 02. Ş. 1301.

⁸² Genç 2019, 39.

⁸³ Özemekçi 2012, 96-97.

⁸⁴ BOA. ŞD. No: 2276/21 H. 10. S. 1305.

⁸⁵ Şenel 2015, 259.

⁸⁶ BOA. MVL. No: 714/71 H. 03. C. 1282.

Bundan sonra hastalığın sirayeti katlanarak artmıştır. Birçok kısımda yazılmış olduğu gibi tedbir olarak ancak seyyar tabip gönderilmesi gibi geçici çözümler uygulanabilmiştir.

Frengi hastalığının özellikle 1865 ile 93 Harbi yılları arasında ve sonrasında ciddi şekilde Anadolu'da sirayet etmesiyle beraber yalnızca bu hastalığın tedavisine mahsus hastanelerin inşa edilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Buna binaen 1878 yılından sonra özellikle Kastamonu vilayeti başta olmak üzere hastaneler açılmıştır. Hastaneler açılmış olmakla beraber hastalıkla mücadelede uzman hekim ihtiyacının karşılanması da gerekmiştir. Aynı zamanda hem hastalıkla mücadele edecek hem de frengi gibi hastalıkların önlenmesi için hekim yetiştirecek bir yapının kurulması lazım olmuştur. Osmanlı Devleti bu iş için 1889 yılında doktor Düring Paşa'yı göreve getirmiştir. Aslında halk sağlığı açısından devletin sistemli bir şekilde hastalığı yok etmeye çalışmasının başladığı tarihte Düring Paşa'nın göreve başladığı yıldır.⁸⁷ Kısaca devletin hastalık karşısındaki tavrı öncelikle genelevlerin kontrolü ve dolaylı yollarla askerlerin hastalığa yakalanmalarının engellenmesidir. İkinci olarak ise hastalığın zuhuruna binaen zuhur ettiği yere seyyar tabip ve eczacı izam etmektir. Üçüncü olarak ise devletin hastalığın geçici yollar ile önünün alınamayacağını anlamasıyla frenginin tedavisine mahsus hastaneler inşa etmesidir. Son olarak ise doktor Düring'in göreve gelmesiyle hastalıkla mücadelenin halk sağlığını korumak amacına ulaşmasıdır. Esasen halkın sağlıklı olması demek askerin ve askere alınacak olanlarında sağlıklı olması demektir. Dolayısıyla devlet kendi geleceğini korumak istemiştir.

1.5. Frengi Hastalığına Karşı Alınan Tedbirler

Frengi hastalığına karşı alınan tedbirleri Osmanlı Devleti'nin sağlık sisteminin bir yansıması olarak görebiliriz. Aynı şekilde hastalığa karşı alınan tedbirlerin yeterliliği yine sağlık organizasyonunun durumunu gösteren bir belirteç olabilir. Diğer taraftan alınan tedbirlere halkın uyup uymadığının incelenmesiyle beraber, tedbir almayı güçleştiren hususlarında ortaya çıkması mümkündür. Aynı şekilde mali sıkıntıların ve askerlik görevini yerine getirmek konusunda mükelleflerin hastalığa sığınması gibi hususlarında tedbir almayı güçleştirmiş olması muhtemel görünmektedir. Dolayısıyla tedbirlere dair bölüm aynı zamanda tedbir almayı güçleştiren hususları içermektedir. Bu iki zıtlık frenginin yayılmasına etki eden olaylara kaynaklık etmiştir. Diğer taraftan hastalığın ayıplanma durumu için söylenebilecek muhtemel husus ise hastalığın gizlenmesi ile beraber bulaştırılmasıyla sonuçlanmasıdır. Bu iç içe geçmiş durumlar da tedbir bahsinin kurgusunu oluşturmaktadır.

Hastalığa karşı alınan önlemler genel hatlarıyla umumhanelerin denetlenmesi, frengi hastanelerinin açılması, hastalığın zuhur ettiği bölge veya sancaklara seyyar tabip yollanması, temizlik ve hijyene dikkat edilmesi gerektiğinin ahaliye anlatılması (özellikle lokanta, kahvehane gibi insanların kaynaştığı yerler için) ve son olarak ise alüftelere ve bu tür işlerle ilgisi olanlara yani umumhane işletenlere vesaireye bazı yaptırımlar uygulanmasıdır. Hastalık hakkında risale benzeri yayınlarda bu yüzyılda yapılmıştır. Mesela muhtemelen Osmanlı Devleti'nde hastalığın yayıldığı anlaşılmış olmalı ki Mustafa Behçet Efendi 1845'te çeviri eser olarak "Frengi Risalesini" yazmıştır.⁸⁸ Hastalık hakkında bir şeylerin yazılması elbette frenginin sirayetine dair belirdir. 1847 yılında İstanbul'da fahişelerin tedavisi için bir yer tahsis edilmiştir.⁸⁹ Yani hastalığın fahişelerin tedavi ve denetimiyle kontrol edileceği anlaşılmıştır. Ancak frengi Kırım Harbi yıllarında da yayılmaya devam etmiş ve bu hususta öncelikle hastalığı kontrol altına alabilmek için 1853-1858 yıllarında İstanbul'da umumhaneler açılmıştır.⁹⁰ Hastalığın önünün alınması ve umumhanelerin denetimi ve ayrıca orada bulunan kadınların tedavisi maksadıyla 1869 yılında Altıncı Daire-i Beledi bir komisyon kurmuştur. Bu husus destekler nitelikte olarak ise 6 Şubat 1879 yılında Emraz-ı Zühreviye Nizamnamesi yapılmış ve burada alınan kararlar ile umumhanelerde bulunan kadınların tedavisi amaçlanmıştır.⁹¹ Bu tedbir hususuna dair söylenmeli ki Osmanlı Devleti özellikle hastalığın yayıldığı ilk yıllarda, yani 1840'lı yıllar, hastalığı umumhaneleri denetleyerek kontrol altına almak niyetindeydi. Bu durum için özellikle Galata ve civarı için alınan önlemler durumu göstermiştir. Ancak hastalık alüftelerin denetlenmesi, umumhanelerin denetlenmesi ile durdurulamamıştır. Dolayısıyla başka önlemler almak gerekmiş ve mali durumuna nispetle devlet bazı uygulamaları devreye sokmuştur. Bu minvalde tedbirlerden en

⁸⁷ Şenel 2015, 262-263.

⁸⁸ Korkmaz 2019, 70.

⁸⁹ Yıldırım 2014b, 185-186.

⁹⁰ Şenel 2015, 259.

⁹¹ Şenel 2015, 259.

hassas olanı ahalinin bilinçlendirilmesidir. Çünkü hastalığın yayılmasında haklın frengiyi önemsememesi de etkili olmuştur⁹². Bu durumun düzeltilmesi ve halkın uyarılmasına manasında 1871 yılında Meclis-i Vala-yı Ahkâm- Adliye’de alınan kararlar doğrultusunda, hekimlerin halkı temizliğe ve diğer hususlara dikkat etmeleri konusunda uyarılmaları istenmiştir.⁹³ Ancak hastalığın giderek yaygınlaşması bu tür telkinlerin pek işe yaramadığını göstermektedir. Hastalığın yayılmasını engellemek adına uygulamaya geçilmesi yönünde alınan diğer kararlardan da bahsetmek gerekmektedir. Bu kararlar özellikle Kastamonu vilayeti özelinde alınmasına rağmen tüm Osmanlı topraklarında uygulanması da istenmiştir. 1895 yılında Meclis-i Mahsus iradesinin bu minvaldeki kararları:

- “1. Askere alınacak fertlerin muayene edilip frengili olanlarının tedavi için askeriye dairesine gönderilmesi;
2. Kastamonu vilayetinin 4 livası ve 18 kazasının bütçesine dokunulmayarak doktor ve eczacı maaşlarının askeriye ve ilaç ve muayene ihtiyaçlarının dahiliye bütçesinden karşılanacağı bir hastane tesis edilmesi;
3. Kazalarda frengi hastalarının hastaneye giderek tedavi olmalarının mecburi kılınması;
4. Hastaların tedavileri bitmeden memleketlerine gönderilmemesi;
5. Amele ve esnafın memleketlerine döndüklerinde muayene edilerek hasta olanların zorunlu olarak hastaneye gönderilmesi karara bağlanmıştır. Doktorlar her on beş günde bir raporlar hazırlayıp bunları askeri sıhhiye dairesine gönderecekleri gibi her üç ayda bir müfettişler tarafından teftiş edilecekler ve müfettişlerde hazırladıkları raporları sıhhiye dairesine göndereceklerdir.”⁹⁴

Bu iradenin dışında 1892 yılında frenginin tedavisi için Kastamonu vilayetine yollanan talimatname de mevcuttur. Bu talimatname 28 maddeden oluşmaktadır. 1892 yılında uygulamaya koyulan talimatnamede, yukarıdaki irade ile aşağı yukarı aynı şeyler yazılmaktadır. Mesela 15. maddesinde İstanbul veya başka yerlere gitmek isteyen bekarlara muayene yapılması gerektiği yazılmaktadır. 1895 yılındaki iradenin ihtiva etmediği maddeler de vardır. Mesela 18. madde de kahvehane, hamam ve esnafın kullandıkları eşya ve malzemelerin temizliğine ve hijyenine dikkat etmeleri gerektiğini söylemektedir. Diğer taraftan İstanbul’da uygulanan fahişelerin belediye eli ile denetim altına alınması hususu burada da (20. madde) vurgulanmaktadır. Ayrıca bu talimatnamenin 26. maddesine göre sağlık çalışanları eğer işlerini düzgün yapmıyorlar ise çeşitli cezaların uygulanacağı haberini vermekte ve bu ceza işten çıkarılmaya kadar varmaktadır.⁹⁵

Yukarıda alınan kararlara ek olarak doktor Düring’in Kastamonu ve çevresindeki çalışmalara dayanarak 1897’de hazırladığı nizamname bu tür kararlara varmıştır. Bu nizamnameye göre evlenmek isteyenler evlenmeden evvel hekimden sağlıklı olduklarına dair bir belge almakla mükelleflerdi. Bu hususun denetimi imama yüklenmiş ve imam sağlıklı olduğunu belgelemeyenleri evlilikten men etmeliydi.⁹⁶ Tedbirlerin yanına denetim maksadıyla müfettiş yollanması da devreye girmiştir. Mesela 1897 yılında Kastamonu vilayetinin frengiye mahkum ve mahpus olduğu söylenmekte ve hastalığın çevre vilayetlere yayılmaması tembihlenmekte, aynı zamanda Halim Paşa’da müfettiş olarak görevlendirilmektedir.⁹⁷ Esasen bahsi geçen vilayet frengi hastalığını Osmanlı Devleti dahilinde en ağır şekilde yaşayan vilayet gibi görünmektedir. Aynı zamanda Tanzimat dönemi boyunca müfettiş gönderme adeti olduğu bilinmekle beraber bu adetin II. Abdülhamid döneminde de vaki olduğu görülmektedir.

1.5.1. Seyyar Tabip ve Eczacı Gönderilmesi

Frengi illetinin tedavisi ve sirayetinin önlenmesi için taşraya yönelik alınan ilk tedbir hastalığın zuhur ettiği yere hekim tayin etmektir. Ancak belirtmek gerekmektedir ki seyyar tabip uygulaması hastalığın tedavi edilmesi yolunda bir adım olarak görünse bile bu hususun Osmanlı Devleti’nin sağlık

⁹² Genç 2019, 95.

⁹³ Korkmaz 2019, 27.

⁹⁴ Şenel 2015, 262.

⁹⁵ Genç 2019, 53-55.

⁹⁶ Temel 2002, 169, aktaran: Genç 2019, 51.

⁹⁷ Genç 2019, 46.

teşkilatının yetersiz oluşunu da gösterdiği yadsınamaz bir gerçektir. Çünkü devletin modern manada her bölgede uzman hekimlerinin olmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu durumun seyyar tabip ve eczacı uygulaması ile çözülmesi pratik olarak görülmüştür. Fakat bu uygulama tedbirlerin hızlıca alınmasını engelleyen hususlarında başında gelmektedir. Yani hastalığın sirayet ettiği bir bölgede eğer uzman hekim yok ise frenginin ne kadar etkili olduğu bile kestirilemeyebilir. Bu ise alınacak tedbirlerin gecikmesine veya hatalı olmasına sebebiyet verebilir. Mesela Konya ve civarında zuhur eden frengi illetinin tedavisi için oraya hekim yollanması ve aynı zaman da diğer hastalıklar için çocukların aşılmasını istenmiştir.⁹⁸ Çıldır sancağına frenginin sirayetinin önlenmesi ve tedavi için hekim tayin edilmiştir.⁹⁹ Seyyar tabip uygulamasının kimi zaman işleri yoluna koymada başarılı olduğu ya da en azından ahalice böyle bir temayülün oluştuğu da bilinmektedir. Mesela Erzincan'da zuhur eden frengi hastalığının tedavisi ve sirayetinin önlenmesi için tabip ve eczacı gönderilmiştir. Ahali hastalığın önü alınmaya kadar hekim ve eczacının orada kalmalarını istemiştir.¹⁰⁰ Bu örnek ayrıca ahalinin hekimlere güven duyduğunu ve bu güven hissinin devamı yolunda hareket ettiklerini göstermektedir. Yani ahalinin kendi bölgesinde bir hekim istihdam edilmesini isteği şeklinde de bu örneği yorumlamak abartı olmasa gerekir. Bazı yerlerde ise hastalık fazla sirayet etmediği için ve belediye tabibi istihdam edildiğinden dolayı tabip yollamaya lüzum görülmez. Mesela Ma'muretü'l-aziz vilayetinde frengi zuhur etmiş fakat belediye tabibi marifetiyle tedaviye başlanmıştır.¹⁰¹ Yukarıdaki bilginin aksine bazı vilayetler de ise tabip yoktur. Kurulan belediyelerde tabip istihdam edilememektedir.¹⁰² Dersim vilayetinde frengi illetinin sirayeti %70 derecesine ulaşmış fakat tabip olmadığı için Zor sancağı belediye tabibi Serkiz Efendi'nin tayin edilmesi gerekmiştir.¹⁰³ Yine Hakkâri vilayetinde hastalığın tespitini dahi yapacak tabibin olmadığı yazılmaktadır.¹⁰⁴ Aynı şekilde Maraş'a bağlı Zeytun kazası ve köylerinin çevresinde dörtte bir oranında frengi hastalığı sirayet etmiştir. Fakat ahali fakirlikten ve zarurettten dolayı tabip celp edemeyecek durumdadır.¹⁰⁵ Sonraki yıllara (yaklaşık 8 yıl sonra) ait bir belge de ise Zeytun kazasına tabip yollandığı fakat bu tabibin hastalığı önlemeye kâfi gelmediğini, hastalığın sirayetinin genişlediğini öğrenmekteyiz.¹⁰⁶ Dolayısıyla seyyar tabip yollamanın da tek başına çözümde yeterli olmadığı anlaşılmaktadır.

Hekim tayininin Osmanlı Devleti'nin aldığı ilk tedbir olduğunu ve bu hususun en önemli uygulayıcılarının seyyar tabipler olduğunu söylemek gerekmektedir. Mesela Bitlis vilayetinde zuhur eden frengi illetinin giderilmesi için iki seyyar tabip izamı istenmektedir.¹⁰⁷ Ayrıca Cebel-i Bereket'te seyyar tabip Hasan Halefi Efendi görev yapmaktadır.¹⁰⁸ Domaniç'e de frenginin zuhurundan dolayı seyyar tabip gönderilmiştir.¹⁰⁹ Bu hususta daha fazla örnek vermek mümkündür. Seyyar tabip uygulaması anlaşılan sağlık organizasyonunun önemli taraflarından biridir. Osmanlı sağlık organizasyonunda seyyar tabibin yerini tam manasıyla göstermesi bakımından bir örnek Urfa'da bazı hayvanlarda görülen hastalığın tedavisi için yine aynı uygulama yani Amik ovasında görev yapan baytarın Urfa'daki hayvanlara da bakması istenir.¹¹⁰ Hekimlerin bir yerde sabit şekilde çalışması ancak yeterli sayıda hekim var ise mümkündür. Seyyar tabip uygulamasının yanında şunu da belirtmek gerekir ki tabip yollanan yere aynı zamanda seyyar eczacı da yollanmaktadır.¹¹¹ Mesela Adana'da hastalığın yayıldığı bilinmekte ve durumu ağır olan hastaların hususi bir mahalde iskân edilmesi istenmiş, aynı zamanda durumu takip etmek için komisyon kurulması ve Mekteb-i Mülkiye-i Tıbbiye'den yetişen İstefan Efendi ve doktor Mıgırdıç Efendi ile birlikte eczacı tayini tensip bulunulmuştur.¹¹² Samsun'da dahi aynı uygulama yapılmış doktor ve eczacı tayin edilmiş ve bu

⁹⁸ BOA. A. MKT. MHM. No: 410/03.

⁹⁹ BOA. MVL. No: 1036/79.

¹⁰⁰ BOA. DH. MKT. No: 1404/76 H. 19. M. 1304.

¹⁰¹ BOA. DH. MKT. No: 1422/32 H. 29. Ş. 1304.

¹⁰² Ortaylı 2018.

¹⁰³ BOA. DH. MKT. No: 1415/41 H. 04. B. 1304.

¹⁰⁴ BOA. DH. MKT. No: 1468/119 H. 23. Ra. 1305.

¹⁰⁵ BOA. DH. MKT. No: 1505/63 H. 02. Ş. 1305.

¹⁰⁶ BOA. DH. MKT. No: 160/39 H. 21. M. 1313.

¹⁰⁷ BOA. DH. MKT. No: 1485/88 H. 02. S. 1305.

¹⁰⁸ BOA. DH. MKT. No: 492/17 H. 21 M. 1320.

¹⁰⁹ BOA. DH. MKT. No: 2490/69 H. 09. S. 1319.

¹¹⁰ BOA. DH. MKT. No: 1504/81 H. 17. Ş. 1305.

¹¹¹ BOA. ŞD. No: 2439/15 H. Ra. 1298.

¹¹² BOA. Y. A. RES. No: 11/14 H. 26. Ca. 1298.

görevlilerin hastalık sirayetini kaybedene kadar istihdamı istenmiştir.¹¹³ Aynı zamanda, seyyar tabip ve eczacı ekibine gittikleri bölgeyi tanımadıklarından ve ahalinin hastalığı gizleme ihtimalinden dolayı, bölgenin veya köyün imamı ve muhtarı, hastaların tespiti ve diğer hususlarda yardım ederek işlerin kolaylaşmasını sağlamakta yükümlüydüler.¹¹⁴ Dolayısıyla devletin hastalığa karşı tedbir almak için imamlardan ve devletin belki de en küçük görevlisi pozisyonunda olan muhtarlardan dahi yararlanmak istediği görülmektedir.

1.5.2. Hastane İnşası

Hastane inşası, frengiye karşı alınan tedbirler içinde en önemlilerinden biri olarak görülmektedir. Bu hususta özellikle Kastamonu vilayeti örnek vilayet olarak gösterilmektedir. Muhtemelen en fazla frengi hastanesinin bulunduğu vilayet bu vilayettir. Ancak hastalık sadece bu vilayette değil diğer vilayetlerde de zuhur etmiştir. Dolayısıyla mali yeterliliklerin el verdiği ölçüde hastane yapılması bir mecburiyettir. Osmanlı Devleti'nde frengi hastalığına özel, ilk hastane girişiminin İstanbul'da fahişelerin kalması ve tedavisi için hastane inşası veya uygunluğu tartışılarak bir yerin tahsisi durumuna dair mevcut olan örneği göstermek abartı olmasa gerekir. Bu misale göre 1847 yılında fahişeleri iskân etmeğe munasip bir yer aranmış önce Edirnekapı'da bulunan Gureba Hastanesi düşünülmüş ancak buranın yetersizliği ile camii avlusunda oluşu işi engellemiş daha sonra başka yerlerin şartları da değerlendirilerek en son Silivrikapı civarında mevcut, kullanılmayan bir okulda karar kılınmıştır.¹¹⁵ Bu örnek göstermektedir ki umumhaneler ne kadar da kırım harbi yıllarında kurulmuş veya bu yıllarda kontrol edilmiş olsa da devlet hastalıkla mücadeleye erken zamanlarda başlamıştır. Aynı zamanda görülmektedir ki hastane inşası hususunda mevcut binaların çeşidi ve durumu ne olursa olsun değerlendirilmeye çalışılmıştır. Diğer taraftan yeni hastane inşasının yerine eski binaların kullanılmak istenmesi mali yetersizlikler ile veya henüz hastalığı yeterince ciddiye almamakla açıklanabilir. Hastane yapmaya gerek duyulması esasen frengi hastalığının seyyar tabip marifetiyle tamamen çözülemeyeceği hususuna dayanmaktadır. Bu husus hem tabipler hem de sıhhiye müfettişleri tarafından anlaşılmıştır. Mesela Kastamonu'da görev yapan memleket tabibi Kemal Efendi bu yer ve mülhakatında zuhur eden frengi illetinin *defi ve izalesi* için layiha kaleme almıştır. Bu layihada eczanenin tam teşekküllü hale getirilmesi, gureba hastanesi ittihazi, kışlanın tamiri ve tahsisine dair mezuniyet ve tabip sayısının kifayetsizliğinden bahsetmiştir. Fakat 1879 yılı mali sıkıntı hususlarından dolayı yalnızca tabip tayin etmekle iktifa edilmiştir.¹¹⁶ Sıhhiye müfettişi Rıza Ali Bey de bunlardan biridir. İzmir de hastane açılması için tavsiyede bulunmuştur.¹¹⁷

Osmanlı Devleti'nin mali olarak yeterli olduğu zamanlarda hastalığı önlemek için sınırlı kapasitesi olsa da hastaneler açmaya başlamıştır. Bu minvalde 1878 yılında Karaköy'de Nisa Hastanesi,¹¹⁸ 1883'te ise Beyoğlu'nda, 1881-1888 yıllarında ise Kastamonu vilayetinde hastaneler açılmaya başlanır.¹¹⁹ Tarsus'ta da 1898-1899'da bir Nisa Hastanesi tesis edilir.¹²⁰ Aynı şekilde İzmir'de de 1889 yılında ilk kez olmak üzere bir frengi hastanesi hekim Kotovalı tarafından tesis edilmekle beraber hastanenin bakımsız ve yetersiz olduğu belirtilmektedir.¹²¹ Yine 1890 yılında Van'da dahi frengi hastanesi açılmıştır.¹²² Bu hastanelerin hem nicelik hem de nitelik olarak ne kadar yeterli olduğu bahsine yeterlidir cevabını vermek mümkün görünmemektedir. Mali sıkıntılardan dolayı hastane inşasında kaynak yaratmak için bazen garip ve enteresan görülebilecek uygulamalara da gidilmiştir. Mesela İzmir'de hastane açılması için uygulanan yöntem şöyledir; Burada Kordon ve bazı yerlerde gizli umumhaneler vardır ve bunlar kaldırılarak fahişelerin *mahall-i mahsus hükmüne* girmiş olan sakızlılar mahallesine hasrıyla, bu alüftelerin hastane tesisleriyle tedavisi istenmektedir. Bunu yapabilmek için umumhanelerden alınacak *resmin* tedavilerde kullanılması ve hastane inşasında kullanılması teklif edilmiştir. Fakat bu *tarz-ı hareket umumhaneleri tasdik manasına* geleceğinden caiz

¹¹³ BOA. ŞD. No: 2412/42 H. 14. C. 1293.

¹¹⁴ Korkmaz 2019, 39.

¹¹⁵ Yıldırım 2014b, 185-186.

¹¹⁶ BOA. I. SD. No: 44/2385 H. 17. Ra. 1296.

¹¹⁷ Korkmaz 2019, 22.

¹¹⁸ Ortaylı 2018, 156.

¹¹⁹ Çavdar-Karcı 2016, 162, Korkmaz 2019, 42-50.

¹²⁰ Sarıköse 2013, 311.

¹²¹ Esiner ve Sarçın 2020, 760.

¹²² Yavuz 2017, 228.

görülmemiştir. Bu işin belediyece çözülmesi beklenmiştir.¹²³ Bahsedilen hususta alınan kararın veya durumun 1903 tarihli belgeden anlaşıldığı kadarıyla bozulduğunu ve dört sene evvel 1889'da İzmir'de açılan hastanenin masraflarının umumhanelerden alınan aylık *on beş bin guruş* vergiden sarf edildiğini de bu belge ortaya çıkarmaktadır.¹²⁴ Devletin İzmir'de umumhaneleri üçe ayırdığını ve 1.'e ikişer buçuk, 2.'ye ikişer, 3.'ye ise bir buçuk Osmanlı altını vergi koyduğu da bilinmektedir.¹²⁵ Dolayısıyla başta tasdik edilmese bile hastane inşası için umumhanelerin kazandığı paralardan sarf edilmesi mali açıdan uygun görülmüştür. Bu olay en başta mali anlamdaki yetersizliklere delil teşkil etmektedir. İkinci olarak ise devletin pragmatik tavrını da göstermektedir. Ayrıca bu tür konularda baştan yargıda bulunmanın mümkün olmadığı da ortadadır. Devletin mali açıdan ne kadar sıkıntılı olduğu düşünüldüğünde bu tür tasarrufların pek sıra dışı olmaması gerekmektedir. Hastane inşası dışında bazı yerlerde ve durumlarda muvakkat surette hastaneler de kullanılmaya çalışılmıştır. Mesela Bursa sancağı ve dahilinde Antrenos kazası ve Kütahya sancağına bağlı kaza ve nahiyelerde frengi sirayet halindedir. Buralardaki durumu ağır olan hastalar Bursa'ya gönderilecek, durumu hafif olanlar ise muvakkat hastanelerde tedavi edilecektir.¹²⁶ Yine Drama'ya tabi bazı köylerde frenginin zuhurundan dolayı bir hanenin hastaneye çevrilmesi ve doktor ile gerekli tedariklerin gönderilmesi beklenir.¹²⁷ Elbette bu bahsi geçen haneyi; hastaneye çevirmenin bir tür ufak sağlık ocağı biçiminde olduğu tahmin edilebilir.

1.5.3. Umumhanelerin Denetimi

Osmanlı Devleti hastalığın önlenmesi için öncelikle umumhanelerde çalışan kadınları ya da alüfteleri denetlemek ve tedavi etmek tedbirinden işe başlamıştır. Umumhanelerde çalışan kadınları haftada bir iki kez olmak üzere muayene ederek hastalığı olanların hastaneye nakli ile hastalığın yayılmasının engellenmesi düşünülmüştür. Altıncı Daire-i Beledi şehremanetinde tabip istihdamı ile bu kontrolleri yapmayı planlamıştır.¹²⁸ Bu uygulamanın Osmanlı'nın geri kalanında uygulandığını bilmemekteyiz. Ancak uzman hekim ve diğer tıbbi meselelerin görece yetersizliği ele alındığında, alüftelerin denetimi ve tedavisi gibi hususlarda gerekenlerin yapılamadığı, gerçekten uzak tahmin niteliğinde olmasa gerektir. Umumhanelerdeki kadınların tedavisi dışında daha genel ve radikal olarak ise *âdâb-ı umumiye ihlal ve frengi illetini neşr eyleyen alüftelerin* tedavisinin yapıp, taşralı olanların belirlenerek memleketlerine def'ine dair yazılmıştır.¹²⁹ Bu hususun ne kadar uygulanıp uygulanmadığı malum değildir. Ancak Mersin'de dahi fuhuş yapan alüftelerin sürgüne yollandığı bilinmektedir.¹³⁰ Ayrıca alüfteleri kovarak bu hususun halledileceğine dair kanı memleket genelindeki durum düşünülünce pek mümkün görünmemektedir. Çünkü Anadolu'dan gelen hizmetçi ve *cariye makulesi çocuklara* dahi frengi hastalığı sirayet etmiştir.¹³¹ Bu durumda hem İstanbul'dan hem de taşradan alüfte def'i ile işin halli mümkün değildir. Bu uygulama ancak alüftelerin ötekileşmesini neden olmaktadır. Bu hususa ek olarak mesela fuhuşa teşvik ve bu tür ortamları hazırlayanlara karşı nasıl bir yol izlendiğine veya ne tür cezalar verildiğine de değinmek gerekir. Aslında 1885 yılında yürürlüğe girmiş ve zabıta kuvvetlerinin yetkileri ile alakalı kanuna göre bu tür suçlar için verilen ceza altı aya varan hapis cezası olmakla birlikte cezanın esnetilerek sürgün cezası biçimine getirildiği söylenmektedir.¹³² Dolayısıyla verilecek ceza muhtemelen hapis veya sürgün ile neticelenmekteydi.

1.5.4. Temizlik ve Hijyen Önlemleri

Lokanta ve kahvehanelerde temizliğe dikkat edilmesine dair tebligata göre gazino ve kahvehanelerde bardakların ve fincanların derin çömleklerde topluca yıkanmasının, frengi gibi illetlere müdavim olan hastalardan hastalık bulaşmasına neden olabileceğine dikkat çekilerek, bu çömleklerin yerine, musluklu tenekelerin alınması gerektiği örneğe dair belgede yazmaktadır.¹³³ Böyle yazmasına rağmen

¹²³ BOA. DH. MKT. No: 1689/118 H. 22. Ca. 1307.

¹²⁴ BOA. DH. MKT. No: 561/32 H. 12. Ca. 1321.

¹²⁵ Korkmaz 2019, 22.

¹²⁶ BOA. I. DH. No: 620/43102 H. 13. R. 1287.

¹²⁷ BOA. DH. MKT. No: 2113/7 H. 17. Ca. 1316.

¹²⁸ BOA. ŞD. No: 692/1 H. 06. S. 1292.

¹²⁹ BOA. I. SD. No: 68/4034 H. 02. Ş. 1301.

¹³⁰ Sarıköse 2013, 277-278.

¹³¹ BOA. Y. PRK. ŞH. No: 5/58 H. 27. Ca. 1312.

¹³² Acar 2018, 5.

¹³³ BOA. YB. 021. No: 106/11 H. 01. Ş. 1316.

lokanta ve kahvehane türü yerlerde bu hususa dikkat edilmediği görülmektedir. Bahsedilen kurallara uymayan Bahçekapı'sında, Arpacılar caddesinde, Hacı Yorgi'nin lokantasında çalışan işçi yamağı Bodos, frengiye duçardır. Aynı zamanda kaplar topluca yıkanmakta ve tebligata riayet edilmemektedir. Yine aynı caddede Hacı Kostı'nın aşçı dükkânının da *taharetten ve nezafetten ari* olduğu yazılmaktadır. Bunların emsali hizmet ve aşçılıktan belirli bir süre menlerine karar verilmesi, aynı zamanda kurallara riayet etmelerinin sağlanması istenmiştir.¹³⁴ Devletin temizliğe ve hijyene dikkat edilmesi gerektiğini söylemesinin temelinde hasta insanlardan hastalığın nesnelere geçmesi ve hasta olmayanlara da bulaşmasıdır. Mesela İnegöl'de bir berberin kullandığı ustura -ihtimal ki frengi illeti musallat olmuş birinin kanını taşımakta- aynı berbere tıraş olanlara da hastalığın geçmesine sebebiyet veren nesnedir. En azından öyle olduğu düşünülmektedir.¹³⁵ Bazen tedbirlerin alınması ve yardımların yapılmasında belediyelerin rolü görülmektedir. Mesela Bosna muhacirlerinden Osman frengi hastasıdır. Tedavi masraflarını Üsküp Belediyesi karşılayacaktır. Bu hususta hastanın kabulü için tıbbiyeye yazılmaktadır.¹³⁶ Altıncı Daire-i Beledi 1878 yılında, genelevlerin varlığından dolayı, ilk Nisa Hastanesini kurmuştur¹³⁷. Ayrıca İlber Ortaylı, bu dairenin diğerlerine göre sağlık işlerinde daha başarılı olduğunu söylemektedir. Burada belediyenin sağlık işleri konusunda olumlu taraflarından söz edilmiştir. Fakat Osmanlı genelinde bu durumun iyi durumda olmadığını belirtmek gerekmektedir. Yine bu husustaki aksaklıklar Osmanlı sağlık teşkilatının noksan olmasına yorulmalıdır. Bu hastalık hapisanelerde de görülmüştür. Burdur'da bu tür olaya karşı hastalığı taşıyanları farklı odalara alma tedbiri düşünülmüş ve mali husus hakkında merkezden yardım istenmiştir.¹³⁸ Bu ayrı oda olayını karantina uygulaması gibi görebiliriz. Yine başka bir örnekte üç sene kürek cezasına mahkûm edilen ve sekiz aydan beri mahpus olan İhyaoğlu Tello'nun şiddetli olarak frengi hastalığına duçar olduğu ve hastalığın sirayetinin engellenmesi ve tedavisinin yapılması için Kastamonu'ya gönderilmesi istenmiştir.¹³⁹ Aynı zamanda bu örnek Kastamonu vilayetindeki hastanelerin nispeten hastalığı tedavide uygun görülen bir yer olduğu kanısını da uyandırmaktadır. Pek nadir olarak görülse bile karantina uygulamak frengiye karşı alınan tedbirlerden biridir. Bu hususa dair bir belgeden anlıyoruz ki daha çok cüzzama veya veba gibi hastalıklara duçar olanlar için verilen tecrit kararı, Taşlıca'da 9, Pırşova'da 2 kişide frengi hastalığının zuhurundan dolayı *ihtilattan* men edilerek tatbik edilmiştir.¹⁴⁰ Ancak yine belirtmeliyiz ki hastalığa karşı karantina yerine daha çok tespit ve tedavi yöntemi tedbir olarak uygulanmıştır. Karantina tedbirinin dışında başka bir vilayete gitmek isteyenleri ilgilendiren bir tedbir düşünülmüştür. Buna göre bir belgede Yanya'nın ehemmiyetli şehir olduğundan bahisle gelip gideninin çok olduğu ve bunların frengi gibi hastalıkları yaymamaları için itina ile tetkik ve tedavilerinin yapılması istenmiştir. Bunu yaparak ahalinin korunacağı belirtilerek burada hastane tesisi için hazineden ve maliyeden masrafların karşılanması beklenmekte ve inşaat için de mezuniyet istenmektedir.¹⁴¹

Hastane inşası ve tabip istihdamı esasen kendi ekonomisi belirli ölçülerde kendisine yeten vilayetlerin yetmeyenlere göre iyi duruma gelmesiyle de alakalıdır. Bu hususa dair söylenebilir ki mesela belediyelerin hekim istihdam edebilmeleri doğrudan gelirleri ile alakalıdır. Doğal olarak geliri kuvvetli olmayan vilayetlerin belediye teşkilatlarını kurmaları beklenemez ki nispeten daha iyi konumdakiler bile tam bir belediye hizmeti verememektedir, hatta iflas etmektedir.¹⁴² Bu durum da sağlık sistemini doğrudan etkilemektedir. Peki nasıl etkilemektedir? En basit anlatımıyla su şebekesinin düzgün oluşu ve içme suyuna pis suların veya atıkların bulaşmaması bile ciddi sağlık sorunlarını engellemektedir. Bu durum özellikle şehirleşme yükünün fazla olduğu İstanbul için fazlasıyla geçerlidir. Ancak Osmanlı Devleti'nin şehirleşemeyen yerleri için de suyun temiz olması es geçilecek durumda değildir.

Osmanlı Devleti'nin tedbirleri sıkı tutmak istediği bazı kararlarına dayanarak söylenebilir. Ancak bunu yaparken belki hastalığın gizlenmesine de sebep olmuş olabilir. Mesela 1892 yılında frengi illetinin

¹³⁴ BOA. DH. MKT. No: 2524/80 H. 06. Ca. 1319.

¹³⁵ Bozkurt 2020, 68.

¹³⁶ BOA. YB. 021. No: 87/415 R. 03. Ağustos. 1308.

¹³⁷ Ortaylı 2018, 156.

¹³⁸ BOA. DH. MKT. No: 1373/125 H. 19. M. 1304.

¹³⁹ BOA. DH. MKT. No: 2348/48 H. 22. M. 1318.

¹⁴⁰ BOA. DH. MKT. No: 2282/87 H. 27. Ş. 1317.

¹⁴¹ BOA. ŞD. No: 2096/18 H. 19. Za. 1310.

¹⁴² Ortaylı 2018, 197

men-i sirayetiyle tedavisine mahsus talimat ile evlenecek kişilerin muhtar yardımıyla hastalıklarının kontrolü sağlanmak istenmiştir.¹⁴³ Ayrıca frengiden kurtularak askeriye sevk edilenlere muayene şartı konmuş, ahaliden hastalıklı olan veya şüpheli durumda olanların muhtar tarafından ihbarı da istenmiştir.¹⁴⁴ Bu durumun ahalinin sıradan hayatında, gerginlik yaratması mümkündür. Bundan dolayı ihbar eden makbul ihbar edilen ise istenmeyen tarafına geçebilir. Daha da önemlisi özellikle sağlık gibi önemli işlerde devletin ihbar yolunu tercih etmesi hastalığın gizlendiğine dair izleri daha da fazla kuvvetlendirir. Eğer hasta olan kişi hemen tedavi olacağı yeri araştırıyor olsaydı devlet ihbar yolunu tercih etmezdi. Ayrıca bu talimat hastalığın ahalice önemsenmediğine de işaret etmektedir. Çünkü önemsenmeyen şey bir şekilde tedavi yöntemine doğru gitmelidir. Bu talimattan çıkan sonuç ise ahalinin ya da daha doğrusu hastalığa yakalananların tedaviye yaklaşmadıkları hatta hastalığı gizledikleri anlaşılıyor. Bu durum ise bu tür talimatların ortaya çıkmasına sebep oluyordu. Diğer taraftan bu tür talimatlar frengiyi fahişelerden alanlar için baskıyı da artırmış olabilir.

1.5.5. Avrupa'dan Uzman Hekim İstihdamı

Osmanlı Devleti için hariçten hekim getirmek hastalıkları önlemede ve tıbbi hizmetleri gerçekleştirmede kullanılan yaygın bir yoldur. Özellikle Meclis-i Tahaffuz'un kurulmasıyla karantina meselelerini ve hastalıklar için alınacak tedbirleri halletmek üzere yabancı hekimlerin istihdam edildiği bilinmektedir. Hatta hekimlerin dışardan gelmesi hastalıklar ile mücadeleyi organize etmek yolunda da bir adımdır. Meclis-i Tahaffuz dışında bazı hastalıklara mahsus olmak üzere dışarıdan hekim getirmekte Osmanlılar için hastalığı gidermede seçilen yollardan biridir.¹⁴⁵ Bu noktada Frengi özelinde en meşhur hekimden yani doktor Düring Paşa'dan bahsedilmesi gerekmektedir. Doktor Düring'in Osmanlı Devleti'nde göreve başlaması, orduyu tanzim etmekle görevlendirilen Goltz Paşa'nın askerler içerisinde frengi hastalarını fark etmesi üzerine olmuştur. Özellikle Kastamonu taraflarından gelenlerde bu hastalık vardır.¹⁴⁶ Almanya'dan Prof. Dr. Paul Gerson Unna'dan alınan tavsiye üzerine doktor Düring Paşa 31 yaşındayken, 1889'da Mektep-i Tıbbiye'ye Emraz-ı Cildiye ve Efrenciye uzmanı profesör olarak atanmasıyla görevine başlamıştır.¹⁴⁷ Bu görevde 1902'ye kadar devam etmiştir.

Doktor Düring'in Osmanlı Devleti'nde görev almasıyla özellikle Kastamonu vilayetinde olmak üzere hastalıkla mücadelede hastane tesisinden, yanındaki doktorlar ve görevlilere katkısından bahisle mezkur hastalığın sirayetinin önlenmesi yolunda alınan önlemlerde en başta gelen kişi olmasını sağlamıştır.¹⁴⁸ Görevde olduğu 1896-1902 dönemi içerisinde Kastamonu'da hastanelerde yirmi beş bini aşkın frengi hastası tedavi edilmiş, ayrıca seyyar tabip ve görevliler tarafından yirmi bir bini aşkın frengi hastası tedavi edilerek toplamda kırk yedi binin üzerinde frengi hastası *kesp-i afiyete* kavuşmuştur.¹⁴⁹ 26 Temmuz 1898 yılındaki sözleşmesine göre doktor Düring Kastamonu vilayetine gidecek ve görev süresi boyunca her yıl altı talebe yetiştirecektir. Ayrıca görev süresi boyunca Kastamonu ile Ankara hattı boyunca on iki frengi hastanesinin de kurulduğunu söylemek gerekmektedir.¹⁵⁰ Doktor Düring Paşa'nın frengi hastalığıyla mücadelesinin Osmanlı Devleti için değeri, hastalıkla mücadelede organize olmak gerektiğini anlatması ve hastaneler kurulması, aynı zamanda uzman hekimlerin tedaviyle ve dolayısıyla hastalıkla mücadele etmede başta olmasıdır. Bu hususlarından dolayı da Osmanlı memleketinde kaldığı süre içerisinde hastalıkla mücadelenin başındaki kişi olarak görülmüştür. Ayrıca doktor Düring'e başarılarından dolayı Mir-i Miran unvanı ve 3. dereceden Osmanlı Nişanı ile 2. dereceden Mecidi Nişanı verilmiştir.¹⁵¹ Mir-i Miran unvanının verilmesi ile doktor Düring 1898 yılı itibarıyla Osmanlı Devleti'nin sivil paşalarından biri olmuştur.¹⁵²

Sonuç olarak görevde kaldığı süre içerisinde mali zorluklar ve diğer sıkıntılara rağmen görevini yapmıştır. Ayrıca 1890 yılında Berlin'de toplanan kongrede doktor Mikail Horasancıyan, Feyzi

¹⁴³ Korkmaz 2019, 52.

¹⁴⁴ Genç 2019, 38. BOA, DH. MKT.D 1154 G:59.

¹⁴⁵ Yalçınkaya 2021, 150.

¹⁴⁶ Yıldırım 2014a, 269.

¹⁴⁷ Çalık ve Tepekaya 2006, s. 212., aktaran: Korkmaz 2019, 29.

¹⁴⁸ Şenel 2015, 263.

¹⁴⁹ Yıldırım 2018, 29.

¹⁵⁰ Namal 2012, 125.

¹⁵¹ Köşlü ve Tekiner 2017, 45.

¹⁵² Yıldırım 2014a, 272.

Paşa'nın da bulunduğu Osmanlı sağlık komisyonu ekibinde bulunmuştur. Robert Koch' un tüberküloz basiline tedavisi için denediği tüberkülinin, hastalara korkunç şekilde etki ettiğini ve onları öldürdüğünü görerek R. Koch'un otoritesine rağmen bu tüberkülinin uygun olmadığını ve kullanılmaması gerektiğini ekibiyle rapor etmiştir.¹⁵³ Anlaşılan bürokratik nedenler ve daha çok mali sıkıntılardan dolayı hastalığı istediği gibi önleme imkânına kavuşamamasından dolayı görevinden mezuniyetle avdet etmiştir.¹⁵⁴ Netice de Osmanlı Tıp Tarihi'nde kendine ait yerini de almıştır.

2. Tedbirleri Güçleştiren Hususlar

2.1. Mali Sıkıntılar

Devletlerin salgın hastalıklar ile mücadelesinde aşmaları gereken en önemli problem salgının önlenmesi için gerekli maddi kaynağın bulunabilmesidir. Osmanlı Maliyesi'nin içinde bulunduğu sıkıntılı durum mücadele için önemli bir dezavantaj olmuştur.¹⁵⁵ Bunun yanına ilave olarak günümüz sağlık organizasyonunun, 19. yüzyılda tahmin edileceği üzere mevcut olmaması da söylenmelidir. Osmanlı'da alınan tedbirlerin aşağıda ki örnekte göreceğimiz üzere mali sıkıntılara takıldığı ve bu mali sıkıntılarının tedbirlerin yeterli olmasını engellediğini söylemeliyiz. Bu husus sıhhi hizmetlerin kifayetini ve süratini etkilemiştir. Yine de devlet bir şekilde seyyar tabip ve eczacı yollamaya gayret etmiştir. Mali yetersizlikler ile alakalı fazlaca örnek bulmak mümkündür. Belgelerden öğreniyoruz ki *memurin-i sıhhiye* maaş alamamaktadır. Huzursuzluk vardır ve bunun mahzurlu olduğu yazılıdır.¹⁵⁶ Bununla beraber bölgedeki tabip tek başına tedavide yetersiz gelmekte yanına başka tabip bulunması iktiza etmektedir.¹⁵⁷ Diğer bir örnekte Bolu sancağı Kaymakamı Tevfik Bey merkeze yazdığı tahriratta hastalığın eyalet dahilinde yayıldığı ve tedavi için bulunan memleket tabibinin yetersiz kaldığını söylemektedir.¹⁵⁸ Ancak sayının artırılması ödenemeyen veya ödenmesinde güçlük çekilen maaş yükünü artıracaktır. Yani hekimin veya hekimlerin daha fazla işi daha fazla çalışmakla halletmesi gerekmektedir. Mali sıkıntılar ile bağlantılı olarak söylenmelidir ki Osmanlı Devleti'nin mali hususlardaki sıkıntısı hastane inşasının yapılmasına engel teşkil etmektedir. Bu yüzden her yere hastane inşa etmek kabil olmamıştır. Fakat bu hususa rağmen bazı vilayetlerden, bölgelerinin çeşitli yerlerine hastane inşa ettirmek için merkeze yazılmıştır. Örneklere geçsek Saruhan sancağından şiddetli hüküm süren frengi hastalığının tedavisi için hem kadın hem de erkekler için ayrı hastaneler inşası istenmiş fakat mali hesaplar engel teşkil etmektedir.¹⁵⁹ Aynı şekilde Alaşehir ve Sarayköy'ünde hastane tesisinin elzem olduğu yazılmaktadır.¹⁶⁰ Halep vilayetine bağlı Halilü'r-rahman kazasından da hastane inşası talep edilmektedir.¹⁶¹ Bazı durumlarda hastane inşası isteğinin zaman alsa da yerine getirildiğini bilmekteyiz. Buna göre Anadolu'nun bazı taraflarında *hüküm-ferma* olan frengi illetinin İzmir'de dahi büyük oranda yayıldığı yazılmakta, hastane küşadından bahsedilmektedir.¹⁶² Umumhanelerin kaldırılması ve kötü ellerden alınacak paraların tedavi masraflarına harcanmasından bahisle yukarıda verilen belgeden bilinmektedir ki İzmir'de hastane küşat edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin mali hususlardan dolayı hastane inşasında sıkıntı çektiği bilinmektedir. Aynı zamanda mali olanakları uygun olduğu zaman hastaneler inşa edilmeye çalışıldığı da malumdur. Mesela Kastamonu vilayetinde inşa edilen hastanelerin faydasına binaen Konya vilayetinde de frengi hastanesi tesisi lüzumlu görülmüştür. Fakat mali hususlardan dolayı muvakkaten iki seyyar tabip yollanması ile iktifa edilmiştir.¹⁶³ Ancak 1898 yılında bir frengi hastanesi inşa edilmiştir.¹⁶⁴ Görüldüğü gibi vakit alsa da hastaneler inşa edilmeye gayret edilmiştir. Yine hastane inşası için geçte olsa adım atıldığına bir örnek; Gazze kazası için 60 yataklı hastane inşasına dair keşiflerin tamamlanması ve haritaca yerinin belirlenip, inşaatın başlamasına dair 1899 yılına ait belgeler zamanı gelince ve

¹⁵³ Yıldırım 2014a, 273.

¹⁵⁴ Yıldırım 2014a, 287.

¹⁵⁵ Özer 2017, 562.

¹⁵⁶ BOA. DH. MKT. No: 1725/71 H. 06. L. 1307.

¹⁵⁷ BOA. DH. MKT. No: 1704/37 H. 10. Ra. 1307.

¹⁵⁸ Şenel 2015, 261.

¹⁵⁹ BOA. DH. MKT. No. 1429/95 H. 14. L. 1304.

¹⁶⁰ BOA. DH. MKT. No: 1765/83 H. 15. S. 1308.

¹⁶¹ BOA. ŞD. No: 2276/21 H. 10. S. 1305.

¹⁶² BOA. DH. MKT. No: 1838/66 H. 24. L. 1308.

¹⁶³ BOA. DH. MKT. No: 161/7 H. 21. Ra. 1311.

¹⁶⁴ Semiz 2019, 47.

masraflara kaynak oluşunca hastane inşaatlarının yapılabileceğine işaret etmektedir.¹⁶⁵ Hastane inşa etmekteki sıkıntılarının yanına ayrıca inşa edilen hastanelerin yeterli gelire sahip olamamaları da eklenmelidir. Mesela Safranbolu Frengi Hastanesi'nin şartlarının iyileştirilmesi yolunda yazılmıştır fakat istenilen alınmamıştır. Üstelik mali sıkıntılardan bahisle devletin 40 bin kuruş zarar edeceği söylenmiştir. Hatta doktor maaşlarında kesintiye gidilerek memleket tabibine aktarılması yolunda arzuda bulunulmuştur.¹⁶⁶ Aynı şekilde Bolu'da hastane memurlarının maaşları ödenememiştir ve ayrıca Batı Karadeniz'de bazı hastanelerde doktor sayısı yetersiz olmakla birlikte mali sıkıntılardan dolayı devletin istihdamı dar tuttuğu söylenmektedir.¹⁶⁷ Bu tür durumlara örnek olarak mesela 1899 yılında Sinop Frengi ve Gureba hastanesinin gelir azlığından dolayı tam kapasite ile çalışmadığı bilinmektedir.¹⁶⁸

Osmanlı Devleti'nin yeterli düzeyde hastanesi olmadığını söylemek abartılı sayılacak bir yorum değildir. Bunu kanıtlayacak örnek sayısı fazladır. Ayrıca mevcut hastanelerin de kapasitelerinin yeterli olmadığı da açıktır. Bu minvalde Bursa'da ve civarındaki yerlerde hastaların tedavisi için geçici tedavihanelerin kurulması düşünülmüştür.¹⁶⁹ Buradaki esas mesele frengili hastaları diğer hastalardan ayrı şekilde tedavi etmede, uzman kurum ve kişilerin birleştirilme sıklığının yetersiz olmasıdır. Yani hem frengiyi ortaya çıktığı mahalde tedavi etmenin birçok bölge için imkansız olması hem de bunun dışında belirli yerler haricinde hastaneye ulaşmanın zorluğunun ortada olmasıdır. Hastane inşa etmek için merkeze bazı çözümler öne sürülmüştür. Fakat çoğunlukla کافی miktar sağlanamamış ve reddedilmiştir. Örnek olarak Gazze kazasında hastane inşası masraflarını karşılamak için bazı ihracat varidatından tahsilat verilmesi istenir. Fakat bu *varidatın masarifatı* kâfi gelmeyeceği söylenerek hastane inşasından *sarf-ı nazar* edilmesi istenmiştir.¹⁷⁰ Yine Diyarbakır'da hastane inşasında sarf edilmek üzere sur dibi ambar gelirlerinin terkine dair mezuniyet beklenmiştir.¹⁷¹

Hastalıkların yayılmasının kolaylaşmasında esasen en büyük pay sahibi durumlardan biri hastalığın zuhur ettiği yerlerde, istihdam edilmiş hekim ve eczacının yokluğudur. Bu hususa dair pek bir örnek vermek gerekirse mesela Dersim'de frengi hastalığının %70 oranına ulaştığı yazılıdır. Fakat bölgede ne hekim ne de eczacıdan eser yoktur.¹⁷² Aynı şekilde Hakkari vilayetinde de tabip yoktur.¹⁷³ Başka bir misal ise Maraş sancağına bağlı Zeytun kazasına aittir. Bu kaza ve çevresinde ahalinin *fakr u zaruret* halinden ötürü hekim celp edemediği bilinmektedir.¹⁷⁴ Daha sonraki yıllarda bölgede tedavi için çalışan hekim olduğu bilinmesine rağmen yaklaşık olarak 8 yıl sonra dahi yeterli sayıda tabip olmamasından dolayı Zeytun kazası ve çevresinde frengi hastalığının yayıldığı belirtilmektedir.¹⁷⁵ Bu paragraftan da anlaşıldığı üzere Osmanlı Devleti'nin frengi hastalığını izale etmek için gerekli sayıda uzmana sahip olmadığı ortadadır. Aynı zamanda bu yetersizliğin hastalığın yayılmasının ve dolayısıyla tedavi edilememesinin sebeplerinden biri olduğu da meydandadır. Bağlama uygun olarak devam edilir ise sağlık teşkilatı organize olamamış, belirli hususlarda tekâmülünü tamamlamamış olan Osmanlı Devleti'nin durumu hastalıkların seyrine menfi olarak etki etmiştir. Bu husus özellikle frengi için açılan hastanelerde tedavi olanların çoğunun afiyete erişmesiyle doğrudan bağlantılıdır. Kuvvetli olan sağlık organizasyonu hiç değilse hastalıkların sirayetinin ve seyrinin yavaşlamasına, tedavinin yapılmasıyla da giderek yok olma derecesine erişmesini sağlamaktadır. Burada yine söylemek gerekmektedir ki modern tıp birçok yerde olduğu gibi Osmanlı Devleti için de yenidir. Bunun yanında geniş coğrafyası, ulaşım imkânları gibi mali hususlarla da birleşen koşullar, sağlık organizasyonunun önünde yerine göre engel yerine göre de avantaj sağlamaktadır. Avantaj insanların hızlıca ve kolayca hareket ederek hastalıklarını yayamamalarında, dezavantaj ise malumdur ki hastalık olan yere tedbir için hızlıca ve kolayca ulaşım olmamasıdır. Malum olduğu üzere de Osmanlı Devleti'nin mali durumu ve ulaşım imkânları iyi bir sağlık teşkilatına elverişli değildir.

¹⁶⁵ BOA. DH. MKT. No: 2303/62 H. 08. L. 1317. DH.MKT. No: 2331/84 H. 17. L. 1317.

¹⁶⁶ Genç 2019, 44.

¹⁶⁷ Genç 2019, 72-73.

¹⁶⁸ Şenel 2015, 267.

¹⁶⁹ BOA. I.DH. No: 620/43102 H.13. R. 1287.

¹⁷⁰ BOA. DH. MKT. No: 59/36 H. 21. Za. 1311.

¹⁷¹ BOA. DH. MKT. No: 211/9 H. 21. Ş. 1311.

¹⁷² BOA. DH.MKT. No: 1415/41 H. 04. B.1304.

¹⁷³ BOA. DH.MKT. No: 1468/119 H. 23. Ra.1315.

¹⁷⁴ BOA. DH.MKT. No: 1505/63 H. 02. Ş.1305.

¹⁷⁵ BOA. DH.MKT. No: 160/39 H. 21. M. 1313.

2.2. Ahalinin Hastalığı Önemsememesi ve Umumhanelerin Varlığı

Yayılmaya muhtemel olan bir hastalığın yaygınlaşmasına sebep olarak gösterilebilecek önemli etkenlerden biri şüphesiz insanların hastalığı ciddiye almamasıdır. Osmanlı Devleti'nin frenginin sirayetini önlemeye çalışmasında bu durum engellerden biri olmuştur. Hastalığı mühim şeylerden saymamak farklı şekillerde ortaya çıkmaktadır. Mesela ahalinin hastalığı gizlemesi bu durumlardan biridir. Müstakil bir örnek olsa bile Koca Mustafa Paşa hatibi olan Şükrü Efendi frengi hastasıdır. Fakat ahaliyi sarılık oldum diye kandırmaktadır. Dolayısıyla hem kendi sağlığını hem de ahalinin sağlığını tehlikeye atmaktadır.¹⁷⁶ Muhtemelen hastalığı fahişeden kapmak, hastalığı gizlemeye sebep olmakta ve bu durum doğrudan toplumdaki dışlanma korkusu ile birlikte sonuçlanmaktadır. Ahalinin hastalığı önemsememesi veya hastalığın görünür tesirleri ortaya çıkana kadar bir hekime başvurulmaması ile *masum frengi* diye adlandırılan hastalığın yayılma biçimi arasında ciddi bir bağlantı mevcuttur. Düring Paşa'nın bir köyde yüzün üzerinde çocukta frengi tespit etmesi ve bu çocuklara hastalığın bulaşma biçimi olan hastalıklı kişinin yarısından akan salya veya irinin su içtiği kaba bulaşması ve bu yolla aynı kaptan su içen çocukların hastalığa müptela olması misali, durumu ortaya çıkarmaktadır.¹⁷⁷ Paşanın tespitleri doğrultusunda ortaya çıkan durum, Anadolu'da yaygın olarak görülen frengi çeşidinin masum frengi olduğudur. Bu ise ortak kullanılan eşya ve diğer şeylerden hastalığın bulaşma ihtimalinin olduğunu göstermektedir. Tam bu hususu derinleştiren şeylerin başında temizlik ve hijyenin önemsememesi gelmektedir. Dolayısıyla hastalığın yayılmasında ahalinin temizlik ve hijyene gerekli itibarı göstermemesi gelmektedir. Aynı zamanda ahali hastalığı tedavide *koca karı ilacı yöntemlerini* tercih etmektedir.¹⁷⁸ Haliyle bu tür durumların hastalığı iyileştirmediği ve daha kötüye götürdüğü malumdur. Diğer taraftan ortak kullanılan çeşmelerin veya kap kacağın farkında olmadan hastalığı yaydığı düşünülmektedir. Mesela hastalıklı bir kimsenin frengiden dolayı oluşan yarısından bir eşyaya hastalık geçmekte ve bunu kullanan diğer kişiler de hastalanmaktadır. Bu husus ile hastalığı önemsemeyip ahaliye bulaştırmak aynı bağlamdadır. Hastalığa tedbir alınmasını güçleştiren diğer bir hususta denetim dışı umumhanelerdir. Mesela Fındıklı Pişgahı'nda Rusya Sefaret Vapurı tayfalarında frengi yaygın şekilde zuhur etmiştir. Hükümet hastalığın denetim dışı umumhanelerden yayıldığını belirtmektedir.¹⁷⁹ Sonuç olarak mali sıkıntıların daha sonra başka problemlere neden olmasıyla ve ahalinin frengi hastalığından kaçınmaya yeterli dikkati ve özeni göstermemesi tedbir almayı güçleştirmiştir.

Sonuç

Frengi hastalığına dair genel kabule ulaşılmış bilgi şudur; bu hastalık Kolomp değiş-tokuşundan dolayı Avrupa'ya ulaşılmış ve bir şekilde de Osmanlı coğrafyasına girmiştir. Zaten hastalığa Osmanlılar tarafından verilen isim de hastalığın Avrupa'dan geldiğini göstermektedir. Osmanlı Devleti'nde hastalığın yayılması yani yaygın bir şekilde ortaya çıkması 19. yüzyıla rastlamaktadır. Özellikle bu yıllarda yapılan savaşlar neticesinde insanların memleketlerini terk ederek mekân değiştirmeleri ve bunu yaparken tek şartın hayatta kalmak olmasıyla hem gidilen yerde hem de yolda bazı *taharet ve nezafet* kurallarının işlemediği gerçektir. Bu gerçek ise birçok hastalığın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Hiç değilse sebeplerden biridir. Yapılan bu çalışmada, incelenen belgelerden şunlar söylenebilir; Osmanlı Devleti'nde frengi hastalığının sirayetinin yoğun olduğu ve tedbirlerin sıklaştırılması gerektiği yıllardan biri 1865-1874 yıllarıdır. Bu yıllarda yeterince önlem alınmadığı için frengi hastalığı ilerleyen yıllarda daha fazlaca yayılmıştır. 1865 yılının öne çıkarılmasındaki sebep şudur; bu tarihte tüm vilayetlerden frenginin durumunun sorulması hususunun önemli görülmesidir. Aynı şekilde 1886 yılında da hastalığın ne derecede yayıldığının tüm vilayetlerden sorulması ve birçok yerde hastalığın ciddi seviyede olması göstermektedir ki alınan önlemler yetersiz kalmıştır. Burada hastalığın cinsel yollarla ve hastanın yarısından temas ile bulaşmanın gerçekleştiği göz önüne alınmalıdır. Aynı zamanda toplumun hastalığı ciddiye almadığı ve hastalığın yayılması hakkında bilgisinin yetersiz olduğu da belirtilmelidir. Osmanlı coğrafyasında frengi hastalığının yayılmadığı bölge yok gibidir. Ancak hastalık özellikle Kastamonu ve Aydın vilayetlerinde şiddetli şekilde hüküm sürmektedir. Fakat burada şu soru akla gelmektedir ki buralarda hasta sayısının fazlalığı ve yoğunluğu,

¹⁷⁶ BOA. DH. MKT. No: 2015/9 H. 04. Ra. 1310.

¹⁷⁷ Karcı 2019, 464.

¹⁷⁸ Çavdar ve Karcı 2016, 163.

¹⁷⁹ Kırılı 2010, 48-49.

tabip istihdamı ve hastane inşasının varlığına nispetle hastalığın tespitinin kolaylaşması ile alakalı mıdır? Çünkü mesela Hakkâri vilayetinde frengi hastalığını tespit edecek tabip bile olmadığı bilinmektedir. Yani iki vilayet veya Kastamonu, İzmir gibi yerler öne çıkarılmakla beraber diğer vilayetlerinde bu hastalıkla uğraştığı es geçilmemelidir.

Doktor Düring Paşa'nın 1889'da göreve başlamasıyla yani 19. yüzyılın sonunda ancak hastalıkla mücadele de belirli bir organizasyonun kurulduğu da belirtilmelidir. Bu durum hastalığın yaygın olarak görülmesinde organize olamamış veya hastalıkla mücadelede organizasyonunu tamamlayamamış olmanın da ciddi etkisi olduğunu göstermektedir. Bazı vilayetlerde belediye tabibinin istihdam edildiğini de belirtmek gerekmektedir. Mesela Ma'müretü'l-aziz vilayetinde belediye tabibi eli ile frengi hastalarının tedavi edilebileceği yazmaktadır. Ancak belediye tabibi istihdam etmenin yaygın olmadığını, olan yerlerde de sayısının yetersiz olduğunu söylemek gerekmektedir. Belediyeler de tabip istihdamı dışında belediye yardımlarına dair izler veya hareketler de vardır. Mesela Üsküp Belediyesi'nin frengi hastalığına yakalanmış olan Bosna muhaciri kimsenin tedavi masraflarını karşılıyor olması hiç değilse bazı belediyelerin çok sınırlı da olsa yardım faaliyetlerinin olduğunu gösterir. Mali sıkıntılara rağmen devletin, özellikle II. Abdülhamid döneminde hastane inşası ve Avrupa'dan doktor getirilerek istihdamı yolları ile sağlık organizasyonunu toparlamaya ve iyileştirmeye çalıştığını söylemek gerekmektedir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA):

Ali Emiri: AE. SMHD. II-49/3227. Sadaret Mektubî Kalemi: A. MKT-53/22. Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi: A. MKT. MHM-410/03. Cevdet Askeriye: C.AS-975/42467. Dahiliye Mektubî Kalemi: DH. MKT-59/36, DH. MKT-160/39, DH. MKT-161/7, DH. MKT-211/9, DH. MKT-492/17, DH. MKT-561/32, DH. MKT-1373/125, DH. MKT-1404/76, DH. MKT-1415/41, DH. MKT-1422/32, DH. MKT-1429/95, DH. MKT-1432/82, DH. MKT-1468/119, DH. MKT-1485/88, DH. MKT-1504/81, DH. MKT-1505/63, DH-MKT-1604/107, DH. MKT-1689/118, DH. MKT-1704/37, DH. MKT-1725/71, DH. MKT-1765/83, DH. MKT-1838/66, DH. MKT-1938/27, DH. MKT-2015/9, DH. MKT-2113/7, DH. MKT-2282/87, DH. MKT-2303/62, DH. MKT-2331/84, DH. MKT-2348/48, DH. MKT-2490/69, DH. MKT-2524/80, DH. MKT. D 1154/59 Dahiliye Islahat: DH. TMİK. S-20/02. İrade Dahiliye: İ.DH-998/78879, I.DH-620/43102. İrade Şura-yı Devlet: I. SD-44/2385, I. SD-68/4034. Meclis-i Vala: MVL-714/71., MVL-1036/79. Şura-yı Devlet: ŞD-692/1, ŞD-1643/38, ŞD-2083/25, ŞD-2096/18., ŞD 2271-58, ŞD-2276/21, ŞD-2412/42, ŞD-2439/15. Yabancı Arşivler Makedonya Arşivi: YB-021-87/415, YB-021-106/11. Yıldız Resmî Maruzat: Y.A.RES-11/14. Yıldız Şehremaneti Maruzatı: Y. PRK. ŞH-5/58

Telif ve Tetkik Eserler:

Acar, K., "Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında fuhşu önleme çabalarına dair bazı tespitler (1810lar-1910lar)." *History Studies*, 10/9 (2018), 1-19.

Ahmet Şerif Bey. *Anadolu'da Tanin*. I. Cilt (hazırlayan: Mehmet Çetin Börekçi) TTK Basımevi, Ankara. 1999.

Akgündüz, A. *Osmanlı kanunnameleri ve hukuki tahlilleri- II. Bayezid devri kanunnameleri*. II. Kitap, Fey Vakfı Yayınları, İlmî Araştırmalar Serisi No:1, İstanbul. 1990.

Aktaş, E. *Erzurum ve Trabzon vilayetlerinde salgın hastalıklar (1838-1914)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum. 2015.

Alpaslan, F. ve Bekmez M., "Zeytinliada (Erdek-Balıkesir) topluluğunda erken bizans dönemi'ne ait bir sifilis (Frengi) örneği." *CÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 39/1 (2015), 11-20.

Bachour, T. H., "Eski Arap elyazmalarında frengi." Çeviren: İlcan Bihter BARLAS, *Tarih Okulu*, 3 (2009), 125-132.

Başgaoglu, İ, Uçar A. ve Doğan O. *Osmanlı'da salgın hastalıklarla mücadele*. Çamlıca, İstanbul. 2015.

- Bozkurt, C., “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Atranos’ta frengi ve frengiyle mücadele.” TDA,126 (2020) , 65-76.
- Bulut, F., “Osmanlıdan Cumhuriyete tehlikeli bir miras: “Frengi”.” *Tarih Okulu*, 3 (2009). ,s. 157-175.
- Crosby, A. W., “The early history of syphilis: A reappraisal.” *American Anthropologist*, 71 1969, pp. 218-227.
- Çalık ve Tepekaya., “Birinci Dünya Savaşı esnasında Anadolu’daki salgın hastalıklar ve Ermeniler.” *Selçuk Üniversitesi, S. B.E. Dergisi*, 16 (2006) , 205-228.
- Çavdar, N. ve Karıcı, E. “XIX. Yüzyıl sonları -XX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti’nde frengi ile mücadele kapsamında yapılan yasal düzenlemeler.” *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 11/2 (2016) , 157-175.
- Çiftçiöğlü, F. *II. Abdülhamid döneminde İzmir’de salgın hastalıklar*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, Manisa. 2014.
- Dabry, *La Medicine chez les Chinois*, 1863.
- Demirci, N., “PROF. DR. Hulusi Behçet’in (1889-1948) frengi hakkındaki bir radyo konuşması.” *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi.*; 3/1 (2013), 53-61.
- Doktor Şerif Bey *Erzurum vilayeti sıhhi ve ictimai coğrafyası*. (Haz. Murat Küçükuğurlu). Serander Yayınları, Trabzon, 2011.
- Doktor Von Düring Paşa. “Anadolu’daki endemik frengi hakkında tetkikat.” *Darülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası*, 3/8 (Kanun-ı Sani 1340).
- Erdem, İ., *Osmanlı Devleti’nde Frengi ile Mücadele ve Sinop Sancağı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sinop Üniversitesi, Sinop. 2020.
- Genç, C. *Batı Karadeniz’de frengi hastalığı ile mücadele (1860-1922)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi, Karabük. 2019.
- Gül, A., “XIX. Yüzyılda Erzincan kazasında salgın hastalıklar (kolera, frengi, çiçek ve kızamık).” *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 41 (2009), 239-270.
- Karayaman, M. *20. Yüzyılın ilk yarısında İzmir’de sağlık*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 1.baskı, İzmir, 2008.
- Karıcı, E., “Sinop Frengi ve Gureba Hastanesine dair bazı tespitler.” *ÇTTAD*, 19/39 (2019), 461-483.
- Kırlı, E., “Tanzimat sonrası fuhuş hadisesine yaklaşımda yaşanan değişim.” *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12 (2010), 39-51.
- Koç, A. “Hastalık isimlerinde örtmece.” *Türk Dünyası Araştırmaları*, 188 (2010), 77-94.
- Korkmaz, Y. *Osmanlı’da frengi ile mücadele (1880-1918)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale, 2019.
- Köşlü, A. ve Tekiner, H. “Madalyalı cildiyeciler.” *Turk J Dermatol*, 11 (2017), 44-48.
- Kristin N., Zuckerman M., Harper M., Kingston J. ve Armelagos G., “The origin and antiquity of syphilis revisited: An appraisal of old world Pre-Columbian evidence for treponemal infection.” *Yearbook of Physical Anthropology*, 54 (2011), pp. 99–133
- Mağmumi, Ş. *Bir Osmanlı doktorunun anıları yüzyıl önce Anadolu ve Suriye*. (Günümüz Türkçesine Çeviren: Cahit Kayra), Buke Yayınları, İstanbul, 2001.
- Müderrişoğlu, E ve A., Sarçın, “Frengi hastalığının İzmir’de ortaya çıkışı ve şehirdeki umumhaneler.” *Turkish Studies*, 15/4 (2020), 753-763.

Namal, F., "Ernst Von Düring Paşa'nın (1858-1944) 3 Eylül 1918 tarihli Münchner Medizinische Wochenschrift'de Yayınlanan "Küçük Asya'da endemik sifiliz hakkında deneyimler" başlıklı makalesi üzerine. 2. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi Program ve Özetler, 10-13 Aralık, İstanbul, (2012), 125-126.

Nıkıforuk, A. *The forty horseman: A short history of plagues, scourges and emerging viruses.* (Selahattin Erkanlı, Çev), Toronto: Penguin Books (Orijinal eserin yayın tarihi 1996). 2018.

Ocak, B., "Hamidiye Etfal Hastanesi'nin kurucusu İbrahim Paşa'nın frengi hakkındaki layihası." *Journal of Modern Turkish History Studies/Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 19/38 (2019), 5-25.

Ortaylı, İ. *Tanzimat devrinde Osmanlı mahalli idareleri (1840-1880)*. TTK, Ankara, 2018.

Özdemir S., *XIX. Yüzyılda Kastamonu Vilayeti'nde salgın hastalıklar*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi, Karabük, 2019.

Özemekci, M., "Modern devlet ve tıp: II. Abdülhamit döneminde frengi ile mücadele. *Kadın Araştırmaları Dergisi*," 10 (2012), 83-101.

Özer, İ., "Türkiye Cumhuriyeti Sınırlarını Tehdit Eden Kolera Salgınları ve Alınan Korunma Tedbirleri", *ODÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Mart 2020; 10 (1), 201-216

Özer, İ. "Tokat ve İlçelerinde Sıtma ile Mücadele 1923-1950", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma*, Ankara, 2017 ,561-570.

Said, A. *Tarih-i illet-i efrenç*. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası. İstanbul, 1271/1860.

Sarıköse S, *XIX. Yüzyılda Çukurova'da doğal afetler ve salgın hastalıklar*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2013.

Semiz, E. *XIX. Yüzyılda Konya vilayetinde meydana gelen salgın hastalıklar ve etkileri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2019.

Stearns, H. *History of syphilis*. University of Nebraska Medical Center MD Theses, Nebraska, 1938.

Şenel, Ş., "19. Yüzyılda Kastamonu vilayetinde frengi hastalığı ile mücadele." *CBU Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/1 (2015), 256-274.

Tampa M., Sarbu I., Matei C., Benea V. ve Georgescu SR. "Brief history of syphilis." *J Med Life*, 7/1 (2014), s. 4-10.

Temel, M. *Osmanlı Devleti'nin son döneminde fuhuş ve frengi ile mücadele*. Türkler, Yeni Türkiye Yay., C 14, Ankara, 2002.

Topcu, A., Söyletir G. ve Doğanay M. (editör). *Enfeksiyon hastalıkları ve mikrobiyolojisi*. Nobel Tıp Kitabevleri. İstanbul, 2017.

Wong and Wu, *History of Chinese medicine*, Tientsin, China: Tientsin Press Ltd, 1932.

Yalçınkaya, M.A., "Yenileşme Dönemi Osmanlı Sağlık Kurumlarında Avrupalıların İstihdamları ve Salgınlarla Mücadeledeki Roller (1826-1909)", ed. Yalçınkaya, M.A., Emir, B.C., ve Demirel S., *Zamanın İzleri: Salgın*, KTÜ Yayınları. Trabzon, 2021, s. 144-163.

Yavuz, E., "Ahlat kazasında frengi (XIX. YY. sonu-XX. YY. başı)." *Turkish Studies*, 12/26 (2017) , 223-236.

Yıldırım, N., *Tanzimat'tan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Uygulamaları*, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt. 5, (1985) , 1319-1320.

Yıldırım, N., *Salgın afetlerinde İstanbul, afetlerin gölgesinde İstanbul*, ed. Said Öztürk: İstanbul Kültür AS. İstanbul. 2010.

Yıldırım, N., "Düring Pasha's services for the Ottoman Empire, health", *Culture and the Human Body. Epidemiology, Ethics and History of Medicine, Perspectives from Turkey and Central Europe*. der. İ. İlkılıç, H. Ertin, R. Brömer, H. Zeeb. Betim Center Press. İstanbul, (2014a) s. 269-289.

Yıldırım, N., *14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e hastalıklar hastaneler kurumlar sağlık tarihi yazıları I.* Tarih Vakfı Yurt Yayınları. İstanbul, 2014b.

Yıldırım, N., "II. Abdülhamd'in saltanat yıllarında tıp, sağlık ve sosyal yardım." *Bezmi Âlem Aktüel*, 21 (2018), 28-33.

Yılmaz S., "Threats to public order and health: Mobile men as syphilis vectors in late Ottoman medical discourse and practice." *Journal of Middle East Women's Studies*, 13/2, (2017), pp. 222-243.

Köse, O. ve E. Öncü, "I. Dünya Savaşı Sırasında Kafkasya, Kırım ve Kazan'daki Türkçülük Hareketlerine Dair Genel Bir Giriş", *KTÜEFAD*, 2 (2022), 52-69.

Makale Bilgisi - *Article Info*

Başvuru - *Received*: 28.05.2022; Kabul - *Accepted*: 28.06.2022

Araştırma Makalesi - *Research Article*

I. Dünya Savaşı Sırasında Kafkasya, Kırım ve Kazan'daki Türkçülük Hareketlerine Dair Genel Bir Giriş

Pan-Turkism and Turkish Nationalism in Caucasia, Crimea and Kazan during World War I: An Introduction

Onur KÖSE* ve Edip ÖNCÜ**

Öz

Patrimonyal bir yapıya sahip olan Osmanlı İmparatorluğu'nda Türkler, devletin kuruluşunda ve ilerlemesinde başat bir rol oynamalarına rağmen uzun yıllar boyunca resmi söylemde rolleri nispetinde değer görmemişler ve tanınmamışlardır. İhtişamlı zamanlarında Avrupa karşısında kendisini mükemmel olarak tanımlayan Osmanlı İmparatorluğu, değişen ve ilerleyen dünya düzenine ayak uyduramamış ve fikri, askeri ve ekonomik bunalım yaşamış, devletin giderek zayıflamasına ve çöküşüne neden olmuştur. Türkler bu çöküş esnasında yaşanan, küresel sonuçlara neden olan Fransız Devrimi'nin dünyaya enjekte ettiği milliyetçilik olgusundan göreceli olarak geç etkilenen milletlerden biri olmuştur. Bu çalışmada, Fransız Devrimi etkisinde gelişen Türkçülük fikri, öncelikle ulusal kimlik bilincinin edinilme süreci ve ideolojik gelişim evreleri çerçevesinde incelenmiştir. Türkçülüğün tarihsel çerçevesi çizildikten sonra bu ideolojinin I. Dünya Savaşı sırasında imparatorluk sınırları dışında kalan Kafkasya, Kırım ve Kazan gibi coğrafyalarda askeri ve siyasi açıdan etkilerinin derecesinin saptanmaya çalışıldığı bu incelemede alan çalışmasından daha çok dönem çalışması yapılmıştır. Bu yüzden, bu çalışma Rusya coğrafyasındaki Türkçülük hareketlerinin evrimine dair derinlemesine yapılacak çalışmalara bir giriş niteliği taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Türkçülük, Milliyetçilik, Kırım, Kafkasya.

Abstract

Despite being the dominant element in the founding and development stages of the Ottoman state, the Turkish people were long overlooked and neglected in the official discourse of the patrimonial Ottoman body politic. Once deemed "magnificent" in its heyday vis-a-vis Europe, after its classical age found it difficult to adapt to the changing milieu of the modern times. In all aspects, namely in areas of military, economy and intellectual atmosphere the once mighty Ottoman Empire began to seep into deep crises that led to the weakened Empire to its eventual demise. In its weakened state the Turkish subjects of the Ottoman Empire were relatively awakened late while the other ethnic and religious elements in the Empire were forming "national consciousness" aroused by the ideals of the French Revolution in Europe. In the second half of the 19th century the Ottoman intellectuals joined the fashion. This study surveyed the birth and ideological evolution of Turkish nationalism or Pan-Turkism historically in a broad perspective. In this framework, this thorough narrative was combined with the story of the Pan-Turkism movements in Caucasia, Crimea and Kazan (Volga region) in examination of to what extent the Turkic peoples of these regions were influenced ideologically by their Ottoman counterparts. The degree of influence was demonstrated by the military and political success of the Turkic peoples in these regions during WWI. As a historical survey of the Pan-Turkism movements in the Russian Empire during the Great War this study aims to serve as an introduction for future in-depth studies that can explore and analyse the evolution of the Pan-Turkism movements in the Russian Empire.

Keywords: The Ottoman Empire, Pan-Turkism, Nationalism, Crimea, Caucasia.

* Yüksek Lisans, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, onurkose1071@gmail.com

** Öğretim Görevlisi Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ediponcu@ktu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2958-2310.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu, tarih çalışmalarının ana ilkelerinden olan süreklilik ve değişim kavramları açısından bulunmaz bir nimettir. Keza, 13. yüzyıl sonlarındaki bir aşiret yapısından cihanşümül bir imparatorluğa dönüşen büyük bir askeri-bürokratik bir sosyo-politik yapı olarak *Devlet-i Aliyye-i Osmani* 20. yüzyıl başlarında Avusturya-Macaristan ve Rusya İmparatorlukları gibi modern çağda ortadan kalkan üç büyük kozmopolit Avrupa imparatorluğundan biri olmuştur. Ortaçağ'dan 20. yüzyıla kadar uzanan uzun tarihi boyunca birçok değişim ve dönüşüm geçiren bu siyasi ve kültürel yapıda değişmeyen tek şey Osmanlı hanedanı ve onun patrimonyal anlayışıydı.¹

Dini aidiyetin, toprak mülkiyetinin ve siyasi parçalanmışlığın karakterize ettiği 13. yüzyıl Ortaçağ Anadolu'sundaki Türkmen beyliklerinden biri olarak askeri ve siyasi sahneye çıkan Osmanoğulları Beyliği, kazandığı askeri başarılar ve diplomatik becerisiyle kısa zamanda kozmopolit bir coğrafyada güçlü bir devlet haline geldi.² Bu dönüşümde hakim unsur Türkler'in yanı sıra özellikle ekonomide ve bürokraside yeni yapıya eklenen Sünni Müslüman ve gayrimüslim unsurlar "Kızıl Elma" olan İstanbul'un fethiyle ve imparatorluğun tesisiyle beraber devletin ideolojisinin şekillenmesinde etnik Türk unsurunun geri plana atılmasında pay sahibi olmuşlardır. Öyle ki İstanbul fatihi II. Mehmet'in iktidarını konsolide etmesinde, II. Bayezid'in kardeşi Cem Sultan'a karşı olan mücadelesinde ve I. Selim'in Şah İsmail ile olan amansız çekişmesinde sürekli olarak "Osmanlı" hanedanı ve Türkmen unsurlar arasındaki diyalektik çatışma İmparatorluğun kaderini belirlemiştir. Siyasi ve bürokratik yapıda Türkmen unsurun bastırılması ve "kul sistemi"nin hâkim olmasına ek olarak bir "İstanbul İmparatorluğu'na" dönüşen yapıda hanedanın Türk ve Türkmen kökenleri ancak 19. yüzyılda tekrar hatırlanacaktır.

Her ne kadar Avrupa'da Osmanlı İmparatorluğu, Osmanlı tebaası ve coğrafyası Türk ve Türki sıfatlarıyla nitelendirilse de³ Osmanlı tarih yazıcılığında (ki nispeten geç başlamıştır ve bunun da etkisi vardır) hanedanın Türk niteliğinden daha çok Müslüman kökeni meşrulaştırma aracı olarak kullanılmıştır. "Türk" ibaresini sadece yabancıların kullandığı klasik dönemde eğitilmiş Türkler kendilerine Türk demekten çekinirlerdi. Bu yaklaşımın sonucu olarak Türk nitelemesi imparatorluk söyleminde ve resmi ideolojide genellikle Anadolu'daki köylüleri ve göçebe Türkmenleri betimlemek için kullanılmış ve sıklıkla olumsuz bir çağrışım uyandırmıştır. Zaten hanedanı nitelendirmek için resmi ideolojide pekiştirilen "Osmanlı" terimi (*per se*) içinde Türklük ibaresi barındırmamaktaydı ve hanedanın üyelerinin eşleri olarak seçtiği gayrimüslim zevcelerin bolluğu etnik olarak da Türk kökenlerin unutulmasında etkili olmuştu. Saraydan aşağıya bürokrasinin tüm kademelerine yayılan bu imparatorluk ve kul kültüründe Osmanlıca denen bir dil oluşturulmuştu. Bu dil telaffuzda Türkçe gramere uymasına rağmen (başlarda Grekçe ve Latince ile birlikte) zamanla çok yoğun ölçüde Arapça ve Farsça sözcüklerle bezenmiş ve Anadolu ve Balkanlar'daki Türk köylülerin anlayamayacağı bir hale gelmişti.⁴

Tarihi bir zorunluluk olarak Türklük meselesi Osmanlı yöneticilerinin ve aydınlarının önüne Avrupa sayesinde ve Avrupalı seyyah ve ilim adamlarının merakı sayesinde çıktı. Resmî ideolojide, yazışmalarda, edebiyatta ve yüksek kültürde yüzyıllardır unutulmuş olan Türk dili ve kültürü, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalı aydınlanmacı entelektüeller tarafından keşfedilmesi 18. yüzyılı buldu. Avrupalıların kendi kökenlerini keşfetme yolunda kendileriyle ilgili olabilecek dil ve kültürleri araştırmaları bu dönemde Avrupa'nın ileride olmasının sebeplerini bulmaya çalışan Osmanlı devlet ve ilim adamlarının karşısına çıkmaya başladı.

¹ Başlarda aşiret liderliğinde sembolleşen bu patrimonyal anlayış zamanla Ortadoğu coğrafyasında diğer tarihi örneklerinin de bulunduğu "kul sistemi"ne evrilmiştir. Osmanlı Devleti'nde kul sisteminin genel özellikleri için bkz. İnalçık 2013, 97-112.

² Osmanlı Beyliği'nin kuruluş dönemindeki Anadolu ve Balkanlardaki iktidar mücadelesinde etnik, kabilevi, dilsel, dini ve siyasi aidiyetlerin nasıl karışmış ve yeniden düzenlenmiş olduğuna dair eleştirel ve çığır açan bir eser olarak bkz. Kafadar 2021.

³ Anadolu'ya *Turchia* (Türkiye) adı 13. yüzyılda İtalyanlar tarafından verilmişti ve onlar da bu terimi Araplar'dan almışlardı. 16. Yüzyılda Avrupalılar için "Doğulu" demek "Türk" demektir ve bu nitelendirmeye Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan Museviler bile dahil edilmekteydi. Stone 2011, 141; Öncü 2021, 12.

⁴ Türk ve Türkmen köylüler kendi dillerini nesilden nesile aktarırken sarayda ve bürokratik çevrelerde halkın okuma yazma yeteneğinden yoksun olmaları "etrak-ı bi idrak" şeklinde alay konusu yapılmaktaydı. Anadolu köylüleri çoğu zaman "kaba saba insanlar" olarak nitelendirilmekteydi. Stone 2011, 141.

Türkçülük meselesinin kökenleri Türklük Bilimi veya *Türkiyat* olarak tanımlanan *Türkoloji* çalışmalarının dünyada ilk defa Avrupalı ilim adamları tarafından yapılmasına kadar gitmektedir. Avrupa'da Türklerin geçmişi, kültürleri ve dilleri üzerine bilimsel açıdan ilk çalışmalar yapan devletler İngiltere ve Fransa olmuştur.⁵ Türkoloji çalışmaları çeşitli sebeplerden dolayı Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkler'in yaşadığı diğer yörelerde çok geç bir tarihte başlamıştır. Milli kimlik ile doğrudan bağlantılı olan Türklük düşüncesi, Türkoloji çalışmaları sayesinde daha iyi anlaşılır kılınabilir. Finler ve Macarlar tarafından da yapılan bu çalışmaların temel amacını idrak edebilmek için antropoloji ve etnografya gibi disiplinlerden de yararlanmak gerekir.⁶

Cumhuriyet ve Antropoloji adlı eserinde Zafer Toprak "kavmiyyat" olarak bilinen etnografya ve "ilmü'l-beşer" olarak bilinen antropolojinin 19. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle çeviri eserler sayesinde Osmanlı İmparatorluğu'na girmeye başladığını zikretmektedir. Bu dönemde Münif Paşa, Beşir Fuad, Şemseddin Sami, Abdullah Cevdet ve Ebüzziya Tevfik'in çevirdiği ve yazdığı eserler çığır açıcı olmuş ve Türkçülük meselesini genel antropoloji çevresine oturtmakta etkili olmuştur.⁷ Türkoloji çalışmalarının Türkiye'deki öncü ismi Mehmet Fuat Köprülü olmuştur. Köprülü, Türkoloji ibaresi yerine Türkiyat kelimesini kullanmıştır. Köprülü'nün yanı sıra Ahmed Midhat, Ömer Seyfeddin, Şemseddin Sami, Necib Asım, Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, Fuad Köseraif, Bursalı Mehmed Tahir, Veled Çelebi, Necib Türkçü, Rıza Tevfik, Fuad Köprülü, Hüseyinzade Ali gibi isimler de Avrupa'da yapılan çalışmaların Türkiye'de yayınlanması için büyük gayretlerde bulunmuşlardır.⁸ Türkçülük hareketi, Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat dönemi sonrası kısmi de olsa gelişim gösteren, özellikle 1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet'in ardından oluşan hürriyetçi dalgalanmaların Türklere olan yansımalarının sonucudur. Osmanlılık ve İslamcılık akımlarından beklenen sonucun alınmaması da Türkçülük akımının güçlenmesine olanak sağlamıştır. Balkan savaşları ile birlikte ülke içerisinde oluşan homojen yapı ile beraber bu fikir akımı benimsenme sürecini tamamlamış, I. Dünya Savaşı'nın başladığı sıralarda Kafkasya, Kırım ve Kazan'da da etkisini göstermiştir.

Bu çalışmada Türkçülük hareketinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki başlangıç aşamalarından yola çıkılarak Rusya İmparatorluğu'nda Türkistan hariç Türki unsurların yoğun olarak yaşadığı Kafkasya, Kırım ve Kazan'daki Türkçülük hareketleriyle ilişkilendirilmektedir. Tanzimat Fermanı'ndan I. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemin ana hatlarıyla özetlendiği ilk bölümde yaşanan siyasi olayların fikri atmosfere etkisi çerçevesinde önemli kişi, dernek ve yayınlardan bahsedilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde ise Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan gelişmelerin savaş sırasında bu coğrafyalardaki etkisine değinilmiştir. Her ne kadar Yusuf Akçura ve İsmail Gaspıralı'dan bahsedilse de bu çalışma kapsamı ve derinliği hasebiyle bir giriş denemesi olduğundan bu coğrafyalardaki Türkçülük ve/veya Pan-Türkizm hareketlerinin kökenleri ve gelişimine dair bir inceleme olmayı hedeflememektedir. Zira, bu çalışmanın amacı Türkçülüğün I. Dünya Savaşı'nın seyrinde bu coğrafyalarda ne gibi siyasi etkileri olduğunu göstermektir. Bu başlangıç çalışmasının gösterdiği olgu, Türkçülük hareketlerinin, kısmen etkili olsa da, savaş sırasında ve sonrasında köklü siyasi değişimlere yol açmadığıdır.

1. Türkçülük Hareketinin Osmanlı İmparatorluğu'nda Ortaya Çıkışı

Osmanlı İmparatorluğu, bünyesinde birçok etnik ve dini unsuru barındıran kozmopolit bir sosyo-politik yapıya sahipti. Fransız Devrimi milliyetçilik ve liberalizm fikirlerinin Avrupa'da yayılmasına neden olduğundan Osmanlı İmparatorluğu da diğer Avrupa devletleri gibi bu durumdan etkilenmiştir.⁹ Milliyetçilik fikrinin hızlı bir şekilde yayılmasının ardından imparatorluk bünyesindeki birçok etnik ve dini unsur Osmanlı Devleti'nden ayrılmak için bir takım isyan faaliyetleri içerisine girmişler; Batılı güçlerden aldıkları destekler sonucunda imparatorluktan birer birer ayrılmaya başlamışlardır. Osmanlı İmparatorluğu, dağılmaya başlayan bu milletleri bir arada tutabilmek ve merkezileşip modernleşmek

⁵ Dünya'da ilk Türkoloji kürsüsü 1795 yılında Paris'te Ecole des Langues Orientales Vivantes'da kurulmuştur. Macaristan'da kurulan kürsünün temel farkı bağımsız olmasıydı. Buran 2015, 323.

⁶ "Türk diye anılan bütün kavimlerin mâzi ve hâdeki âsâr, e'âl ve muhitini öğrenmeye ve öğretmeye çalışmak, yani Türklerin âsâr-ı atıkasını, tarihini, lisânlarını, avâm ve havâs edebiyatını, etnografya ve etnolojiasını, ahvâl-i içtimâiyesi ve medeniyet-i hâzıralarını, Türk memleketlerinin eski ve yeni coğrafyasını araştırıp tarıştırıp ortaya çıkararak bütün dünyaya yayıp dağıtmak ve dilimizin geniş ve medeniyete elverişli bir dereceye gelmesine çalışmak ve imlâsını ona göre tetkik etmektir." Buran 2015, 9.

⁷ Toprak 2021, 49-56

⁸ Öner 2015, 88.

⁹ Sarıay 2002, 1471.

için 19. yüzyılın başlarından itibaren sistemli bir şekilde, yenilik hareketlerine girişmiştir.¹⁰ Bu doğrultuda 1839'da *Gülhâne Hatt-ı Hümayunu (Tanzimat Fermanı)* ilan edilerek imparatorluk içerisinde yer alan milletlere¹¹ can, mal, namus, vergi, hukuk önünde dini eşitlik gibi vaatlerde bulunularak ayrışmanın önüne geçilmeye çalışılmıştır.¹² Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinden sonra Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde Türkçülük hareketlerinin nüveleri görülmeye başlamıştır. Gerçek ismi Konstanty Polklozic-Borzecki olup, 1848 yılında Avrupa'da yaşanan ihtilaller¹³ sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmış Müslüman olan Mustafa Celaleddin Paşa (1826-1876), Türkler hakkında çalışmalar yapmıştır. Mustafa Celaleddin Paşa yaptığı çalışmalar sonucunda *Eski ve Yeni Türkler* adında bir eser hazırlamış; eserinde Türklerin aslında Avrupalı sayıldığını ve Turan-Aryan ırkından geldiğini, Türkçe ile Latince ve diğer diller arasında bağlantılar bulunduğunu ileri sürmüştü.¹⁴ Bununla birlikte M. Celaleddin Paşa, Batı medeniyetinin oluşmasında, Ariler'in olduğu kadar Türkler'in de etkisinin olduğundan söz etmekteydi.¹⁵

M. Celaleddin Paşa'nın birinci amacı Türkler'in dünyada tarihsel süreç içerisindeki rollerini ve önemlerini tespit ederek Türk milli bilincini kuvvetlendirmek ve Türkler'e ululuklarını anımsatarak özgüvenlerini tekrardan kazandırıp kendilerini küçük görmemelerini sağlamaktır.¹⁶ Bir diğer amacı da Balkan coğrafyasında milliyetçi hislerle Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanan halklara Türklerle aynı soydan geldiklerini idrak ettirip bu isyanların önüne geçmektir. M. Celaleddin Paşa bunun yanı sıra ilgi çekici bir takım kültürel reformların yapılmasını istemiştir. Türk lisanının yabancı sözcüklerden arındırılması ve Arap alfabesinin Türk diline uymadığını gerekçe göstererek Latin alfabesine geçilmesini önermiştir.¹⁷ M. Celaleddin Paşa'nın hazırlamış olduğu eserin önemi, Türkler arasında ilk defa Avrupa kaynaklarını kullanarak yapılan ilk çalışma olmasından ileri gelmektedir. M. Celaleddin Paşa'nın görüşleri Namık Kemal (1840-1888), Şemseddin Sami (1850-1904), Yusuf Akçura (1876-1935), Mehmet Emin Yurdakul (1869-1944), Ahmet Vefik Paşa (1823-1891) gibi dönemin birçok Osmanlı düşünürünü de etkilemiştir.

Tanzimat Fermanı'nın etkilerinin görülmeye başlandığı Sultan Abdülmecid devrinde 1856'da Islahat Fermanı ilan edilmişti. Tanzimat Fermanı'nın tamamlayıcısı olan bu ferman ile birlikte Müslümanların devlet içerisindeki imtiyazlı durumu kâğıt üzerinde arka plana alınarak din farkının ortadan kaldırılması ve Osmanlı vatandaşlığı oluşturulmak istenmiştir.¹⁸ Bu durum Osmanlı tebaası olan Müslümanlar arasında büyük bir hoşnutsuzluğa neden olmuştur. Tanzimat Fermanı ile devletin yaşamakta olduğu politik ve ekonomik çöküşlerin, ülkenin menfaatleri yerine kendi çıkarlarını gözetken zümrelerinin de önüne geçilmek istenildi.¹⁹ Tanzimat Fermanı'nın mimarı olan Mustafa Reşid Paşa (1800-1858) bu hümayun ile devlet içerisinde ırk gözetmeksizin bir eşitlik amaçlamakla birlikte devletin resmi dilinin Türkçe olması gerektiğini belirtmekteydi.²⁰

Islahat Fermanı'nın ilan edilmesinden sonra Türkçülük faaliyetleri *Yeni Osmanlılar* tarafından devam ettirilmiştir. Yeni Osmanlıların başlatmış olduğu akım Tanzimat Fermanı'nın getirmiş olduğu dalganın bir ürünüdür. Yeni Osmanlılar Hareketi 1865 yılında Tanzimat uygulamalarının beğenilmemesi nedeniyle Müslüman Osmanlı aydınlarının başlattığı muhalefet hareketidir. Ebüzziya Mehmet Tefvik (1849-1913), Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin kuruluşunun 1865 yılında İstanbul'da Belgrad ormanında

¹⁰ Cöhçe 2000, 331.

¹¹ İmparatorluk içinde dini aidiyetlere dayalı olarak kurulu olan düzene "Millet sistemi" ve dini cemaatlere de "millet" adı verilmekteydi. Osmanlı Devleti'nde resmi olarak kabul gören dört millet vardı. Bunlar: Müslüman, Rum, Ermeni ve Yahudi milletleriydi. Kurtaran 2011, 61.

¹² Zürcher 1995, 79.

¹³ "1848 ihtilalleri, 1848 yılında Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde ortaya çıkan ayaklanmalar ve hürriyetçi hareketlerdir. Fransız ihtilalinin getirdiği eşitlik, hürriyetçilik, demokrasi fikirleriyle, yeni teşekkül etmeye başlamış işçi-emekçi huzursuzluklarından kaynaklanan ve aristokratik yönetimlere karşı başkaldırı niteliğinde olan hareketlerdir." Akçura 2015, 42.

¹⁴ Hanioglu 2012, 552.

¹⁵ Akçura 2015, 41.

¹⁶ Celaleddin Paşa 2014, 27.

¹⁷ Celaleddin Paşa 2014, 30.

¹⁸ Mardin 1991, 16.

¹⁹ Shaw 1976, 280.

²⁰ Karal C.VII, 2003, 292.

altı kişi tarafından gerçekleştirildiğini belirtir.²¹ Bir diğer anlatıma göre ise Cemiyet, Sağır Ahmet Beyzade Mehmed Bey'in (1843-1878) evinde yapılan toplantıda kurulmuştur. Kaya Bilgegil²² tarafından yapılan araştırmalar sonucunda Yeni Osmanlı Cemiyeti'nin 1867'de Avrupa'da kurulduğu ortaya çıkarılmakla birlikte,²³ Belgrad ormanında kurulan örgütün *Meslek* isminde bir cemiyet²⁴ olduğu ifade edilmiştir. Cemiyetin kuruluş amacı ise padişahın şahsi yönetimi olan mutlak idare tarzını meşruti bir yönetim şekline dönüştürmektir. *Genç Osmanlılar* olarak bilinen Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin kurucuları arasında Namık Kemal, Şinasi (1826-1871), Agâh Efendi (1832-1887) gibi isimler yer alırken ilerleyen zamanlarda bu cemiyete Ali Suavi (1839-1878), Mustafa Fazıl Paşa (1829-1875), Mithat Paşa (1822-1884) ve Ziya Paşa (1829-1880) gibi dönemin önde gelen kişileri de katılmıştır.²⁵

Genç Osmanlılar döneminde Türkçülük hareketleri ilk olarak edebi sahada görülmeye başlamıştır. Namık Kemal bu dönemde “vatan” ve “hürriyet” kavramlarının öncülüğünü üstlenmiştir.²⁶ Namık Kemal, “vatan” kelimesini “anayurt”; daha öncesinde kölelikten azat olan kişilerin sıfatı olarak kullanılan “hürriyet” sözcüğünü ise özgürlük şeklinde ifade ederek Türk milliyetçiliğini ön plana çıkarmaya çalışmıştır.²⁷ Yazar 1871 yılında *Vatan* isimli yapıtı kaleme aldı. 1873 yılında sahne alan *Vatan Yahut Silistre* adlı piyesi, Türklerin Silistre kalesinin müdafaasında Ruslara karşı gösterdiği mücadeleyi ele almaktaydı. Halka vatanseverlik bilincini aşıl原因an bu piyesin imparatorluk içerisinde etkisini göstermesinden dolayı Namık Kemal tutuklanarak Kıbrıs'ta hapsedildi. 1876 yılında Namık Kemal'in yurda dönmesine izin verildi. Namık Kemal'in aşıl原因amaya çalıştığı vatanseverlik bilinci Osmanlı ülkesinde yaşayan Türkler için geçerli bir durumdu. Namık Kemal'in eserlerinde Osmanlı ülkesi dışında yaşayan Türkler'e “Müslüman ahaliye zarar veren Tatarlar” gözüyle bakıldığı için onlara karşı olumsuz bir bakış açısı vardı.²⁸

Genç Osmanlılar arasında Türklük şuuru aşıl原因amak isteyen bir diğer düşünür ise Şinasi'ydi. Şinasi 1860 yılında Agâh Efendi'nin çıkardığı *Tercümân-ı Ahvâl* gazetesinin başyazarlık görevini üstlenmiştir. *Mukaddime* başlığında kaleme aldığı yazılarda Şinasi yenilikçi fikirlerini dile getirmekle beraber içerisinde Arapça ve Farsça sözcükler bulunmayan sade bir dil kullanarak Türkçe'nin halk tarafından benimsenmesini amaçlamıştır.²⁹ Şinasi 1862 yılında *Tasvîr-i Efkâr* gazetesini çıkarmaya başlamıştır. Şinasi bu gazetede daha çok Türk dili üzerine yoğunlaşmış; Arapça ve Farsça dillerinden Türk diline geçmiş olan sözcüklerin kullanıma uygun bir şekilde Türkçe'ye uyarlanması için çalışmalarda bulunmuştur.³⁰ Şinasi mevcut Osmanlı Hükümeti'nin şiddetli tepkilerine maruz kalınca kendisini tehlikede hissederek çıkartmış olduğu *Tasvîr-i Efkâr* gazetesini de Namık Kemal'e bırakıp yurt dışına göçmek zorunda kalmıştır.

Türkçülük hareketleri özellikle Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkmasının ardından hızlı bir şekilde belirmeye başlamıştır. II. Abdülhamid özellikle I. Meşrutiyet'in ardından Osmanlı siyasi birliğini sağlamak ve İngilizler'i sömürgelerinde sıkıştırmak adına uygulanan Osmanlıcılık politikasının işe yaramadığını görüp Panislamizm anlayışına meyletmiştir. Bu politikaya ve imparatorluk içinde Türk olmayan unsurların milliyetçi hareketlerine tepki olarak bazı Türk düşünürleri Türkçülük akımına yönelme çabası içerisinde girişmişlerdir. İlk olarak 1893 yılında *İkdam* gazetesi “Türk Gazetesi” başlığı

²¹ Koray 1983, 565.

²² Mehmet Kaya Bilgegil, 1921 yılında Sivas'ta dünyaya gelmiştir. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yüksek Öğretmen Okulu Türk Dili ve Edebiyatı mezunudur. 1951'de Paris Sorbonne Üniversitesi Mukayeseli Edebiyat Kürsüsü'nde “*Lamartine'de İstanbul*” konusu üzerine hazırladığı “*doctorat d'université*” ile edebiyat doktoru unvanını almıştır. 1966 yılında Erzurum Atatürk Üniversitesi'ne Doçent olarak atanmıştır. 1970 yılında Profesör olan Kaya Bilgegil, Yeni Osmanlılar konusunda üzerinde çalışarak kıymetli bilgileri gün yüzüne çıkaran ilk kişidir. 1987 yılında vefat etmiştir. Okay 1992, 156-157.

²³ Beydilli 2013, 431.

²⁴ “Meslek” adını taşıyan bu teşekkül Abdülaziz devrinin son sadrazamlarından Mahmut Nedim Paşa'nın ağabeyisi Sağır Ahmed Bey'in oğlu Mehmed Bey'le yakın arkadaşları Nuri ve Reşat Bey'ler tarafından kurulmuş olup Yeni Osmanlılarla hiçbir ilişkisi bulunmamaktadır.” Koray 1983, 567.

²⁵ Armaoğlu 1997, 592.

²⁶ Lewis 1993, 141

²⁷ Findley 2009, 106.

²⁸ Berkes 2003, 285.

²⁹ Çakır 2011, 496.

³⁰ Kahraman 2010, 167.

ile manşet atmıştır.³¹ Bu durum Türkçülüğün hızlı bir şekilde gelişeceğinin gözler önüne serilmesi adına önemli bir gelişme olmuştur. Gazetenin kadrosunda yer alan Necip Asım (1861-1935), Veled Çelebi (1869-1953) ve Emrullah Efendi (1859-1914) gibi kişiler ana hatları ile Türklerin kültürel boyutta özelliklerinin neler olduğunu tespit etmeye çalışmışlardır. II. Abdülhamid döneminde Panislamizm ve Osmanlılık akımlarına kültürel sahada tepki olarak doğan Türkçülük akımı ilerleyen süreç içerisinde daha milliyetçi bir şekle bürünecektir. II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarında Osmanlılık akımına karşı ilk kez Türkçülüğü tutkulu bir şekilde savunan kişi medrese kökenli Ali Suavi olmuştur. Ali Suavi ibadet dilinin Türkçe olması gerektiği ve namaz surelerinin de Türkçe'ye çevrilebileceği fikri gibi dönemine göre oldukça ileri düzeyde fikirler ortaya atmıştır.³² Ali Suavi'nin Türkçülük üzerine yaptığı çalışmaların en önemlileri ise *Hive Tarihi* kitabı ve *Türk* adında yayınladığı risaledir.³³ Ali Suavi, Osmanlılık şuru yerine Türkçülük bilincini ön plana alıp körüklemek istemiştir. Ali Suavi *Ulum* gazetesinin ikinci cildindeki "Zamane Hutbesi" manşetli yazısında "zamana uygun, siyasi ve askeri hutbe dinlemeye alışkın peygamber döneminden bir adamın mezarında kalkıp Ayasofya Camiinde Arapça bilmeyen Türklere Arapça hutbe okunduğunu gördüğünde ne diyeceğini" merak ettiğini kinayeli bir üslupla açıklamaktadır.³⁴ Yazılarında Türklük terimini kullanan ilk Osmanlı düşünürlerinden biri olan Ali Suavi, Londra'da yayımlanan *Muhbir* gazetesinde çıkan "Türk" isimli makalesindeyse Avrupa'nın gözündeki kaba ve medeniyetten uzak Türk imajını değiştirmeyi amaçlamaktaydı.³⁵ Ali Suavi, Orta Asya'daki Türkler'in kökenlerini incelerken Batı medeniyetine yaptıkları katkıları ortaya çıkartarak ulusunun saygınlığını artırma çabası içerisine girdi. Yazar 1873'de Paris'te hazırladığı *Hive Tarihi* isimli kitabında Hive Hanlığı (1512-1920) hakkında tarihi bilgiler verdikten sonra Osmanlı İmparatorluğu yöneticilerine "bizim dinimizden, milletimizden ve ailemizden"³⁶ olan Hive Türklerine karşı olan sorumluluklarını hatırlatmaktaydı.

Saltanatını sağlama aldıktan sonra II. Abdülhamid basına şiddetli bir sansür uygulamış ve devlet içerisinde "milliyetçilik", "liberalizm" ve "meşrutiyet" gibi terimlerin kullanılmasını yasaklamıştır.³⁷ II. Abdülhamid'in aleyhine ülke içerisinde birtakım propagandalar yapılmaya başlanmıştır. II. Abdülhamid'in "despotik" yönetim tarzı karşısında, Türkçülük fikrine sahip bir kısım aydın, bu dönemde Macar Türkologlar'ın çalışmaları, Orhun yazıtlarının³⁸ Wilhelm Thomsen (1842-1927) tarafından 1893 yılında çevrilmesi ve Rusya Müslümanlarından Kırımli İsmail Gaspıralı'nın (1851-1914) Bahçesaray'da Kırım Türkçesi ile bastığı *Tercüman* gazetesinin³⁹ etkisiyle Türkçülüğün ön plana alınması gerektiğinin kanısına varmışlardır.

Türk tarihi içerisinde önemli bir yer teşkil eden İttihat ve Terakki, 1889 yılında *Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane* talebeleri tarafından *İttihad-ı Osmani* ismiyle gizli bir şekilde kurulmuş olan bir teşkilattir.⁴⁰ Cemiyetin kurulmasında en önemli rolü oynayan isimler İbrahim Temo (1865-1945), Abdullah Cevdet (1869-1932) ve İshak Sukuti'ydi (1868-1902). Sultan II. Abdülhamid'in baskıcı yönetim tarzına karşı olan bu cemiyet aynı zamanda meşruti bir yönetim şeklini savunmaktaydı. Cemiyet zamanla gelişip dönüşerek Avrupa'da *Jön Türk* akımının temsilcisi konumunu üstlenmiştir.⁴¹ 1894-1897 yılları arasında İttihat ve Terakki Cemiyet'inin üye sayısında büyük bir artış görülmüştür. Bu artışın sebebi Sultan II. Abdülhamid rejiminin hem yurt içinde hem de yurt dışında saygınlığını yitirmesiydi.⁴² Jön Türkler, 1897'de Yunanlara karşı kazanılan Teselya zaferinin ardından itibarları arttığı için Sultan II. Abdülhamid tarafından etkisiz hale getirilmek istenmişlerdir. II. Abdülhamid yönetimine karşı olan Harbiye, Bahriye ve Mühendishane'de okuyan seksen genç rejime muhalif oldukları gerekçesi ile

³¹ Mardin 1964, 65.

³² Ülken 1992, 79.

³³ Ülken 1992, 80.

³⁴ Sarıkoyuncu 2013, 82.

³⁵ Özkan 2019, 69.

³⁶ Kushner 1979, 64.

³⁷ Zürcher 1995, 119.

³⁸ Türk adının geçtiği ilk yazıt olan Orhun Abideleri, Göktürk Devleti döneminden kalan 3 dikili taşır. Bunlardan ilki devletin veziri Tonyukuk tarafından 727 yılında kendi adına diktirilmiştir. İkincisi ise 732 yılında Bilge Kağan tarafından kardeşi Kültigin adına diktirildi. Üçüncü abide olan Bilge Kağan abidesi ise 735 yılında oğlu tarafından diktirilmiştir. Sami 2013, 10.

³⁹ Hanioglu 2012, 552.

⁴⁰ Semiz 2016, 220.

⁴¹ Tunaya C.III, 1989, 7.

⁴² Zürcher 2003, 34.

tevkif edilerek yargılanmış ve içlerinden on iki kişiye idam cezası verilmiştir.⁴³ Jön Türkler'in büyük bir kısmı ise sürgüne gönderilmiştir. Sürgüne gönderilen Jön Türkler, Avrupa'da İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimlerinden olan Ahmet Rıza etrafında toplanmışlardır. Cemiyet'in Paris'te bulunan bazı üyeleri Ahmet Rıza ile temas kurup onun telkinleri sonucunda cemiyetin adını *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti* olarak değiştirmişlerdir.⁴⁴ Cemiyet'in çözüme kavuşturamadığı sorun Osmanlılık ülküsünün birçok olayda etkisini yitirmiş olması gerçeğiydi. Cemiyet'in 1902'de düzenlediği kongre sonunda Türk milletinin artık takip etmesi gereken ilkenin soy esasına dayanan milli bir yapı istikametinde adımlar atması gerekliliği olduğu bazı üyeler tarafından kabul gördü.⁴⁵ Prens Sabahattin'in (1879-1948) başkanlığında toplanan bu kongrede birlik ve bütünlük sağlanamamış, üyeler Prens Sabahattin ve Ahmet Rıza (1858-1930) etrafında iki ayrı grup olarak ayrılmışlardır.⁴⁶ İlerleyen süreçte Talat Bey'in 1906 yılında Selanik'te kurduğu *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti* ile birleşince, 1907 yılına gelindiğinde cemiyetin ismi İttihat ve Terakki olarak değiştirildi.⁴⁷

1908'de İttihat ve Terakki Cemiyeti Selanik'te yaptıkları toplantı sonucunda artık faaliyetlerini gizliden yürütmek yerine açığa çıkma kararı almıştı. Bu doğrultuda üyeler birer bildiri hazırlayarak büyük devletlerin konsoloslarına gönderdiler.⁴⁸ Amacı Sultan II. Abdülhamid'i devirip anayasal bir hükümet kurmak olan İttihat ve Terakki üyeleri planlar yapmaya başladı.⁴⁹ İttihat ve Terakki, anayasal ve merkezîyetçi bir devlet düzenini savunmakla birlikte ekonomik anlamda da iktidara gelirse korumacı politikalar yürütmeyi amaçlamaktaydı.⁵⁰ İttihat ve Terakki emeline ulaşabilmek adına Sultan II. Abdülhamid aleyhinde propaganda faaliyetleri başlatmıştır. İttihat ve Terakki'nin yayını organı olan *Şuray-ı Ümmet* gazetesinde Bahaeddin Şakir'in 30 Aralık 1906 tarihinde çıkan "Bir Mes'ele-i Şer'iyeye ve Tıbb-i Kanuni" manşetli yazısında "II. Abdülhamid'in kanser hastalığına yakalandığı ve bir yıllık ömrü kaldığı, dinen ve hukuken böyle bir vaziyette olan kişinin zihni ve ruhi durumunun incelenmesinin zaruri olduğu belirtilmekle beraber sultanın hareketlerinin ve kararlarının sınırlandırılması gerektiği"⁵¹ denmekte ve onun padişahlık makamında bulunmasının ülkenin geleceği açısından olumsuz sonuçlar doğuracağı vurgusu yapılmaktaydı. İttihat ve Terakki'nin Sultan II. Abdülhamid'in idaresine karşı yürüttüğü muhalefet hareketi hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler tarafından desteklenmiştir. Bu nedenle cemiyet ülke içerisinde yayılım sahasını hızlı bir şekilde artırmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti Sultan II. Abdülhamid'in kaldırdığı *Kanuni Esasi'yi* tekrardan yürürlüğe koydurmak adına hem silahlı mücadele hem de psikolojik olarak bir savaş vermiştir. Bu mücadelelerin neticesinde 23 Temmuz 1908 tarihinde Balkan halklarının büyük katkıları sonucunda Jön Türkler Anayasa'yı tekrardan yürürlüğe koydurttular.⁵² Böylelikle tekrardan meclis açılmış, meşrutî bir idareye geçilmiştir.

Türkçülük hareketi, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra büyük bir ivme kazanmıştır. II. Meşrutiyet ile birlikte sosyolojik bir boyut kazanan Türkçülük fikri perspektifinde imparatorluk içerisinde yaşayan Türkler, "Bu devlet nasıl kurtulur?"⁵³ sorusu üzerine yoğunlaşıp daha sonra harekete geçtiler. Meşrutî idarenin geri kazanılmasının ardından ülke içerisinde teşkilatlanmalar hızlı bir şekilde yaygınlaşmaya başladı. İslamcılık ve Osmanlılık fikrinin önemini yitirdiğini anlayan Türk düşünürleri, II. Meşrutiyet döneminde yıkılma tehlikesi ile karşı karşıya kalan devletin ancak imparatorluğun ana unsuru olan Türkler'e güvenilerek kurtarılabilceği düşüncesini benimsediler. Bu bilinç ile hareket eden Türkler, öteki milletlerin kuruluşlarına bir tepki olarak 1908 yılında *Türk Derneği* ve *Türk Bilgi Cemiyeti*'ni kurmuşlardır.⁵⁴ Kuruculuğunu Ahmet Midhat Efendi'nin (1844-1912) yaptığı Türk Derneği Cemiyeti'nin asıl niteliği siyasi olmaktan ziyade kültürel ve bilimseldi. Cemiyet bu amaçlarını gerçekleştirebilmek için bünyesinde dönemin en ünlü Türkçü aydınlardan olan İsmail

⁴³ Georgeon 2006a, 387.

⁴⁴ Akşin 2007, 57.

⁴⁵ Hanioglu C.I, 1985, 649.

⁴⁶ Eyicil 2002, 410.

⁴⁷ Tunaya C.III, 1989, 7.

⁴⁸ Ahmad 2019, 22.

⁴⁹ Ahmad 1995, 9.

⁵⁰ Ahmad 2016, 40.

⁵¹ Uca C.I, 2015, 165.

⁵² Karpat 2010, 101.

⁵³ Tunaya 2004, 75.

⁵⁴ Georgeon 2006b, 29.

Gaspıralı, Mehmet Emin Yurdakul, Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura, Hüseyin Cahit (1875-1957), Hüseyinzade Ali (1864-1940) gibi isimleri toplanmış ve broşürler bastırmıştır.⁵⁵ *Türk Ocakları* ise 1911 yılında bir grup üniversiteli öğrenci ve aydın tarafından kurulmuş, üye sayısı 1916'da yirmi beşi bulmuş ve I. Dünya Savaşı'nın sonuna doğru cemiyetin üye sayısı bir hayli artmıştır.⁵⁶ Türk Ocakları, Türklük bilincini yerleştirmek ve devlet içerisindeki Türklere bu bilinci aşlamakla beraber Türklerin eğitim, iktisat, kültür ve sosyal alanlarda da gelişmesi için çalışmalarında bulunmuştur. Türk Ocaklarının resmi yayın organı *Türk Yurdu* isimli dergi olmuştur. Türk Yurdu dergisi 1911 yılında Türk milliyetçiliği ilkesi esas alınarak, on beş günde bir çıkarılan Türk Derneği'ne bağlı yayın organıydı.⁵⁷ Dergi kapatıldığı yıl olan 1931'e kadar toplamda 205 sayı yayımlanmış 1931'den sonra Türk Ocakları'na bağlı olarak yayın hayatına devam etmiştir.

Balkan Savaşları, Türkçülük hareketine farklı bir boyut kazandırmıştır. 1912-1913 yılları arasında cereyan eden bu savaşlar neticesinde mağlup olan Türkler Balkan topraklarını kaybetmiştir. II. Balkan Savaşı'nda kaybedilen Edirne, Türkler tarafından geri alınmış ayrıca 1913 yılında Gümülcine'ye giren Türk kuvvetleri Dersiam Efendi'nin (1869-1934) öncülüğünde Batı Trakya Muhtar Türk Cumhuriyeti'ni kurmuştur.⁵⁸ Kısa ömürlü olan bu devlet üç ay sonra Bulgarlar tarafından yıkıldı. Balkan savaşlarından sonra Rumeli topraklarını feci bir şekilde terk eden Türkler Anadolu'ya geldiklerinde demografik olarak devletin en yoğun zümresine eklendiler.⁵⁹ Balkanlar'dan göçen Türk nüfus neticesinde Anadolu'da Türk ulusuna dayanan bir devlet olması gerektiği fikri hakimlik kazanmaya başlamıştır.⁶⁰ Balkan Savaşları sonucunda İstanbul'a göç eden Genç Kalemler kadrosu ve Ziya Gökalp de Türk Ocakları'na katılıp, Türk Yurdu'nda yazılar kaleme almaya başlamışlardır.⁶¹ Balkan Savaşları'ndan sonra İslamcılık ve Osmanlıcılık fikirleri arka plana düşüp Türkçülük fikri hâkim olmaya başlamıştır.

2. I. Dünya Savaşı'nda Kafkasya'da Türkçülük Hareketleri

I. Dünya Savaşı sırasında Türkçülük düşüncesi Osmanlı İmparatorluğu'nun hakim ideolojisi haline gelmeye başladı. Kafkasya'da Rus egemenliği altında yaşayan Türklere milli bir şuur aşlamak isteyen İttihat ve Terakki yönetimi *Kafkas İttihat ve Terakki Fırkası*'ni kurdu.⁶² Kafkas İttihat ve Terakki Fırkası öncülüğünde faaliyetlere girişen Kafkas Türk halkları, Kafkasya Bölgesi'ndeki Rus tehdidini ortadan kaldırmak için çabaladılar. Kafkasya, bu bölge üzerinde emelleri bulunan Rusya açısından Karadeniz ve Hazar Denizi'ne kıyısı olması hasebiyle stratejik açıdan oldukça önem teşkil etmektedir. Bu bölge Ruslar için sıcak denizlere inme politikasının bir parçası olup, eğer ki Osmanlı İmparatorluğu tarafından iyi bir şekilde müdafaa edilirse Rusların planlarını olumsuz yönde etkileyecekti. Bununla birlikte Kafkasya Osmanlı-Rus mücadelelerinin sürekli canlı olduğu bir yerdi. Bölgedeki Rus yayılması Osmanlı İmparatorluğu'nun da buradaki tedbirlerinin gözler önüne serildiği bir manzarayı beraberinde getirecektir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bu süreçte Rus yayılması için aldığı tedbirler kapsamındaki planlarından biri, Orta Asya Türkleriyle birleşebilmek için Kırım-Kuzey Kafkasya-Kazan hattında hâkimiyet kurmaktır. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu içerisinde ortaya çıkan Türkçülük hareketi Rus işgallerine maruz kalan diğer yerler gibi Kafkasya'da da yayılmaya başlamıştır. 1900 yılına gelindiğinde İran Azerbaycan'ında devam etmekte olan Türkçe yasağı İran Şah'ının İstanbul'u ziyaret etmesinden sonra kaldırılmıştır.⁶³ Kafkasya'da yaşayan Türk toplulukları milliyetçilik ruhuyla hareket etmiş ve bağımsızlık için kendi ırklarının gururundan ilham almıştır.

Kafkasya'daki Türk halklarının bazı önderleri milli benliklerini koruyan, yenilikçi ve modernist bir bilinç yapısına erişerek Türkçülüğün ideolojik açıdan şekillenmesinin önünü açmışlardır. Bu husustaki

⁵⁵ Tunaya C.I, 1988, 414-415.

⁵⁶ Akın 2013, 24.

⁵⁷ "Bu ocakların [Türk Ocaklarının] amacı Türklerin ilmi, içtimai ve iktisadi seviyelerini yükseltmek, Türk dilini geliştirmek ve Türkler' in harsî birliğine ve medenî kemaline çalışmaktır." Sarıay 2002, 546; Sezgin 2021, 302-303.

⁵⁸ Öksüz 2006, 3.

⁵⁹ Akın 2002, 9.

⁶⁰ Taştan 2019, 51.

⁶¹ Genç 2014, 155.

⁶² Aydoğan 2012, 356.

⁶³ Kushner 1979, 72-73.

en büyük etkenlerden biri Osmanlı aydınlarının da bu fikirle hareket etmesi ve bölge halkının İslami reformla beraber Türkçülük idealine bağlanmasıdır.⁶⁴ Yüzyıl başlarında, Türkçülük esaslarını özümseyen ve bu uğurda milli bir uyanış sergileyen Azerbaycan Türkleri ilk defa 1875'de Melikzâde Hasan Bey Zerdabî (1842-1907) öncülüğünde Rusya'da ilk Türkçe dergi olan *Ekinci Dergisi*'ni yayımlamışlardır.⁶⁵ Zerdabî, derginin 14'üncü sayısında Türk lisanlarının birleşmesi gerektiğini anlatan bir makale kaleme aldı.⁶⁶ Makalede, Türkçe'nin ilim ve edebiyat dallarında yaygın olarak kullanılması gerektiği ve bu yönde çalışmalar yapılmasının Türk dilinin gelişmesi açısından önemli olduğu üzerinde durulmuştur. Dergi 1875'den 1877 yılına kadar yayın hayatına devam etmiş, 1876-1877 yılları arasında yaşanan Türk-Rus harbi sırasında Çar hükümeti tarafından yasaklanmış ve Zerdabî'de Kafkasya'nın kuzeyinde yer alan Stavropol şehrine sürgüne gönderilmiştir.⁶⁷ *Ekinci Dergisi* yasaklandıktan sonra Ünsizâde Said ve Celal kardeşler Kafkasya'nın idari merkezi olan Tiflis'te *Ziya-yı Kafkasya* ve *Keşkül* isimli haftada bir defa çıkarılan gazeteleri yayımlamışlardır. Kafkasya'da yaşayan Türkleri dünyada yaşanan olaylar hakkında bilgilendirmek istemişlerdir.⁶⁸ Azerbaycan Türkleri yaklaşık 30 yıl sonra 1917'de I. Rusya Müslümanları Kurultayı bünyesinde Moskova'da toplandılar.⁶⁹ 1 Mayıs 1917'de Şemsi Asadullayev'in (1875-1936) Moskova'da ikamet eden Müslümanlara hediye ettiği binada başlayan kongreye 450-500 delegenin katılımı beklenirken, Rusya'nın çeşitli bölgelerinden gelen 900 kadar Türk ve Müslüman kongrede hazır bulundu.⁷⁰ 4 Mayıs'ta yapılan toplantıda söz alan Ömer Tirigulov, Türkleri bir araya getirebilmek ve ortak edebi bir Türk dili oluşturmak için Türk lehçelerinin okullarda öğretilmesinin zorunlu olması gerektiği ifade etti.⁷¹

Yusuf Akçura'nın *Üç Tarz-ı Siyaset* risalesindeki fikirlerinden etkilenen düşünürlerin (Ağaoğlu Ahmed, İsmail Gaspıralı vb.) etkisiyle Kafkasya'daki Müslüman Türkler, yaşanan zorlukları Türkçülük düşüncesine ilham kaynağı olarak kabul etmişlerdi. Kafkasya'da Türkçülük fikrinin yaygınlaşması için Ahmet Ağaoğlu ve Ali Hüseyinzâde (1864-1940) 1903'den 1910 yılına kadar yayın yapacak olan *Hayat* dergisini çıkardılar. 1905 yılında Ağaoğlu, *Hayat* dergisinde yayımladığı "Türkler kimdir ve kimlerden ibarettir?" manşetli yazısında Türk dili ve geçmişinin izi sürüldü.⁷² Türkçülük fikri yayılırken Türkçülüğün Orta Asya ve Kafkasya'daki Türkleri de birleştirecek güce sahip olduğu düşüncesi ortaya çıkmıştır.⁷³ Ahmet Ağaoğlu, Brest-Litovsk Anlaşması'yla Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı Devleti'nin eline geçip ordunun Bakü ve Erivan üzerine gitmesinden cesaret alarak Kafkasya'da yaşayan Türki topluluklar üzerinde İstanbul Hükümeti'nin otoritesini tesis etmek adına birtakım çalışmalar içerisine girmiştir.⁷⁴

Türkçülük fikrinin Kafkaslara kadar uzanış serüveninin tamamlayıcı noktasının Türk Ocakları olduğu söylenebilir. Türk Ocakları 1911'den itibaren Türkçülük ideali için çabalayan, Osmanlı İmparatorluğunun her köşesinde birçok faaliyetleri bulunan bir dernekti.⁷⁵ Osmanlı topraklarında Türk Yurdu dergisini detaylı bir şekilde ele alıp işleyen bu topluluk, I. Dünya Savaşı sırasında Türkçülük akımına bir destek olarak ve Tekin Alp'in (1882-1961) 1914'de yayınladığı *Türkler Bu Muharebede Ne Kazanabilirler?* adlı risalesi sayesinde Türklerin savaşta amaçlarını ortaya koyarak Türkçülüğün büyük yankı uyandırmasına vesile olmuştur.⁷⁶ Yusuf Akçura, Türk Yurdu dergisini, İsmail Gaspıralı'nın Rusya'da çıkardığı Tercüman adındaki gazetenin küçük kardeşi olarak ilan etmiştir.⁷⁷ Türk Ocakları 1916 yılından başlayarak çeşitli merkezlerden hareket ederek organize olmuş ve giderek şube sayılarını artırmıştır. Türk Ocakları bu süreçte çalışma sahasını Rusya Türkleri ekseninde

⁶⁴ Taş ve Göksüçukur 2019, 482.

⁶⁵ Akçuraoğlu 2009, 351.

⁶⁶ Akçuraoğlu 2009, 352.

⁶⁷ Meyer 2021, 41.

⁶⁸ Akçuraoğlu 2009, 353.

⁶⁹ *Ekinci Dergisi* ve Moskova Kurultayı, Türk ve İslam Toplulukları üzerine yayın yapan İsmail Gaspıralı'dan etkilenen Azerbaycan Türklerinin faaliyetlerindedir. Tokluoğlu 2012, 116.

⁷⁰ Devlet 2014, 311.

⁷¹ Devlet 2014, 318.

⁷² Meyer 2021, 169-170.

⁷³ Aslan ve Alkış 2015, 27.

⁷⁴ Ahmad 2020, 193.

⁷⁵ Zürcher 2003, 189.

⁷⁶ Zürcher 2003, 190.

⁷⁷ Balkılıç 2014, 155.

yoğunlaştırmış; özellikle de 1917’de Rus Devrimi (Bolşevik İhtilali) ile Çarlık Rusya dönemi bitip, Brest- Litovsk Anlaşması ile Ruslar savaştan çekildikten sonra bu sahaya daha da ayrı bir önem vermiş ve buradaki Türklerle olan ilişkilere odaklanmıştır.⁷⁸

Kafkas coğrafyası göz önüne alındığında I. Dünya Savaşı’na giriş, Osmanlı Devleti yöneticileri açısından öncelikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi’nde elden çıkan *Elviye-i Selase* (Kars, Ardahan ve Batum) topraklarının geri alınması demektir. Bu topraklar Brest-Litovsk antlaşması ile Rusya’dan geri alınmıştır. Bu antlaşmanın ardından bölgeye Türkler’in ve Almanlar’ın müdahaleleri sonucunda cesaret alan halk Türkçülük fikriyle ayrılıkçı faaliyetler içerine girmişlerdir.⁷⁹ Fakat daha sonra savaş amaçlarının içine *Pan-Turanizm* fikri dâhil olmuştur. Bu fikirle beraber I. Dünya Savaşı, Osmanlı orduları için Kafkaslar üzerinden Türkistan’a ulaşma fırsatını sunmuştur.⁸⁰ Bu dönemde Osmanlı Devleti’nin Kafkas politikasının en belirgin niteliği, dönemin Harbiye Nazırlığı ve Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reisliği görevinde bulunan Enver Paşa’nın bölgedeki hareketliliğidir. Bu hareketliliğin başlangıcı Enver Paşa’nın Kafkasya bölgesinde bir birlik kurma arzusuyla gerçekleşerek, bu bölgeye gönderilecek askerin ve yöneticilerin özenle seçilmesi sağlanacaktır. Kafkasya’dan gönüllüler toplanarak belirli bir plan aşaması kat edilmiştir. Enver Paşa, bu planların gerçekleşmesini Yusuf İzzet Paşa (1876-1902), Süleyman İzzet (1876-1922) ve İsmail Hakkı Bey (1865-1927) gibi askeri yöneticilerle sağlamıştır.⁸¹ Bu girişimlerle her ne kadar büyük çabalar sarf edilse de bir başarı sağlanamamıştır. Daha sonra ise I. Dünya Savaşı Osmanlı orduları için yenilgiler silsilesi halinde geçmiştir. Fakat doğudaki büyük bir gelişme olan Rus geri çekilişi, Türkçülük ülküsü için “Türk budunlarını kurtarmak ve birleştirmek” gibi düşüncelerin tekrar filizlenmesine neden olmuştur. 1918’de Enver Paşa’nın Kafkasya’nın ötesine kadar ilerleyişi ve Orta Asya’da ki cesur adımları atması Türkçülük fikrinin ateşlemesiyle olmuştur.⁸²

Osmanlı Devleti’nin bazı yöneticileri için Kafkasya dünyada ikinci petrol merkezi olan Bakü’ye, Kafkasya’daki doğal kaynaklara ve insan kaynaklarına sahip olmak, onların başka devletlerin eline geçmesine imkân vermemek, Hazar Denizi ve Merkezî Asya üzerinde kontrolü kazanmak ve Hindistan güzergâhına çıkmak açısından çok önemliydi.⁸³ Bu bölgede özellikle Brest-Litovsk Barışı’ndan sonra Türkler, bağımsız olarak birer Türk devleti kurma eğilimindeydiler. Bununla birlikte burada yaşayan Türk halkları, Osmanlı Ordusu’nun buradaki faaliyetlerini Türkçülük ideasının bir parçası olduğunu düşünmekteydiler. Sürecin bu doğrultuda ilerleyişinin nedeni 4 Haziran 1918’de Batum’da *Azerbaycan Millî Şurası*⁸⁴ ile imzalanan Batum Anlaşması’nın sonuçlarıdır. Bu anlaşmayla Osmanlı Devleti, Azerbaycan Hükümeti’ne yardım edecekti. Böylece Rus ve Ermenilerin Türklere karşı zulümlerini engellemek için Osmanlı Devleti yardım sözü vermiştir. Bu yardımlaşmanın temelinde manevi bir düşünce yatmaktaydı. Dil, kültür ve geçmişten gelen ideoloji temelli olarak aynı kutsal gayelere sahip iki devletin birbirleriyle kuracakları iyi ilişkiler sonucunda rahata kavuşacak bir Kafkasya halkı amaçlanmaktaydı. Bu hususla beraber Osmanlı Devleti’nin diğer tüm Türk halkları için dini bir misyonun temsilcisi olduğu gerçeği de göz ardı edilmemelidir.⁸⁵ Bu sorumluluğa bağlı olarak Osmanlı Devleti’nin, Türkleri kuşatan bir muhafaza halkasıyla kendi devletini de kurtarmanın yollarını aramakla beraber Türkçülükle, imparatorluğun dâhilinde veya haricinde bulunan Türkler üzerinde yankı uyandıracaktı. Bunun getirisi önceki savaşlarda kaybedilen toprakların Asya’da yaşayan diğer Türk unsurlardan da faydalanarak yeniden elde edilmesi olacaktı.⁸⁶ Elde edilecek başarıların bir diğer yönü ise Türk dilini konuşan halkları tek bir çatı altında toplayarak ve siyasi birliğin kurulmasında büyük bir öneminin olmasıydı.⁸⁷

⁷⁸ Akın 2013, 24.

⁷⁹ Hobsbawm, 1993, 9.

⁸⁰ Akın, a.g.m, s. 33.

⁸¹ Öncü 2003, 81.

⁸² Lewis 1993, 349.

⁸³ Kılıç (ed. Okur vd.) 2017, 198.

⁸⁴ Azerbaycan Millî Şurası 28 Mayıs 1918’de Tiflis’te Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’ni ilan etmiştir. Osmanlı Devleti bu hükümetle ilişkiler kurarak yardımlaşmayı gerçekleştirmiştir. Kılıç (ed. Okur vd.) 2017, s. 191.

⁸⁵ Kılıç (ed. Okur vd.) 2017, 197.

⁸⁶ Semiz 2016, 231.

⁸⁷ Lewis 1993, 348.

Sonuç itibarıyla I. Dünya Savaşı'nda Kafkaslar'daki Türkçülük Hareketi, Rusya karşısında durulan bir savunma ve/veya hücum şeklindeydi. Rusya baskısı altında ezilen Türk topluluklarını korumak ve onlar özgür kimliklerine kavuşana kadar savaşmak meselenin nedeni olarak görülmekteydi. Buradaki mücadeleler, ileride Orta Doğu'daki gücün kimin elinde olacağıyla ilgili bir istikbal meselesinin gereği idi. Eylül 1918'de Türk kuvvetlerinin Bakü'ye, sonra Dağıstan'a kadar ilerlemesi bunun sonucudur. Bu askerî harekâtların öncesinde ise birçok aydının Kafkasya'da Türkçülük üzerine propagandaları mevcut olup, buradaki Türk halklarının ideolojik hedeflerine küçük kıvılcımları serpiştirdiklerini görmekteyiz. Bu propagandaları ise Ziya Gökalp'in, "Vatan: Ne Türkiye'dir Türklere ne Türkistan, Vatan; Büyük ve müebbet bir ülkedir, Turan"⁸⁸ sözüyle gerçekleştirdikleri aşikârdır. Gökalp'in *Genç Kalemler* dergisinde yayımlanan *Turan* isimli şiirinde geçen bu sözle Türkçülük fikrinin sadece Osmanlı İmparatorluğu'nda değil dünyada yaşayan bütün Türkleri içine alacak şekilde yayılım göstermesinin hedef alındığı görülmektedir.⁸⁹ Kafkasya'da Müslüman çoğunluğunun Türki unsurlar tarafından teşkil edildiği gerçeği, yapılacak faaliyetleri Türkçülük yönünde ilerleyen bir siyaset türüne iletmiştir. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nu yönetenler üç tarz-ı siyasetin Türkçülük yönünün çağın imkânlarına daha da uygun olduğunu belirlemiş ve Kafkaslar'da bu politika ekseninde faaliyetler göstermiştir.

3. I. Dünya Savaşı Sırasında Kırım ve Kazan'da Türkçülük Hareketleri

1475'de Osmanlı İmparatorluğu'nun hegemonyası altına giren Kırım, 1783'de Rus Çarlığı'nın işgaline uğramıştır. Bu tarihten sonra baskı ve zulüm altında yaşamak zorunda kalan Kırım Türkleri birçok kez bağımsızlık mücadelesi içerisine girmişlerdir.⁹⁰ Bu mücadelelerin ana kaynağı Müslümanlık ve Türklük fikri olmuş, I. Dünya Savaşı'nda da Kırım Türkleri bu fikir doğrultusunda bazı girişimlerde bulunmuştur. Savaş sonunda Kırım'ın Ruslar tarafından işgal edilmesiyle Kırım Türkleri'nin girişimleri sonuçsuz kalmıştır.

Türkçülük akımı, 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında şekillenmeye ve siyasi bir ideal olarak yayılmaya başlamış, bu dönemde özellikle İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura ve Kazanlı Ayaz İshakî (1878-1954) gibi isimler fikirleriyle hem Kırım ve Kazan'da hem de Osmanlı Devleti'nde Türk Milliyetçiliğinin hızlı bir şekilde ilerlemesinde büyük rol oynamışlardır.⁹¹ 1850'de doğan İsmail Gaspıralı, Kırım ve Kazan'da Türkçülük hareketlerinin yaygınlaşmaya başlamasında etkili olan öncü simalardan biridir. İsmail Gaspıralı'ya göre Asya ve Avrupa'da büyük bir nüfuz sahibi olan Türk-Tatar milletleri vardır. Gaspıralı, her iki milletin de dağınık ve parçalanmış bir halde bulunmakta olduğundan bu şekilde devam ettikleri takdirde başka milletler tarafından yutulma tehlikesi altında kalacaklarını dile getirir.⁹² Türk-Tatar milletlerine karşı derin bir his besleyen İsmail Gaspıralı, 1874 yılında yayımladığı *Rusya Müslümanları* isimli makalesinde, Türkler ve Tatarlar üzerindeki Rus hegemonyasının her iki halka milli benliklerini unutturup onları Ruslaştırmaya ve cahil bırakmaya yönelik olduğunu ifade eder.⁹³

Gaspıralı, üç fikir akımından etkilenmiş ve düşünceleri de bu akımlar etrafında şekillenmiştir. Bunlardan birincisi Pan Slavizm, ikincisi Genç Osmanlılar hareketi, sonuncusu ise Pan İslamizm'dir. Gaspıralı, bu fikirlerin etkisiyle Rusya Müslümanları'nın birleşmesi fikrini öne sürmüştür. 1883'de çıkarmaya başladığı *Tercüman* gazetesinde Türkçülüğü destekler nitelikte vurgular yaparak laik milliyetçiliği savunmuştur.⁹⁴ "Dilde, fikirde, işte birlik" Gaspıralı'nın sloganı olmuş ve bu slogan tüm Rusya Müslümanlarının birliğine ithaf edilmiştir. Rusya'daki Müslümanların ekseriyeti Türk kökenli oldukları için, bu dini birlik çağrısı Rusya Türkleri'nin de birliğini ifade etmekteydi. Gaspıralı'ya göre *Lisan-ı Umumi* adını verdiği bu ortak dille, Kırım Tatarca'sının Arap, Fars ve Rusça kelimelerden temizlenip yerlerine Türkçe kelimelerin getirilmesiyle Türk birliği oluşturulacaktı.⁹⁵ Örneğin, İsmail

⁸⁸ Gökalp 1976, 79.

⁸⁹ Meyer 2021, 174.

⁹⁰ Güzay 2020, 447-448.

⁹¹ Tokluoğlu 2012, 112.

⁹² Oba 1995, 149.

⁹³ Oba 1995, 150.

⁹⁴ Rorlich 1986, 88, 93; Aydın 1996, 392. Gaspıralı fonetik alfabeyle çocuklara eğitim verilmesi taraftarı idi (usul-ü satviye). Bu usulü geliştirip usul-ü cedid dediği yeni metotla eğitimde öncü oldu. 1912'de Kazan'daki 1000'i aşkın Tatar okulunun %90'ı bu yeni metotla eğitim vermekteydi.

⁹⁵ Oba 1995, 152.

Gaspıralı, Tercüman gazetesinde dilde sadeleşme hususunda *tayyare* kelimesi yerine *uçkuç* kelimesini kullanmış ve Türk halkının günlük kullanım dilinde de Türkçe kelimelere yönelmesini istemiştir.⁹⁶ *Tercüman* gazetesinin yanı sıra Akmesjid’de basılan ilk Türkçe neşredilen çocuk dergisi niteliği taşıyan *Tonguç*’da yazı kaleme alan İsmail Gaspıralı, sadece Rusya’da yaşayan Tatar Müslümanlar üzerinde değil bütün dünyada yaşayan ve Türkçe konuşan Müslümanlar üzerinde durarak lisan birliği meselesini tartışır.⁹⁷ Dünyanın dört bir yanında anlaşılabilir bir “Türk dili” kullanılması gerektiğini savunur. Yazısında Türk dilinin zenginliğine dikkat çeken Gaspıralı, Türkçe’nin gelişim evrelerini anlattıktan sonra bu dile yabancı dillerden kelimelerin karıştırılmasının zararlı ve gereksiz olduğunu belirtir.⁹⁸

Türk milliyetçiliğinin sembol isimlerinden Yusuf Akçura, Gaspıralı’dan etkilense de onun fikir dünyasına en büyük katkıyı yapan kişi Ernest Renan (1823-1892) olmuştur.⁹⁹ Akçura, Paris’te bulunduğu süre içerisinde Renan’ın öğrencisi olmuş ve onun ulusla ilgili fikirlerinden oldukça etkilenmiştir. Yusuf Akçura 1904 yazmaya başladığı *Üç Tarz-ı Siyaset* isimli risaleyi tamamladıktan sonra *Türk* adında yayın yapan Kahire merkezli bir gazeteye gönderdi. Gazete risaleyi Nisan-Mayıs 1904 tarihleri arasında çıkan dört sayısında bölümler halinde yayınladı.¹⁰⁰ Devlet ve kimlik ilişkisi üzerine kaleme alınan *Üç Tarz-ı Siyaset* adlı risalede Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük konuları ele alınıp avantajları ve sakıncaları üzerinde durulmuştur. Belli bir kimlik biçiminin gerekli olduğu düşüncesinde olan Yusuf Akçura, risalenin son bölümünde dikkatini Türkçülüğe yöneltmiştir. Yazar son bölümde bu üç seçenek arasından en uygulanabilir politikanın Türkçülük olduğunu belirtir. Türkçülük politikasının yürürlüğe konulmasının devlet içerisinde yaşayan gayrimüslim kesim tarafından tepki ile karşılanacağını belirtmekle beraber başta Rusya olmak üzere ülke sınırları dışında yaşayan Türklerin Osmanlı İmparatorluğu’na bağlılığını artırarak sempati kazandıracağını dile getirir.¹⁰¹ Yusuf Akçura, II. Meşrutiyet’in ilan edilmesinden sonra Osmanlılık politikasına tamamen karşı çıkmış bu politikanın yürütülemeyeceğini savunmuş, I. Dünya Savaşı sonunda da Akçura’nın haklı olduğu anlaşılmıştır.¹⁰² Akçura, Pan-Türkizm ve Panislamizm ideolojileri arasında net bir seçim yapmasa da Pan-Türkizm’in uygulanabilirliğini daha gerçekçi bulduğundan Türkçülüğe yönelmiştir. Dolayısıyla, Akçura’nın *Üç Tarz-ı Siyaset* isimli eseri de Türkçülüğün yerleşmesine ön ayak olmuştur. Türkçülük ideasına harbiye yıllarında erişen¹⁰³ Akçura, *Kazan Muhbiri* dergisinin editörlüğünü yapmış ve bu dergide Türkçülüğü ön plana çıkaran yazılar yazmıştır.¹⁰⁴ Yusuf Akçura, Türkçülük hareketi ve yenileşme hareketlerinin birbirinden ayrılmaz bir bütün olduğunu da savunmaktaydı.¹⁰⁵ Amaç olarak dünya Türklerini birleştirme arzusu olan Yusuf Akçura, siyasi bakımdan amaçlarına ulaşabilmek için çarlık karşıtı bir politika da sergilememiştir.¹⁰⁶

Pan-Türkizm, diğer Tatar dergilerinde ve I. Dünya Savaşı’nın öncesinde Azerbaycan ve Özbek dergilerinde de kaleme alınmıştır. Bu dönemde Türkçü aydınların bir arada toplandığı birçok kongreler düzenlenmiştir. Bunlardan ilkinde (Birinci Bütün Rusya Müslümanları Kongresi-Ağustos 1905) tüm Rusya Müslümanlarının birliği adına kararlar alındı. Bu kongreyi idare eden kişilerden birisi de İsmail Gaspıralı’ydı. Katılımcıların çoğunluğunu Tatarların oluşturduğu bu kongreye Azerbaycan, Türkistan ve Sibirya’dan katılımcılar olmuştur.¹⁰⁷ Düzenlenen bu kongrede alınan en önemli karar ise Rus meclisi Duma’ya Türk temsilciler gönderme başarısının elde edilebilmesiydi. Bunun yanı sıra Türklerin din özgürlüğü elde etmiş olması ve toprak mülkiyet hakkını kazanmaları kongrede elde edilen diğer başarılarıdır.¹⁰⁸ İkincisinde ise (Ocak 1906) birinci kongredeki kararlar tekrar onaylanmıştır. Ağustos 1906’da yapılan üçüncü ve son kongrede ise bu birliğin *İttifak-ı Müslimin* adı

⁹⁶ Seydahmet 1930, 51.

⁹⁷ Akçuraoğlu 2009, 355.

⁹⁸ Akçuraoğlu 2009, 360.

⁹⁹ Tokluoğlu 2012, 113.

¹⁰⁰ Meyer 2021, 146.

¹⁰¹ Meyer 2021, 148.

¹⁰² Akçura 2018, 8.

¹⁰³ Akçuraoğlu 2009, 414.

¹⁰⁴ Georgeon 1986, 48.

¹⁰⁵ Nuri 1929, 59.

¹⁰⁶ Meyer 2021, 149.

¹⁰⁷ Koçsoy 2002, 145.

¹⁰⁸ Yalçınkaya 1994, 169.

altında siyasi bir partiye dönüştürülmesi kararlaştırılmıştır. Bu üç kongrede de Tatarlar aktif bir rol almışlar hükümetin sıkı denetim uygulaması nedeniyle milliyetçi gazeteciler ve editörler göç ve sürgün edilmişlerdir.¹⁰⁹

Kırım Tatarları arasındaki ilk siyasi milliyetçi hareketi ise *Jön Tatarlar* denilen grup gerçekleştirmiştir. Jön Tatar hareketi, Kırım Tatarları arasında gerçekleşen ilk milliyetçi hücreler ağı şeklinde teşkilatlanan, sosyal ve kültürel faaliyetleri denetim altında tutmayı hedefleyen akım oldu. Jön Tatarlar, Abdürreşid Mehdi (1880-1912) önderliğinde Çarlık rejimine karşı savaş açtılar ve 1905 olaylarında Rus Sosyalist devrimcileriyle birlikte aktif rol aldılar. Jön Tatarlar, Sosyalistlerin mevcut düzene karşı radikal muhalefetlerini, tarımsal sosyalist ilkelerini ve yer altı mücadelesinin yöntemlerini paylaşıyor olsalar da ayrı bir milli Kırım hareketi içinde kaldılar.¹¹⁰ Tatarlar içinde özellikle edebi yönden milliyetçi dalgalanmalar görülmeye başlandı. Tatar milliyetçilerinden olan Ayaz İshakî, Rusya'da Türk dilinde çıkarılan tek gazete olan *Tercüman*'dan fikri bakımdan etkilendi.¹¹¹ *Tercüman*'ın yanı sıra Paris'te çıkarılan *Meşveret*, Bulgaristan'da basılan *Mizan*, Mısır'da çıkarılan *Türk* isimli gazetelerde Ayaz İshakî'nin fikri dünyasının şekillenmesinde etkili oldu.¹¹² İshaki, Osmanlı yazarlarının aşırı derecede övgüye düşkün olduklarını, 30-40 yıldır Fransız edebiyatını taklit ettiklerini bundan dolayı milli bir edebiyat oluşturamadıklarını belirtir.¹¹³ Buna karşılık Tatarların son 10-12 yıl içinde edebi ve ulusal değeri olan bir birikim ortaya koyduklarını dile getirip Osmanlı yazarlarına yönelik eleştirisini sürdürür. İshakî, "Tatar Edebiyatı Tarihçesi" isiminde yayınladığı yazısında Kazan Hanlığı'nın Rus hegemonyasına düşmesinden itibaren Tatar edebiyatının milli gelişim süreci içerisine girdiğini aktarır. Ona göre Tatar edebiyatı Osmanlı edebiyatının aksine konularını bizzat halk içinde yaşanmış olaylardan almakta ve üstün bazı nitelikleri bulunmaktaydı. Osmanlı edebiyatının batı taklitçiliği üzerine kurulu olduğu bu durumun milli uyanışı geciktirdiği görüşünü savunmaktaydı.¹¹⁴

Kazan Türkleri içerisinde milliyetçilik fikrine kapılan bir diğer kişi Şahabaddin Mercanî (1818-1889) oldu. Mercani, *Kitabü Müstefâdi'l-Ahbar fi Ahvali Kazan* isimli eserinde Kazan tarihini Kazan Türkçesi ile kaleme alıp Kazan Müslümanlarına dinden başka milliyetinde varlığını alaylı bir üslup hatırlatarak milli bilinç uyandırmaya çalıştı.¹¹⁵ Bununla birlikte alışlagelmiş olan Arapça yazma geleneğini bozarak eseri Türkçe kaleme alması, Kazan Türkleri içerisinde ses getirmiş ve milli lisanın üzerinde durulması gerektiğinin göstergesi olmuştur.¹¹⁶ 1907'den sonra ortaya çıkan ve *Tatar Milliyetçileri* olarak bilinen grup, Jön Tatarlar'ın aksine Kırım'da olduğu kadar İstanbul okullarında da eğitim almışlardı. Bunlar Jön Türkler'le yakın ilişkiler kurmuşlar; Jön Türkler'in etkisiyle 1908'de Kırım Talebe Cemiyeti'ni kurmuşlardı. Cemiyet bir sonraki yıl, Kırım'da bağımsız bir devlet kurma amacıyla *Vatan* şubesini kurmuştur. Numan Çelebi Cihan (1885-1918), Abdülhakim Hilmi Arifzade ve Cafer Seydamet'in (1889-1960) önderlik ettiği Vatan üyeleri, Çarlık rejimine düşmandılar. *Vatan Grubu* Kırım'da kendileri gibi milli bağımsızlık için çabalayan gizli milliyetçi hücrelerle iletişime geçti. Bu milliyetçi hücrelerle birlikte 1917'de Kırım'ın her yerinde benzer hücreler kurmayı başardılar. Vatan grubu, Genç Tatarlar'ın yolundan giderek Kırım için "Vatan" kavramını devamlı olarak kullandılar. Tatarlar'ın, Kırım üzerinde Kırım Hanlığı'ndan itibaren birçok hakka sahip olduğunu dile getirip milli bir kimlik yaratmaya çalıştılar.¹¹⁷ Cemiyet, Çarlık idaresine karşı büyük bir düşmanlık besledi. Cemiyet'in temel gayesi Kırım Tatarlarının kendi kaderlerini kendilerinin çizmesi ve milli bağımsızlık elde etmektir.¹¹⁸ Bundan sonra Tatar milliyetçiler, kurulacak ilk milli kurultayda serbest seçimler gerçekleştirdiler. Bu milli meclis ilk kez Aralık 1917'de toplandı ve 26 Aralık itibarıyla *Kırım Ahali Cumhuriyeti*'nin kuruluşunu ilan eden bir anayasayı kabul etti. Aynı gün içerisinde Numan Çelebi önderliğinde ilk Kırım Tatar hükümeti de kuruldu. Yeni hükümet kısa sürede Kırım'ın büyük kısmında hâkimiyet kursa da Sivastopol'de bulunan Bolşevik deniz kuvvetleri Ocak

¹⁰⁹ Rorlich 1986, s. 127. 1917 baharında da Ufa ve Kazan'da Tüm Müslümanlar Kongresi toplanmıştır.

¹¹⁰ Kireççi ve Tezcan 2015, 42-43.

¹¹¹ Kamaliev 2009, 46.

¹¹² Devlet 2014, 188.

¹¹³ Kanlıdere 2019, 55.

¹¹⁴ Kanlıdere 2019, 58.

¹¹⁵ Akçuraoğlu 2009, 364.

¹¹⁶ Akçuraoğlu 2009, 367.

¹¹⁷ Kırımlı 1996, 233.

¹¹⁸ Gurulkan 2015, 97.

1918'de Bahçesaray ve Akmescit'e doğru saldırıya geçti. Savaşın sonunda Ruslar, Kırım Milli Hükümeti'ni yıkarak Bolşevik bir hükümet kurdular. Numan Çelebi ile birlikte diğer binlerce Tatar milliyetçisi tutuklanarak idam edildiler.¹¹⁹

I. Dünya Savaşı'nın sonunda Kırım'da bir başka güç ortaya çıktı. Bu güç antlaşmada yeri olmamasına rağmen Kırım'a giren Almanya'ydı. Almanlar, Kafkasya'yı işgale Brest-Litovsk Barışı'nda ek ve gizli olarak imzaladıkları bir protokolden istifade ederek başlamışlardı. Bu gizli antlaşmaya göre; Almanlar, ihtilalle rejim değiştirmiş ve iç savaşlarla meşgul Rusya'yı rahat bırakacak, buna karşın Ruslar da Almanlar'ın Kafkaslar'daki ileri harekâtlarına karışmayacaklardı. Bununla birlikte, Almanlar işgal edecekleri bu topraklarda herhangi bir şekilde hak iddia etmeyeceklerdi. Ruslar, içinde buldukları durum nedeniyle Almanların tekliflerini kabul etmişlerdi. Almanlar, Ukrayna'da ilerledikleri sırada Kırım'a girdiler ve 21 Nisan-16 Kasım 1918 tarihleri arasında Kırım Alman işgali altında kaldı. Bu süreçte Kırım Tatarları bağımsızlıklarını kazanabileceklerini ümit ettiler ve hem Osmanlı Devleti hem de Almanya nezdinde çeşitli girişimlerde bulundular. Bu noktada Almanların kararsız tutumlarına rağmen Osmanlı Devleti koşullar uygun olduğunda gerekli girişimlerde bulunmaktan geri durmamıştır. Kırım mevzusu Osmanlı basınında geniş yer bulmuş; Osmanlı Türkleri ve Kırım Tatarları arasındaki manevi bağlara vurgu yapılmıştır. Ancak Almanya ve Osmanlı Devleti'nin savaştan çekilmeleri ile Kırım Tatarları'nın bağımsızlık umutları sona ermiştir.¹²⁰

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk milliyetçiliği veya Türkçülük diğer etnik ve/veya dini unsurlara nazaran daha geç oluşmaya başlamış bir ideolojik ve toplumsal hareketti. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Rusya İmparatorluğu gibi etnik ve dini açıdan kozmopolit bir yapıya sahip olan "Eski Dünya" imparatorluğu olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük bir paradigma değişikliği dışında tarih sahnesinde varlığını devam ettirmesi zordu. 19. yüzyılın başlarında başlayan modernleşme çabaları Sultan'ın patrimonial hakimiyetinden taviz vermeyi kâğıt üzerinde de olsa kabul ettiği Tanzimat Fermanı'yla hızlanmış ve bu fermanın takipçisi olan Islahat Fermanı da Osmanlı aydınlarına cesaret vermişti. "İmparatorluğun en uzun yüzyılı" Osmanlı Devleti'nin modernleşme çabaları içerisindeyken topraklarının çoğunu hızla kaybetmesine sahne olurken bir yandan da kaybedilen topraklar ve tebaa ile birlikte farklı arayışlardan sonra yüzyıllardır unutulmuş Türk kimliğinin su yüzüne çıktığı dönem oldu.

Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler'in zeminini döşediği Türklük ve Türkçülük yüzyıl sonuna gelindiğinde güçlü bir alternatif ideoloji olarak ortaya çıkmış ve İttihat ve Terakki hakimiyetinin başladığı yıllarda yönetici kadrolar tarafından da benimsenerek uygulamaya konmuştu. I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi hem askeri hem de ekonomik açıdan zaruretler doğurmuş ve "cihat" çağrısının da beklenen etkiyi yaratmaması Türk milliyetçiliğinin siyasi olarak önünü açmıştır. Arap coğrafyasında peş peşe yaşanan hezimetler I. Dünya Savaşı sırasında devletin kurtuluşuna dair çözüm seçenekleri arasında Anadolu Türklüğü ile Rusya İmparatorluğu içerisinde yer alan Türk ve Türki unsurlarla bütünleşmeyi daha cazip hale getirmiştir.

Rusya'da Kafkasya, Kırım ve Kazan'da münferit olarak başlayan Türkçülük hareketleri Osmanlı İmparatorluğu'ndan aldığı cesaret ve destekle I. Dünya Savaşı sırasında etkili olmuştur. Ahmet Ağaoğlu, İsmail Gaspıralı ve Yusuf Akçura gibi fikir adamlarının sahne aldığı Türkçülük hareketleri dernekler, şuralar ve silahlı direnişe rağmen I. Dünya Savaşı'nda beklenen etkiyi yaratamamış ve Osmanlı İmparatorluğu tarihin sayfalarına gömülürken bu coğrafyalardaki Türkçülük hareketleri de yetmiş yıl sonra ortaya çıkmak üzere onurlu ve gururlu bir şekilde Türk milliyetçiliğinin Anadolu'daki temsilcileriyle tekrar bütünleşebilecekleri zamanı sabırla beklemeye başlamışlardır.

Kaynakça

Ahmad, Feroz, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul 2019.

Ahmad, Feroz, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Çev. Fatmagül Berktaş (Baltalı), Kaynak Yayınları, İstanbul 2016.

¹¹⁹ Kireççi ve Tezcan 2015, 43.

¹²⁰ Güzay 2020, 448.

- Ahmad, Feroz, *Jön Türkler Osmanlı İmparatorluğu'nu Kurtarma Mücadelesi(1914-1918)*, Çev. Tansel Demirel, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020.
- Ahmad, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1995.
- Akçura, Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, TTK Yayınları, Ankara 2018.
- Akçura, Yusuf, *Türkçülüğün Tarihi*, Erol Kılınç (Haz.), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.
- Akçuraoğlu, Yusuf, *Türk Yılı 1928*, Arslan Tekin ve A. Zeki İzgöer (Haz.), TTK Yayınları, Ankara 2009.
- Akın, Rıdvan, "İkinci Meşrutiyet Türkçülüğünün İdeolojik ve Politik Boyutları", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S.3, Ocak 2013, ss. 15-47.
- Akın, Rıdvan, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri ve Türkçülük Hareketi 1908-1918*, Der Yayınları, İstanbul 2002.
- Akşin, Sina, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007.
- Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK Basımevi, Ankara 1997.
- Aslan, Seyfettin, ALKIŞ, Mehmet, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Geçişte Türkiye'nin Modernleşme Süreci: Laikleşme ve Ulusal Kimlik İnşası", *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, C. 6, Sayı: 1, Haziran 2015, ss. 18-33.
- Aydoğan, Erdal, "Pantürkçülük: Kafkas İttihat ve Terakki Fırkası ve Protokol Metni", *Belgi Dergisi*, S.4, Temmuz 2012, ss. 356-374.
- Balkılıç, Özgür, "Rüşeym Halinde Türk Milliyetçiliği: Türk Yurdu Dergisi (1911-1918)", *Mülkiye Dergisi*, C. 34, S. 266, Şubat 2014, ss. 125-170.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ahmet Kuyaş (Haz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.
- Beydilli, Kemal, "Yeni Osmanlılar Cemiyeti", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, ss. 430-433.
- Buran, Ahmet, *Türklük Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Akçağ Yayınevi, Ankara 2015
- Cöhçe, Salim, "XIX. Yüzyılın Sonlarında ve XX. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti'nde Fikir Hareketleri", *Erdem*, C. 12, S. 35, Mayıs 2000, ss. 329- 355.
- Çakır, Hamza, "Tercümân-ı Ahvâl", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, ss. 495-497.
- Devlet, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Eyicil, Ahmet, "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 228-244.
- Findley, Carter V., *Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik (1789-2007)*, Çev. Güneş Ayas, İstanbul 2009.
- Genç, Ernur, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kimlik, Misyon ve Vizyonu Bağlamında Türk Aydını", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C.2, S.1, Eylül 2014, ss. 133-174.
- Georgeon, François, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)*, Çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.
- Georgeon, François, *Sultan Abdülhamid*, Çev. Ali Berktaş, Homer Kitabevi, İstanbul 2006.
- Georgeon, François, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, Çev. Alev Er, Yurt Yayınları, Ankara 1986.
- Gökalp, Ziya, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*, İbrahim Kutluk (Haz.), Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yayınları, Ankara 1976.

- Gurulkan, Kemal, “Birinci Dünya Savaşı’nın Kırım Tatarları Tarafından Kurtuluş Vesilesi Olarak Görülmesi ve Faaliyetleri”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, C. 14, S. 27-28, Haziran 2015, ss. 95-117.
- Güneş, Gönül, “Teşkilat-ı Mahsusa ve Birinci Dünya Savaşı Yıllarındaki Faaliyetleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.29, S. 85, Mart 2013, ss. 101-130.
- Güzay, Aybike, “Kırım’da Alman İşgali ve Osmanlı Devleti’nin Tutumu Üzerine Bir Değerlendirme (1918)”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.2, S.4, Temmuz 2020, ss. 447-470.
- Hanioğlu, M. Şükrü, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, C. I, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.
- Hanioğlu, M. Şükrü, “Türkçülük”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, ss. 551- 554.
- Hobsbawm, E. J, *1780’den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik “Program, Mit, Gerçeklik”*, Çev. Osman Akınhay, Ayrıntı Yay., İstanbul 1993.
- İnalçık, Halil, *Osmanlı ve Modern Türkiye*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.
- Kafadar, Cemal, *İki Cihan Aresinde*, Metis Yayınları, İstanbul 2021.
- Kahraman, Alim, “Şinasi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, ss. 166-169.
- Kamalieva, Alsu, *Romantik Milliyetçi Ayaz İshakî*, Grafiker Yayınları, Ankara 2009.
- Kanlıdere, AHMET, *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshakî*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, C.7, TTK Yayınları, Ankara 2003.
- Karpat, Kemal H. *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- Kırımlı, S. Hakan, “Gaspıralı, İsmail Bey”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, ss. 392-395.
- Kırımlı, S. Hakan, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler(1905-1916)*, TTK Yayınları, Ankara 1996.
- Kırımlı, Hakan ve Türkoğlu, İsmail (2002), *İsmail Bey Gaspıralı ve Dünya Müslümanları Kongresi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Bilkent Üniversitesi ve Islamic Area Studies Project (Tokyo) Ortak Yayını. Tokyo 2002.
- Kireççi, M. Akif ve Tezcan, Selim, *Kırım’ın Kısa Tarihi*, Çev. Can Eyüp Çekiç, SFN Yayınları, Ankara 2015.
- Koçsoy, Şevket, “Türk Tarihi Kronolojisi”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.73-188.
- Koray, Enver, “Yeni Osmanlılar”, *Belleten*, C.47, S. 186, Nisan 1983, ss. 563-582.
- Kurtaran, Uğur, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.1, S.8, Eylül 2011, ss. 57-71.
- Kushner, David, *Türk Milliyetçiliği’nin Doğuşu (1876-1908)*, Çev. Şevket Serdar Türet-Rekin Ertem-Fahri Erdem, Kervan Yayınları, İstanbul 1979.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, TTK Basımevi, Ankara 1993.
- Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1964.
- Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi Makaleler IV*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.
- Meyer, James H, *İmparatorluklar Arası Türkler(1856-1914)*, Çev. Renan Akman, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021.

- Mustafa Celaleddin Paşa, *Eski ve Modern Türkler*, Çev. Güven Beker, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.
- Nuri, Celal, "Türk yılı: 1928", *Türk Yurdu*, Cilt: 3-23, Sayı: 12-14, Ankara, Ocak 1929, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, ss. 206-208.
- Oba, Ali Engin, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, İmge Kitabevi, Ankara 1995.
- Okay, M. Orhan, "Bilgegil, Mehmet Kaya", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, ss. 156-157.
- Okur, Mehmet (ed.), *I. Dünya Savaşı'nda Karadeniz ve Kafkasya Askerî, Siyasî ve Sosyal Gelişmeler*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2017.
- Öksüz, Hikmet, *Batı Trakya Türkleri*, Karam Yayınları, Çorum 2006.
- Öncü, Edip, *The Beginnings Of Ottoman-German Partnership: Diplomatic And Military Relations Between Germany And The Ottoman Empire Before The First World War*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü. Ankara 2003.
- Öncü, Edip, "The 'Unholy Alliance': Jews, Turks and Ottomans during the 15th and 16th centuries", *KTÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi*, B. C. Emir ve S. Demirel (Eds.), S. 1, Trabzon 2021, ss. 1-15.
- Öner, Mustafa, "Türk Dünyası ve Türkoloji", *Aydın Türklük Bilgisi*, C.1, S.1, Mayıs 2015, ss. 87-93.
- Özkan, Behlül, *Türkiye'de Milli Vatanın İnşası Dâr'ul İslam'dan Türk Vatanına*, Çev. Dâra Elhüseyni, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul 2019.
- Resulzade, Mehmet Emin, *Yeni Kafkasya Yazıları (1923-1927)*, Y. Akpınar-S. Türkyılmaz-Y. Özkaya (Haz.), TTK Yayınları, Ankara 2017.
- Rorlich, Azade-Ayşe, *The Volga Tatars: A Profile in National Resilience*, Hoover Institution Press, Stanford, CA 1986.
- Sami, Şemseddin, *Orhun Abideleri*, Gıyasettin Aytaş (Haz.), Akçağ Yayınevi, Ankara 2013.
- Sarıkoynucu, Ali, *Atatürk Din ve Din Adamları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013.
- Sarınay, Yusuf, "İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi", *Türkler Ansiklopedisi*, C.14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 819-834.
- Sarınay, Yusuf, "Türk Ocağı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 545-546.
- Semiz, Yaşar, "İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.35, Haziran 2016, ss. 217-244.
- Seydahmet, Cafer, "İsmail Bey Gasperenski", *Türk Yurdu*, Cilt: 5-25, Sayı: 36-230, Aralık 1930, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, ss. 31-225.
- Sezgin, Sema, "Türk Yurdu Dergisinde Rusya Türkü Yazarlar, Fikirleri ve Türklüğe Katkıları", *Avrasya İnceleme Dergisi*, S.10, S.2, Ekim 2021, ss.297-321.
- Shaw, Stanford ve E. Kural SHAW, *History Of The Ottoman Empire And Modern Turkey, Vol. II (1808-1975)*, Cambridge University Press, New York 1976.
- Stone, Norman, *Türkiye: Kısa Bir Tarih*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011.
- Taş, Kemaleddin ve Betül Göksüçukur, "Osmanlı Dönemi Batıcılık, İslamcılık Türkçülük Fikir Akımları Ve Din", *Dini Araştırmalar*, C. 22, Sayı:56, Aralık 2019, ss. 463-488.
- Taştan, Yaşar Kemal, *Balkan Savaşları ve Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.
- Tokluoğlu, Ceylan, "Ziya Gökalp: Turancılıktan Türkçülüğe", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.28, Sayı: 84, Kasım 2012, ss. 103-142

- Toprak, Zafer, *Cumhuriyet ve Antropoloji*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye 'de Siyasal Partiler*, C.3, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye 'de Siyasal Partiler*, C.I, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye 'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004.
- Uca, Alaaddin, *İttihad ve Terakki Liderlerinden Bahaeddin Şakir Bey*, C.1, Kömen Yayınları, Konya 2015.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye 'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul 1992.
- Yalçınkaya, Alâeddin, *Pan-İslamizm Tartışmaları Işığında Türkistan (1864-1922)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul 1994.
- Zürcher, Erik Jan, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, Çev: Nüzhet Salihoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye 'nin Tarihi*, Çev: Yasemin Sanen Göner, İletişim Yayınları, İstanbul 1995.

Turkish Perception of the Anzacs in the Dardanelles Campaign

Çanakkale Savaşında Türklerin Anzak Algısı

Kemal ÇİÇEK*

Abstract

The great offensive of the Allied forces against Gallipoli during World War I has been studied extensively in Turkey because of its impact on the outcome of the Great War and its high record of human losses. The internationalization of the anniversary of the Gallipoli Campaigns with the participation of people and academics from participating countries, New Zealand and Australia in particular, may also have played a part in this rising public awareness. New journals and special issues dedicated to Dardanelles studies have helped to unearth important details and previously untold stories of the participants. Nevertheless, in Turkey, the participation, contribution, and impact of the Anzacs on the Dardanelles Campaign have not received the interest they deserve. Even a cursory look at the articles and books dedicated to the Dardanelles Campaign reveals a lack of interest in the Anzacs' participation during the battles—a participation which even led to the naming of the cove in the Gallipoli peninsula after the Anzacs for the high losses they sustained. Worse perhaps is that the immense literature in English about the Anzacs and the Dardanelles Campaign has been overlooked in Turkish literature. In this presentation, I will therefore present what we know in Turkey about the Anzacs and suggest some ways to increase public awareness about them.

Keywords: Anzacs, Dardanelles Campaign, World War I

Öz

Müttefik kuvvetlerin 1. Dünya Savaşı sırasında Gelibolu'ya yönelik büyük taarruzu, savaşın sonucu üzerindeki etkisi ve yüksek insan kaybı nedeniyle Türkiye'de kapsamlı bir şekilde incelenmiştir. Gelibolu Harekatı yıl dönümü anma törenlerinin Yeni Zelanda ve Avustralya başta olmak üzere savaşa dahil olan ülkelere insan ve akademisyenlerin katılımıyla uluslararası hale getirilmesi de bu artan kamuoyu farkındalığında rol oynamış olabilir. Çanakkale araştırmalarına ayrılmış yeni dergiler ve özel yayınlar, önemli detayların ve daha önce anlatılmamış hikayelerinin gün yüzüne çıkarılmasına yardımcı oldu. Ancak Türkiye'de Anzakların Çanakkale Savaşı'na katılımı, katkısı ve etkisi hak ettiği ilgiyi görmemiştir. Çanakkale Savaşı'na adanmış makalelere ve kitaplara üstünkörü bir bakış bile, Anzakların savaşa dahil olmasına dair ilginin olmadığını ortaya koymaktadır. Kaldı ki, Anzakların katılımı ve savaşta verdikleri yüksek kayıplar, Gelibolu yarımadasındaki bir koya Anzakların adlarının verilmesine yol açmıştır. Belki de daha kötüsü, Anzaklar ve Çanakkale Savaşları ile ilgili çok geniş İngilizce literatürün Türk edebiyatında gözden kaçırılmış olmasıdır. Bu makalede, Türkiye'de Anzaklar hakkında bildiklerimiz ve onlar hakkında halkı bilinçlendirmenin yolları önerilecektir.

Anahtar Kelimeler: Anzaklar, Çanakkale Savaşı, 1. Dünya Savaşı

Introduction

Turkish literature on the Gallipoli campaign can truly be defined as immense. Indeed, in the past two decades, the number of scholarly and amateur works on the Gallipoli campaign has increased enormously. The focus has however been on the cadres of the military, their memories, and the minute details of the heroic battles that took place in and around the Gallipoli peninsula. Military historians in particular have so far unearthed almost every stage of military campaigns, build-ups, and strategies that brought about the victory. Biographies of the heroes and veterans are being published on the occasion of the one-hundredth anniversary and special issues of journals and editions dedicated to the Gallipoli campaigns appear in increasing numbers. Last month, YTSAM [Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi/Research Center for Strategic Research on Modern Turkey] dedicated its bimonthly

---

* Prof. Dr., New Turkey Strategic Research Center, Ankara/TÜRKİYE, kcicek35@gmail.com

journal to the Gallipoli Victory and published a volume of nearly 1600 pages with the contribution of over 120 scholars.¹

Infamous Anzacs in the Turkish Literature

Nevertheless, the presence of the Anzacs on the Dardanelles Campaign is overlooked in Turkey. Even a cursory glance at recent publications reveals that information on the Anzac soldiers and their role and relations with the Turkish soldiers during the campaign is very scant and drawn from the literature produced by the Anzacs themselves. In other words, translated works dominated the field of research on the presence of the Anzac at Gallipoli. These works, on the other hand, were used in order to refer to the heroism of the Turkish soldiers through the eyes of the Anzacs. A series of books named “Mehmetcik ve Anzaklar/Turkish soldiers and the Anzacs”, despite the title, quoted Anzac diaries to reflect how bravely the Turkish soldiers had fought against the Allies.² Examples can be multiplied. Suffice it to say that in the YTSAM special issue of Dardanelles, there is no article on the Anzacs. This observation has driven me to conduct a survey on the Anzacs in Turkey-based literature.

Lack of Memories to Construct the Anzacs Image

Before exploring the subject, I must point out that unlike those of the Anzacs, Turkish soldiers, including military cadres, left very few diaries and letters behind them. Unfortunately, even fewer of them mention the Anzacs. Interestingly, Turkish soldiers and even official war diaries did not mention the adversaries by race or nationality, but usually referred to them as “the enemy”. A study on the Turkish press during WWI also revealed that the enemy side was officially mentioned as the Allies, and therefore the Anzacs were named in very few exceptions.³ This ambiguity can however be clarified, since we know where each nation had fought in the Gallipoli peninsula. Therefore, despite such shortcomings, I have been able to gather enough basic information to highlight the presence of the Anzacs in the front and their relations with the Turks, and try to explain the reasons behind the lack of academic interest.

First of all, a common perception exists that the Anzacs had fought against the Turks in the Gallipoli yet were also victims of the war. Even more interestingly, Turkish literature on the Anzacs is almost unanimous in declaring Australian and New Zealanders as innocent soldiers. This notion is drawn from the assumption that these people were brought into the front by the British Empire by force. Furthermore, they were not told where and against whom they would fight. Thus, according to many Turks, Anzacs were also victims of a bloody war fought for the interest of Imperial England. Strange as it may sound, I believe that this concept of the Anzac adventure developed as a result of the pioneering studies of Turkish Professor Mete Tunçoku on the Anzac and the Gallipoli, who introduced the Anzac literature into Turkey. In the interviews he conducted with the Anzac veterans who fought at Gallipoli, most of the soldiers stated that they were not told that the enemy were the Turks. Indeed, Anzac soldiers in general had desired to fight against the Germans in France or somewhere else in Europe. For instance, Russell John James Weir said that “I had no knowledge of the Turks and Turkey at all. We had no idea where the first battle would be after training in Egypt for 4 months”.⁴ Another veteran, J. J. Ryan, also reiterated that “we did not know where we were going. Did not know anything about Turkey or Turkish people.”⁵ William Daniel Bewis stated that when they left Australia, they had no idea where they were heading; “We were not in a war with the Turks”, he said.⁶ C. J. Hazlit added that he thought he was being taken to France.⁷ Ordinary soldiers, at least, had no idea of the intentions of the British Command. As some Anzac veterans like Claude Fankbouser stated during the interview, Turkish soldiers, if not the commanders, thought that they were fighting with the English people in the front.

---

¹ Yeni Türkiye 65, 2015.

² Karatay, 1987

³ Esenkaya, 2003

⁴ Tunçoku 2008, 152.

⁵ Tunçoku 2008, 157

⁶ Tunçoku 2008, 160

⁷ Tunçoku 2008, 164

Turkish Concept of the Enemy and the Anzacs

This notion, I believe, also fits with the stereotypical images of the enemy within Turkey, which is a hierarchy with the English always on top. In his article, “The Concept of Enemy”, Gladstone argues that “each side believes the other to be bent on aggression and conquest, to be capable of great brutality and evil-doing, to be something less than human.”⁸ He adds that “these images exist on the individual as well as on the group level.”⁹

Within this concept, Anzacs as an ‘enemy’ remains very ambiguous in the minds of ordinary Turkish people. Whether this concept is illusory or real can be debated according to the theory of Arthur Gladstone. To strengthen my point, I can refer the reader to the famous poem of Mehmet Akif Ersoy, which is called ‘Gallipoli Martyrs’. In his poem, Ersoy makes a list of enemies at Gallipoli and puts the Europeans on top of the list. . . . Since this poem is known almost by all Turkish people, it might have very much impact on the formation of the image of the enemy. Therefore we cannot overlook its effects on the Turkish consciousness of Dardanelles and typology of the enemy . . . in the Turkish stereotypical images of the enemy, the real enemy was the English.

With regard to the Anzacs, there is clearly a divergence from the stereotypical image of the enemy.

Why in Turkey the Anzacs in general and Australians in particular are not seen as enemies but rather welcomed every April 25th for the Anzac Commemorative Event can also be evaluated within the framework of psycho-cultural interpretation theory in conflict resolution, as described by Marc Howard Ross.¹⁰ In Turkey, people read the participation of the Anzacs in the Gallipoli campaign together with the nationalization process of New Zealand and Australia, and sympathize with them. It is also believed that Mustafa Kemal Atatürk’s struggle against the British-led coalition during the war of independence invoked such people as New Zealanders and Australians for their success in gaining a sense of nationality and independence from British Empire.

Thus, for many Turks, what had happened at Gallipoli between the Anzacs and Turks should remain there, and should not sow the seeds of enmity between these two nations. Immigration of many Turks to Australia for the sake of a better living in the 1960s and hospitality shown towards them as citizens of this country may also have played some role in building a positive image of the Australian in Turkey. Be that as it may, the Turks are in a mood to close old pages of history and establish conflict-free relations with Australia. Therefore Australians are also victimised and even regarded as victims of British imperialism--same as the Turks. Well-known war time stories, including how the Anzacs had established friendly relations with Turkish soldiers at the battle field, exchanged food, photos, and cigarettes, and during the 24-hour ceasefire allowed each other to bury the dead, seems to have helped build a friendly Anzac image in Turkey.

Sagas about the Gallipoli wars in Turkey also helped to alter the stereotypical concept of the enemy with regard to the Anzacs. The saga of Omer the Anzac is particularly important since it is widely known in Turkey: According to the story, Joseph Miller received a fatal injury at Gallipoli and was cured by the Turkish medics. When he woke up, he was surprised at his treatment by the Turks, as he had been told that the barbaric Turks treated prisoners of war badly. While he was in hospital for treatment in America, he met with another Turkish doctor, and his life was saved a second time by a Turk. He then decided to convert to Islam, taking the name Ömer.¹¹ The novel of famous Turkish writer Buket Uzuner, published also in English with the title “The Long White Cloud,” also had a great impact in building a positive image towards the Anzacs in Turkey. The novel tells the story of a young New Zealand woman coming to Gallipoli in the year 2000 to find the lost grave of her great-grandfather, who died in the Battle of Gallipoli. There she meets an eighty-five year-old Turkish granny, who turns out to be her paternal aunt and also the daughter of an Anzac soldier, Alistair Jon Taylor, who had disguised himself as a Turkish war veteran in a quiet Anatolian town.¹²

⁸ Gladstone 1959, 132

⁹ Gladstone 1959, 133)

¹⁰ Ross 1995, 525-44.

¹¹ For the impact of sagas in Turkish society, see Gençcan 1994)

¹² Buket Uzuner, 2001

Burying the Hatchet

Thus, it can safely be stated that the Turks “buried the hatchet” when it comes to the Anzacs. As described by Ross in his psycho-cultural interpretation theory, “without necessarily rejecting older concerns”, conflicting parties can create a peaceful world that they can survive in thanks to cultural exchanges, mutual, and sharing similar feelings about original losses. Blaming the external parties may even escalate the development of friendly relations, as is the case between Turkey and Australia.¹³ As Ross states, “central to conflict management proposals which arise from psycho-cultural interpretation theory is the importance of taking seriously participants’ cognitive and effective interpretation of the conflict, no matter how incomplete, biased, or just plain a wrong third party believes it to be”.¹⁴ Thus, in light of this theory, we can approach and understand why very little opposition exists towards the Anzac Commemorative Event in Turkey every April 25. As Vamık D. Volkan highlights, “mutual acknowledgement of loss and hurt” enables each community to complete a grieving process and establish a new relationship.¹⁵

Having said that, however, I do not mean to imply that all groups in Turkey approve this image of the enemy with regard to the Anzacs. There are al-Kaida led radical groups in Turkey who disapprove the Commemoration Event and declare all those who welcome the Anzacs as infidels or collaborators with the crusaders. Last year, a columnist at a website (www.islam-tr.com) condemned President Abdullah Gül and Prime Minister R. T. Erdoğan for allowing the Anzac Commemorative Event to take place. The columnist asserted that “yesterday they landed at the Gallipoli peninsula to occupy Dardanelles and killed all Anatolian Muslims irrespective of age, today they are hand in hand with the servants of imperialism and crusaders . . . their collaborators want us forget our ‘Dardanelles Epic’ which is the symbol of our salvation.” The article ended with the statement that “those elements who are friends of the barbaric Anzacs are surely our enemies.” Despite such statements, I want to reiterate that apart from a very isolated minority who disrespect this historical memory, the vast majority of Turkey realises that this is a historical memory with due respect and not a cause of present day ill feeling between the respective nations.

In compliance with the Turkish perception of the Anzacs as victims, in Turkish literature, published memoirs of Turkish veterans recall the Anzac soldiers for their heroism and gentlemanly behaviour. In his book “Atatürk and the Anzacs”, Uluğ İğdemir, former director of the Turkish Historical Society, described the Anzacs as those who appreciated sincerely “heroism and nobility of the Turkish soldier”.¹⁶ A Turkish veteran who spoke at Anzac Day, organized by the Turkish Embassy at Canberra, made the following speech: “We Turks came to know and love the Anzacs as manly soldiers who sacrificed themselves at Gallipoli front in order to fulfil their duty as best they could. And I believe that you, Anzacs, also returned to your homes with feelings of admiration and respect towards the Turkish soldiers for fighting so bravely in order to defend their homeland at Gallipoli.” He emphasized that “although so much blood had been shed at Gallipoli and both sides lost their most dear sons, I believe we can find some degree of consolation with the fact that this war has helped to build such friendly relations between the two nations.”¹⁷

It might be concluded that the cultural and national perspectives in relation to Gallipoli prevent Turks and Anzacs from making fundamental attribution errors (i.e. blaming the other side without thinking about external causes) although it might be likely in such a case.¹⁸ If we classify Turks and Anzacs as non-western nations, the issue might be less surprising.¹⁹ An interesting memoir with regard to the manly behaviour of the Anzac is that of General Fahrettin Altay. In his memoir, he mentions that the Anzacs were cheerful soldiers and conveys to us a dialogue between himself and Anzac soldiers during a death burial agreement:

-Are you English?

---

¹³ Ross 1995, 534

¹⁴ Ross, 1995, 535

¹⁵ Volkan 1998, 1990

¹⁶ İğdemir 1978

¹⁷ Karatay 1987, 145

¹⁸ Jones & Harris, 1967

¹⁹ See Miller, 1984 for a discussion about culture and attributions.

-“No we are not English we are Australian and the New Zealanders”, they said.

-Why are you at this front?

-English people are our brothers. We share the same religion and culture.

According to Altay, these dialogues developed a kind of friendship, and the Anzacs began to show that they also enjoyed the behaviours and characters of our soldiers. Soon, they began to pull off the bottoms of their uniforms as a war time souvenir for the Turks, who in exchange could only offer a few coins, as the bottom part of our uniform was not so easily detachable. Later on, the two sides began to talk to each other through gestures as they exchanged chocolate and candies. The ceasefire commission had never approved such communication and tried to forbid them. But no one took notice of these prohibitions, and as soon as the observers had left, the soldiers resumed chatting. Once General Altay had witnessed an Australian soldier taking the measurement of a Turkish soldier during a cheerful conversation. As time passed in the changed ambiance, the soldiers even began hugging each other.

We learn from General Altay that when English soldiers had thrown chocolates, Turkish soldiers returned them.²⁰ Esat Pasha adds an important detail about this exchange. Having agreed on dead burial ceasefire, he says, Turkish soldiers went to the trenches of Australian soldiers to collect the dead. Then, all of a sudden, Australian soldiers got out of their trenches and started up friendly conversations with the Turkish soldiers. Strikingly, Australian soldiers allowed us to collect rifles that belonged to the soldiers killed in combat. As the Turkish army needed weapons and ammunition, the collection of 2688 rifles and 1493 broken rifles made a substantial difference to their equipment levels.

Such scenes described by the Turkish General were apparently not rare in the Gallipoli front, particularly between the Turks and the Anzacs. As described by Ashley Ekins, the trenches at Gallipoli were so close that soldiers from both sides could talk with each other, exchange presents, and even communicate in sign language.²¹ These communications must have helped to mitigate their prejudices against one another; in the end, the relationship with enemy soldiers became personalized.²² Let us not forget that soldiers in the trenches were also able to see each other and could not help communicating at least to make ceasefire agreements. According to the Turkish historian, Ali Ulvi Özdemir, this atmosphere helped in the emergence of what he calls “the motive of getting closer with the enemy in between fighting”.²³ What helped to shape this motive was firstly the closeness of trenches with fighting parties in Gallipoli. Secondly, the battles lasted longer than expected or planned. Thirdly, both sides needed to ameliorate living conditions in the trenches. So many soldiers died in the trenches that both sides needed time to remove their dead, forcing the ceasefires.

From a different perspective, within the framework of realistic conflict theory, the combat periods might exemplify conflict as the ceasefire hours exemplify cases of cooperation. In such metaphorical thinking, winning the war becomes the limited and deferred goal, while mutually acknowledged, humanitarian needs like death burial breaks are the ever-present and prevailing goals.²⁴

Conclusion

As can be seen, there is very little information in Turkish literature about the Anzacs, but on the other hand, there is no enmity either. Turks welcome Anzacs and respect their commemorations held every year at Gallipoli. They express their sympathy with the Anzacs and are very happy to hear that the heroic defence of the Turkish soldiers helped the Anzacs gain a sense of nationality. Therefore, opposition to the yearly Anzacs’ gathering in Gallipoli remains minimal. Clearly, the Gallipoli story of the Anzacs did not end with the evacuations of 1915-16, but continues post-Gallipoli to the present day. The battles in the Gallipoli peninsula may have been fatal for both the Turks and the Anzacs, but they did not kill the friendship between the two nations.

²⁰ Martı 2002, 30-31.

²¹ Ashley Ekins, 2013.

²² Özdemir 2015, 1020.

²³ Özdemir 2015, 1016.

²⁴ See Sherif, 1958 for a discussion.

Bibliography

- Ekins, Ashley, *Gallipoli: A ridge too far*, Auckland: Exisle Publishing. 2013.
- Martı, Metin, *Çanakkale Hatıraları*, Vol. 2, İstanbul: Arma. 2002.
- Erickson, J. Edward, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War*, Greenwood Publishing Group. 2001.
- Esat, Bülkat, *Esat Paşanın Çanakkale Hatıraları*, Baha Matbaası. İstanbul. 1975.
- Esenkaya, Ahmet, *Türk Basınında Çanakkale Muharebeleri (3 Kasım 1914-Şubat 1916)*, PhD Thesis, Hacettepe Üniversitesi, Ankara. 2003.
- Gençcan, İhsan Mehmet, *Çanakkale Savaşları ve Menkıbeler*, İstanbul. 1994
- Gladstone, Arthur, “The Conception of the Enemy”, *The Journal of Conflict Resolution*, 3/2. (1959), 132.
- İğdemir, Uluğ, *Atatürk ve Anzaklar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara. 1985
- Jones, Edward E. and Harris, Victor, A. “The Attribution of Attitudes”. *Journal of Experimental Social Psychology*, 3/1, (1967), 1–24.
- Karatay, Baha Vefa, Mehmetçik ve Anzaklar, Türkiye İş Bankası, Ankara, 1987.
- Miller, Joan. G. “Culture and the Development of Everyday Social Explanation”. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46/5, (1984), pp. 961–978.
- Özdemir, Ali Ulvi, “Çanakkale Savaşları’nda ‘Çatışma Arası Düşmanla Yakınlık Kurma’ Yeni Türkiye: Çanakkale Özel Sayısı, 65 (Ocak-Şubat 2015), (2015), 1016-32.
- Ross, Marc Howard, “Psychocultural Interpretation Theory and Peacemaking in Ethnic Conflicts”, *Political Psychology*, (1995), 16/3, 523-544.
- Sherif, Muzafer, “Superordinate Goals in the Reduction of Intergroup Conflict”, *American Journal of Sociology*, 63/4, (1958), 349-356.
- Tunçoku, A. Mete and Taşkıran, C. *Chanakkale, Churchill and Anzacs*, Ankara: Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Araştırma Başkanlığı Publ., 2000.
- Tunçoku, A. Mete, *Anzakların Kaleminden Mehmetcik*, Revised 1st. print, Ankara: Türkiye İş Bankası, 2008.
- Uzuner, Buket, *Uzun Beyaz Bulut*, İstanbul: Everest, 2001.
- Volkan, D. Vamık, *The Need to Have Enemies and Allies: From Clinical Practice to International Relationships* New York, Jason Aronson. 1988.
- Volkan, D. Vamık, 'An Overview of Psychological Concept Pertinent to Interethnic and/or International Relationship.' In *The Psychodynamic of International relationships*. Vol. I: Unofficial diplomacy at work, Lexington MA: Lexington Books, 1990, 31-46.
- Yakıcı, Ali (), “Çanakkale Savaşları Etrafında Oluşan Menkıbelerin Türk Folkloru”, *ATAM (Çanakkale Zaferi'nin 80. Yıldönümü Özel Sayısı)*, 10/30. (1994), 599-608.
- Yeni Türkiye, Çanakkale Özel Sayısı, Issue Ocak-Şubat 65. 2015.

Moğolistan’ın Lise Tarih Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme

A Research Of Mongolia's High School History Textbooks

Samet KALYONCU*

Öz

Moğolistan’da 20. yüzyılın son çeyreğinde başlayan demokratikleşme hareketleri birçok alanda etkisini göstermiştir. Özellikle eğitim alanında yapılan birtakım reformlar Moğolistan millî tarihinin tekrar gündeme gelmesini sağlamıştır. Millî tarihin sosyal alanda etkinliğinin artırılmasına yönelik olarak Moğolistan’da okutulan tarih ders kitaplarının güncellenmesinin gerekliliği ortaya çıkmıştır. Belirli bir süre Moğol akademisyenlerin yayımları derslerde kullanıldıktan sonra Moğol hükümeti kendi ders kitaplarını hazırlatmıştır. Bu ders kitapları aracılığıyla içerik birlikteliği açısından öğrenciler arasında meydana gelebilecek farklılaşma da önlenmeye çalışılmıştır.

Ders kitaplarının içerdiği ve karşı tarafa aktardığı konular şüphesiz ki o ülkenin millî tarihine de olumlu etki yapmaktadır. Bu çalışmada Moğolistan’ın lise tarih ders kitaplarının içeriği araştırılmıştır. Lise 9, 10, 11. sınıf tarih ders kitaplarının incelenmesinde doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Çalışmada, lise tarih ders kitaplarındaki konu dağılımı incelenmiş ve bazı görsellere de yer verilmiştir. Moğolistan’da geçmişten bugüne kadar tarih eğitiminde meydana gelen değişiklikler ve Moğolistan’ın eğitim sistemi hakkında Moğol akademisyenlerinin yazdığı eserlerden yararlanarak genel bilgiler aktarılmıştır. Genel olarak ders kitapları Birinci Dünya Savaşı süreciyle başlayıp modern Moğolistan’ın kurulması sürecine kadar Moğollar hakkında önemli çoğu bilgiye yer vermiştir.

Anahtar Kelimeler: Moğolistan, Okul, Sınıf, Lise, Tarih ders kitabı

Abstract

The democratization movements that began in Mongolia in the last quarter of the 20th century have had an impact in many areas. In particular, some reforms in the field of education have brought the national history of Mongolia back into the spotlight. In an attempt to increase the effectiveness of national history, the necessity of updating the history textbooks taught in Mongolia has emerged. After the publications of Mongolian academics were used in the courses for a certain period of time, the Mongol government prepared its own textbooks. Along with these textbooks, the differentiation that may occur between students in terms of subject integrity has also been tried to be prevented.

The subjects contained in the textbooks and conveyed to the other side undoubtedly have a positive effect on the national history of that country. In this study, the content of Mongolia's high school history textbooks will be investigated. Document examination method was used in the examination of high school 9th, 10th, 11th grade history textbooks. In the study, the topic distribution in high school history textbooks was examined and some images were included. General information about the changes in history education in Mongolia from the past to the present and the work written by Mongolian academics about Mongolia's education system has been conveyed. In general, textbooks contained much important information about Mongols, starting with the First World War and beginning with the establishment of modern Mongolia. As a result of the research, it was obtained which subjects were included in the high school history textbooks of Mongolia.

Keywords: Mongolia, School, Classroom, High School, History textbook

Giriş

Tarih bilimi, insanların geçmiş ile günümüz arasındaki bağlantıyı kurmasına yardımcı olan bilim dallarından biridir. Aynı zamanda geçmişin yaşanmışlıklarından yararlanarak geleceğe de ışık tutmaya yardımcı olmaktadır. Bu bakımdan tarih bilimi ülkelerin geçmişini günümüze aktararak toplumda bir millî tarih bilincinin oluşmasına katkı sağlar. Tarih bilincinin oluşmasında ders kitapları önemli ölçüde etkilidir. Ayrıca bütün dünya tarihine aynı oranda yer verilen ve diğer milletlerin tarihlerini tarafsız bir şekilde aktaran ders kitaplarının varlığı da önemlidir. Bu şekilde diğer ülke tarihlerinin ötekileştirilmesinin önüne geçilebilmektedir.¹

* Doktora, Moğolistan Devlet Üniversitesi, Sanat ve Bilim Okulu, Tarih Bölümü, Ulan Batur/Moğolistan, sametkalyoncu_@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-4700-6613.

¹ Şimşek ve Cou 2019, 144; Şimşek ve Cengiz 2015, 226; Turan 2017, 595.

Moğollar geçmişlerine değer vererek bu konuda bildiklerini nesilden nesile aktarmaya çalışmışlardır. Bu anlamda devletleri, etnik kökenleri, kültürleri ve gelenekleri ne olursa olsun milletlerini koruma bilinciyle hareket etmişlerdir.² Bu amaca yönelik olarak gelecek nesillerini yetiştirmek için halk eğitim kurumlarına, öğretmenlere ve eğitimcilere önemli görevler düştüğü Moğol akademisyenler tarafından belirtilmiştir.³

1912 yılından itibaren Moğol hükümeti özellikle tarih ve eğitim konularına odaklanarak bu tarihsel dönem içerisinde birtakım politikalar izlemiştir.⁴ 1921 Halk Devrimi'nden sonra, eğitim konusu hükümet tarafından devlet politikası düzeyinde gündeme getirilmiştir. Vatandaşların eğitim hakkını güvence altına alacak koşullar yaratılmış, eğitim yöntem ve biçimleri değiştirilmiştir.⁵ 1940'lı yıllarda yurtiçinde ve yurtdışında alanında uzman Moğol tarihçilerin yetiştirilmesi hedefi koyulmuştur. Bir tarih araştırma kurumu olan Tarih Enstitüsü'nün kurulmasıyla birlikte, tarih bilimi modern ihtiyaçları karşılayacak şekilde gelişmeye başlamıştır. Bu dönemden itibaren Moğol çalışmaları bağımsız olarak gelişerek tarih, dil ve edebiyat konusunda uzmanlaşmış bir akademik kadro oluşmaya başlamıştır.⁶ Ayrıca yirminci yüzyılın sonlarına doğru sosyalist sistem çökmesinin ardından birliğe dâhil olmayan Moğolistan'da tarih ders kitaplarının içeriğinin yeniden yazılması toplumun en önemli konularından biri haline gelmişti.⁷

Sosyalist dönemdeki ders kitapları, tarih eğitimi ile ilgili hükümet ve parti belgelerinin fikir ve içeriğini açıklayacak düzeyde yazılmıştı. Eğitim reformu çerçevesinde yeni tarih ders kitapları, kılavuzlar ve elektronik materyaller geliştirildi. Bu materyaller aracılığıyla sosyal bilim kavramları, paradigmlar, algı ve tutumların da zamanla değişime uğradığı Moğol uzmanlar tarafından belirtilmiştir.⁸ Öncelikle lise ders kitaplarına yansıyan tarihsel araştırma teori ve metodolojisi güncellenmeye başlanmıştır. İlk revize edilmiş ders kitabı olan *Temel Moğol Tarihi* 1998'de yayınlanmıştır. 2011'de *Temel Moğol Tarihi* adlı ders kitabı yeniden yazılarak eğitimde kullanılmaya başlanmıştır.⁹

Moğolistan'da 2007 yılında 12 yıllık eğitimin 8, 9 ve 10. sınıfları için okul ve öğretmen etkinliklerinde kullanılan "Tarih müfredatı, öneriler ve ders kitapları" geliştirilmiştir.¹⁰ Aralık 2011'de 12 yıllık eğitimin müfredatı için plan ve programların onaylanması için çalışmalar başlatılmıştı. Bu programa göre 10. sınıfta Dünya ve Moğol tarihindeki önemli konulara odaklanılmasının gerekliliği vurgulanmıştı.¹¹ 10-12. sınıflarda Moğol tarih kitaplarının genel konu dağılımına bakıldığında, Moğol sosyal ve siyasi tarihi, Moğol ekonomik tarihi, Moğol kültür tarihi, Moğol dış ilişkiler tarihinin yanı sıra dünya tarihi, Asya ülkelerinin tarihi ve kültürü, Avrupa ülkelerinin tarihi ve kültürü, Amerika ülkelerinin tarihi ve kültürü ve Afrika ülkelerinin tarihi ve kültürü konularından oluşmaktadır.¹²

Çalışmada Moğolistan'da okutulan lise tarih ders kitaplarındaki konu dağılımı nasıldır? 9, 10, 11. sınıf tarih ders kitaplarında 20. yüzyıl Moğol tarihi nasıl işlenmiştir? problemlerine cevap aranmaya çalışılmıştır. Araştırmada doküman incelemesi yöntemi kullanılmış olup Moğolistan'da liselerde okutulan tarih ders kitapları tespit edilmiştir. Doküman incelemesi basılı ve elektronik olmak üzere tüm yazılı belgelerin detaylı, sistematik bir şekilde analiz ve değerlendirilmesinde kullanılan nitel araştırma yöntemidir.¹³ Bu yöntemle incelenen kitaplardan *Tarih 9*, *Tarih 10* ve *Tarih 11* adlı üç ders kitabı, devlet okulları ve özel okullarda tarih derslerinde okutulan kitaplardır. Tarih ders kitaplarının 2016 yılı basımlarına doğrudan ulaşılmış olup güncel basımlarına Moğolistan Eğitim, Kültür, Bilim ve Spor Bakanlığının web sitesinden dijital olarak ulaşıp kullanılmıştır.

² Gantulga 2012, 5.

³ Namsray 1983, 34.

⁴ Gantulga 2012, 6.

⁵ Tserendorc 2000, 10.

⁶ Sühbaatar 2012, 123.

⁷ Şiylegmaa 2012, 147.

⁸ Pürev 2012, 25.

⁹ Şiylegmaa 2012, 149.

¹⁰ Pürev 2012, 26.

¹¹ Baasancav 2012, 61

¹² Pürev 2012, 32.

¹³ Kırıl 2020, 173.

Çalışmada kullanılan veriler *Tarih 9*, *Tarih 10* ve *Tarih 11* adlı lise tarih ders kitaplarının bütün konularını kapsamaktadır. Kullanılan veriler Moğolcadan Türkçeye çevrilmiş olup konularla ilgili önemli görülen bazı görsel ve haritalar da çalışmada kullanılmıştır. *Moğolistan'ın Ortaokul Tarih Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme*¹⁴ adlı çalışmada olduğu gibi incelenen kitaplardaki bazı konular doğrudan alıntı yapılarak çalışmaya eklenmiştir. Bu kısımlar dipnotta sayfa numaralarıyla birlikte belirtilmiştir. Ayrıca Moğol akademisyenlerinin Moğolistan'ın eğitiminin nasıl bir süreçten geçtiği ve günümüze gelene kadar yapılan eğitim reformları hakkında yazdıkları eserlere doğrudan ulaşılp çalışmada yararlanılmıştır.

1. Dokuzuncu Sınıf Tarih Ders Kitabında Dünya Tarihi ve Moğollar

9. sınıf tarih ders kitabına bakıldığında 4 bölümden oluşmaktadır. Genel olarak modern Moğolistan hakkında geniş bilgilere yer verilmiştir. Ayrıca *Birinci Dünya Savaşı*, *İkinci Dünya Savaşı* ve *Soğuk Savaş* konuları kitapta yer almıştır. Kitabın ilk bölümünde *Modern Moğolistan tarihi nasıl çalışmalıdır?*, *Modern tarih ile ne çalışmalıdır?* soruları üzerinde durulmuştur. İkinci bölümdeki *Moğol Devleti'nin Rönesans'ı ve Dünya Tarihi (1911-1924)* başlığı altında Mançu Devleti'nin Moğollar üzerindeki politikasının değişmesine yer verilmiştir. Özellikle Mançuların 19. yüzyılın sonlarında uyguladığı *Yeni Hükümet Politikası* üzerinde durulmuştur. Bu politikayla birlikte birçok Çinli vatandaşın Moğolistan'a yerleşme, tarım yapma ve Moğol kadınlarla evlenme hakkı olduğu belirtilmiştir.¹⁵

Şekil 1: Sekizinci Bogd Cavzandamba ve Devletin İmparatoriçe Dondogdulam¹⁶ (9.sınıf ders kitabı 2019: 15)

1911 yılı Moğolistan'ın ulusal devrimi öncesindeki olayların işlendiği bölümde, 1636 yılında Güney Moğolistan, 1691'de Halha Moğolistan'ı, 1755'te ise Oyratlar ayrı ayrı Mançuların egemenliğine girdiği anlatılmıştır. Kitabın devam eden kısmında Moğolların bağımsızlığına giden yol şu şekilde özetlenmiştir: 1900 yılında Bogd¹⁷ Cavzandamba¹⁸, borç para alma adı altında Şanzudba Badamdorc ve Zaisan Tseren-Osor ikilisini Rusya'dan yardım istemeye gönderdi. 1907'de İç Moğolistan Harçin¹⁹de bulunan Haysan ve Almas-Oçir başkente gizlice gelip Bogd ve Moğol aristokratlarıyla

¹⁴ Kalyoncu 2022.

¹⁵ Tuya vd. 2016, 12.

¹⁶ Setsen Han İli'nin Hövçin Prensi Tsanligdorc Sancağı topraklarında Tsend'in ailesinde doğdu. 1896 yılında Bogd Cavzandamba ile arkadaş oldu. 1902'de *Tsagaan Daraa*, *Erdene Setsen* ve 1911 yılından itibaren de 'Devletin İmparatoriçesi' unvanıyla onurlandırıldı; Tuya vd. 2016, 15.

¹⁷ Bogd (Богд) bilgili, erdem sahibi kişilere verilen unvandır.

¹⁸ 8. Bogd Cavzandamba, 1869 yılında Tibet'te doğdu. 1874 yılında Halha Moğollarının Budist lideri, 1911'de ise Moğolistan'ın siyasi ve dini lideri oldu. 1921-1924 yıllarında *kanun koyucu han* unvanıyla onurlandırılrsa da 20 Mayıs 1924 tarihinde vefat etti.

¹⁹ Büyük Yuan Hanedanlığı dönemindeki Moğol boylarından biridir; *Харчин*, mongoltoli.mn.

görüştüler. 1909 yılında Bogd Cavzandamba, Moğolların bağımsızlığı için zaman geldi çağrısını yaptı. 1911 yılında ise Moğolistan bağımsızlığını dünyaya ilan etti ve Bogd Cavzandamba Moğolların hanı olarak onurlandırıldı.²⁰

Bağımsız Moğolistan başlığı altında ulusal devrimi güçlendirme, Moğol boylarını birleştirme ve dünyadaki diğer imparatorlukların bağımsızlığı kabul etmesi için mücadele konuları anlatılmıştır. Moğolistan, Mançuların hâkimiyetinden çıkarak bağımsızlığını ilan etmesinden sonra Bogd Han Cavzandamba'nın hükümeti oluşturduğu bilgisi aktarılmıştır.

Şekil 2: Moğolistan Devlet Bakanları²¹ (9.sınıf ders kitabı 2019: 18)

Bölümün devamında Bogd Han'ın Moğolistan dış ilişkilerindeki politikası anlatılmıştır. Bu politikaya göre 1912 yılının 11. ayında Rusya ile anlaşma yapılmıştır. Aynı yılda Fransa, Belçika, İngiltere, Japonya, Almanya, Amerika, Danimarka, Hollanda ve Rusya'ya yazı gönderildi. Moğolistan'ın bağımsızlığı bildirilmiş ve ikili ilişkilerin sağlanması konusunda fikir beyan edilmiştir. 1912-1913 yılları arasında Tibet ile anlaşma yapılmıştır. Dışişleri Bakanı Handdorc liderliğindeki temsilciler Rusya'ya seyahat düzenleyerek askeri ve malî yardım istenmiştir. 1913 yılı başlarında İçişleri Bakanı Dalay Lama Tserençimed liderliğinde temsilciler Japonya'ya giderek bağımsızlığı kabul ettirmek ve İç Moğolistan ile Barga²²'nin korunması istenmiştir. 1913-1914 yılları arasında Başbakan Namnansüren liderliğinde temsilciler Rusya'ya seyahat ederek Rusya ve Çin'in 1913 yılı deklarasyonunu reddedip İç Moğolistan ile birleşme desteğini almak istemişlerdi. 1915 yılında Çin-Rusya-Moğolistan arasında Khiagt Antlaşması yapılmıştır.²³

Şekil 3: 1911 yılı Başkent Ulaanbaatar (9.sınıf ders kitabı 2019: 25)

Moğolistan Toplum, Ekonomi ve Kültürü başlığı altında devam eden ders kitabı, bu bölümde Moğolistan'ın 1911 yılında bağımsızlığına kavuşmasıyla birlikte devleti geliştirme hedefleri olarak ulusal ekonomi ve ulusal kültürü yeniden ayağa kaldırma hakkındaki olaylardan bahsetmiştir.

²⁰ Tuya vd. 2016, 14.

²¹ Görselfdeki isimler sırasıyla şu şekildedir: Başbakan T. Namnansüren, İçişleri Bakanı G. Tserençimed, Dışişleri Bakanı M. Handdorc, Savunma Bakanı S. Gombosüren, Maliye Bakanı G. Çağdarcav, Adalet Bakanı E. Namsray.

²² Günümüzdeki başkent Ulaanbaatar'ın eski ismi.

²³ Tuya vd. 2019, 21.

Moğolları Birleştirmek İçin Mücadele başlığı altında, aynı geleneklere ve kültüre sahip Moğol boylarının birbirlerini tanınması ve yakınlaşması için Bogd Han ve hükümetinin belirledikleri hedeflerden bahsedilmiştir. Kitabın devamında ise Birinci Dünya Savaşı'nda kısaca bahsedilip Rusya'daki 1917 Ekim Devrimi hakkındaki bilgiler detaylı olarak çeşitli görsellerle birlikte aktarılmıştır. İtilaf Devletleri: Büyük Britanya, Fransa ve Rusya; İttifak Devletleri Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya olarak işlenmiştir. 1919-1921 yılları arasında Moğolistan'daki olayların anlatıldığı bir sonraki bölümde 1921 Moğolistan Devrimi'ne giden süreç hakkında bilgiler yazılmıştır. Özellikle Moğolistan'ın siyasi hayatında önemli bir konumda bulunan ve ilk siyasi parti olan Moğolistan Halk Partisi'nin kuruluşunun yanı sıra H. Çoybalsan, D. Sühbaatar, D. Boodoo gibi önemli simalar hakkında birtakım bilgiler verilmiştir. Halk hükümetinin ilk yapısı şu şekilde belirtilmiştir: Bogd Han, Başbakan D. Boodoo, İçişleri Bakanı D. Puntsagdorj, Dışişleri Bakanı D. Boodoo, Savunma Bakanı D. Sühbaatar, Maliye Bakanı S. Danzan, Adalet Bakanı N. Magsarcav.²⁴

Dokuzuncu sınıf tarih ders kitabı ikinci bölümünün son başlığı *Halk Hükümetinin İlk Düzenlemesidir*. Burada Moğolistan yöneticileri ulusal geleneklere dikkat etmek kaydıyla dünyadaki diğer örneklerle bakarak gelişip eğitimi artırmayı planladıkları anlatılmıştır. Bu planların içerisinde hukuk kurallarını yeniden düzenleme, ilçe yönetim merkezlerini düzenleme, vergi düzenlemeleri ve okulların kurulması gibi hedefler bulunmaktadır. Ayrıca 1922 yılında 4 il ve 116 ilçenin eskiden olduğu gibi yöneticilerin ismiyle anılmasını durdurup dağ, nehir gibi isimlerin verilmesini kararlaştırdıklarından bahsedilmiştir.

Kitabın üçüncü bölümünde Sosyalizm döneminin Moğolistan'ı ve dünya tarihi ele alınmıştır. 1924-1990 yılları arasındaki gelişmeler ışığında Moğolistan üzerindeki Rusya ve Çin etkisi hakkında bilgiler yazılmıştır. Ek olarak Moğolistan'ın Cumhuriyet yönetimine geçişi, 25-26 Aralık 1924 tarihinde Ulusal Anayasa'nın kabulü hakkında bilgiler sunulmuştur. Anayasanın kabulü sonrasında Moğolistan isminin Moğolistan Halk Cumhuriyeti olarak değiştiği işlenmiştir. 1940 yılında ikinci anayasanın kabul edildiği ve 30 Haziran 1940 tarihinde *Çoybalsan'ın Ulusal Anayasası* olarak adlandırıldığı yazılmıştır. 1960 yılında kabul edilen anayasaya *Moğolistan Halk Partisi, Marksist-Leninist görüş çerçevesinde hareket eder* maddesi eklenmiştir.

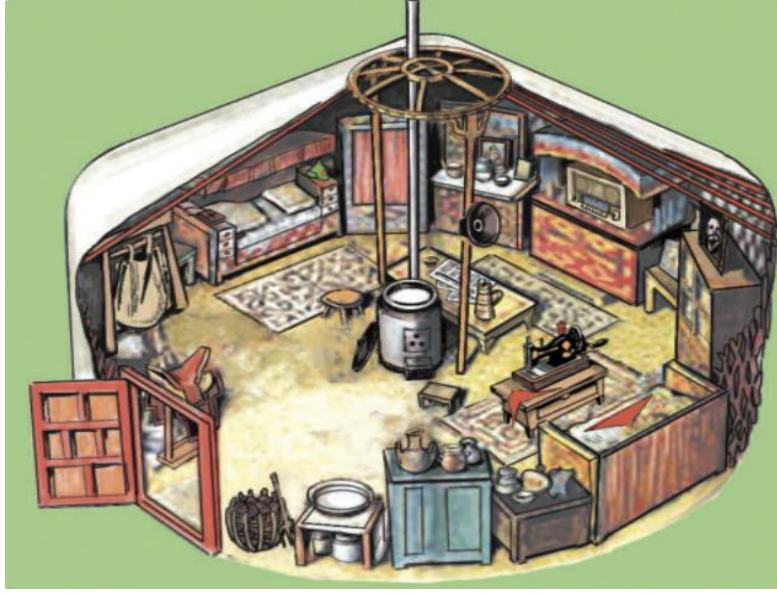

Şekil 4: 1960 ve 1992 yıllarındaki Moğolistan devlet sembolü ve bayrakları (9.sınıf ders kitabı 2019: 61)

Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin ekonomi politikasının anlatıldığı bir diğer bölümde büyükbaş hayvancılık ve ticaret hakkında birtakım bilgiler yazılmıştır. Moğol siyasetçilerin belirledikleri geleneksel politikalarının Rusya ve Komintern'den etkilenecek yeni bir ekonomi modeline geçildiğinden bahsedilmiştir. Bunların arasında saman üretimi, besi ve ahır hayvancılığı, hayvan barınakları inşası, avcılığın da yer aldığı belirtilmiştir. 1959 yılında verimli boş arazilerin kullanımının teşvik edildiği ve 1965-1990 yılları arasında sanayileşmenin merkezleri olarak Ulaanbaatar, Erdenet, Çoybalsan, Hötöl bölgelerinin belirlendiği bilgileri yer almıştır.

²⁴ Tuya vd. 2019, 45.

Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin eğitim ve kültür politikasının anlatıldığı bölümlerde ise 1941 yılında Kiril alfabesine geçilmesi hakkındaki kuralın belirlendiği ifade edilmiştir. 1 Ocak 1946 tarihinden itibaren resmi yazışmaların Kiril harflerine göre yapılması kararı alındığından bahsedilmiştir. Kitabın devamında 1969 yılında nüfusun %82.4'ünün Kiril harfleriyle yazdığı belirtilmiştir. 1942 yılında Moğolistan Devlet Üniversitesi kurularak birçok yüksekokul ile birlikte çeşitli alanlarda eğitimi geliştirmeye çalıştığı aktarılmıştır. Ek olarak 3 Mart 1981 tarihinde uzaya gönderilen Moğolistan Halk Cumhuriyeti kozmonotu C. Güragaçaa hakkında bilgi verilmiştir. Moğolistan'da çıkarılan gazetelerin isimleri verildikten sonra 1950 yılında toplam 24 gazetenin yılda 25876,2 bin adet basıldığı aktarılmıştır. Aynı yıl Ts. Damdinsüren, Moğolistan Halk Cumhuriyeti ulusal marşını yazdığı ve bu marşın 1961 ile 1992 yıllarında yenilenerek günümüze geldiğinden bahsedilmiştir.

Şekil 5: 1950 yıllarında bir Moğol geri (Keçe ev) (9.sınıf ders kitabı 2019: 82)

Moğolistan'ın toplum ve sağlık koşullarının gelişiminden bahsedildiği bölümden sonra “Budizm” ve *Sosyalizm* konuları işlenmiştir. Bu bölümde Moğolistan'da bulunan 800'e yakın manastırdan 71 ton altın, gümüşten yapılmış sembol tanrılar ve eserlerin Sovyetler Birliği'ne transfer edildiği bilgisi bulunmaktadır. Stalin'in Moğolistan hakkındaki sözleri bölümde kullanılmıştır: “*Sizin devletin içerisinde bir devlet daha vardır. Biri Genden hükümeti diğeri ise din adamlarının hükümeti. Fakat din adamlarının hükümeti daha güçlüdür...Genden hükümeti, diğer hükümetten güçlü olmak zorundadır...*”²⁵

Bölümün devamında din adamlarına karşı izlenen politikalar ve Moğolistan tarihindeki büyük terörden bahsedilmiştir.²⁶ 1932 yılında devrim karşıtlığı adı altında Hovd, Bayan-ölgii, Arhangay, Övörhangay ilçelerinde çıkan isyanlar konu edilmiştir. 1937-1952 yılları arasında Moğolistan Halk Cumhuriyeti Başbakanı, İç ve Dışişleri Bakanı, Savunma bakanı olarak görev yapan Mareşal H. Çoybalsan'ın yaptığı büyük temizlik konusu işlenmiştir. 25824 kişinin devrim karşıtı olarak, 20474 kişiyi ise ajan sıfatıyla idam ettirdiği; 5103 kişiyi 10 yıl, 240 kişiyi de 10 yıla kadar hapis cezasıyla cezalandırdığı yazılmıştır. İdam edilenlerin arasında başbakanlar ve bakanların da bulunduğu belirtilmiştir.

İkinci Dünya Savaşı'nın anlatıldığı bir sonraki bölümde savaşın başlangıcı ve gelişimi işlenmiştir. Müttefik ve Mihver devletlerden bahsedilip Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin savaşa katılması aktarılmıştır. Moğolistan-Japonya arasında yapılan Halhin Gol Savaşı'ndan da ayrıca bahsedilmiştir.

²⁵ Tuya vd. 2019, 95.

²⁶ Moğolistan'da 1921 yılında başlayan, 1937 yılında zirve noktasına ulaşan ve 1960'lı yıllarla birlikte yavaşlayan toplumun her kesimine yönelik olan temizlik olaylarıdır. Sovyet Rusya'da Stalin, Sovyetler Birliği'ne bağlı ülkeler haricinde Moğolistan'da da kendisine karşı oluşturabilecek her türlü olumsuz girişimi engellemek amacıyla hareket etmişti. Moğolistan Başbakanı Çoybalsan, Stalin'in emirleri doğrultusunda devlet kademesindeki birçok görevli başta olmak üzere binlerce din adamını idama mahkûm etmişti.

Kitabın devamında *Soğuk Savaş* konusuna geçilerek *Moğolistan Halk Cumhuriyeti ve Birleşmiş Milletler* konularına değinilmiştir. *Marshall Planı*, *Demir Perde* gibi konuların yanı sıra Moğolistan'ın BM'ye kabul süreci hakkındaki olaylar yazılmıştır. Moğolistan'ın 1946 yılında BM'ye katılmak için başvurduğu ancak 15 yıl sonra 27 Ekim 1961 tarihinde 101. üye olduğu belirtilmiştir.

Монгол улсын баатар
Лувсанцэрэнгийн Аюуш
(1922-1945)

Монгол улсын баатар
Дашин Данзанваанчиг
(1918-1981)

Монгол улсын баатар
Лодонгийн Дандар
(1914-1986)

Монгол улсын баатар
Сэнгийн Дампил
(1922-1991)

Şekil 6: Moğolistan'ın kahramanları Ayuush Luvsantseren, Danzanvaançig Daş, Dandar Lodon, Dampil Sen (9.sınıf ders kitabı 2019: 117)

Kitabın son bölümünde *Demokratik Moğolistan ve Günümüz Dünya Tarihi* başlığı altında Sosyalist sistemin çöküşü, demokratik devrimin başlangıcı, demokratik seçim ve yeni anayasa, Moğolistan'ın ekonomi ve toplum hayatının değişimi ile dış politikası hakkındaki konular işlenmiştir. *Sosyalizm'in çöküşü* konusunda Doğu Avrupa'daki sosyalist yapının çökmesi aktarılırken Berlin Duvarı'nın yıkılışıyla iki Almanya'nın birleşmesi konusuna değinilmiştir. 1988-1989 yıllarında Moğol gençler arasında *Yeni Dönem*, *Kainat* gibi demokrasiyi destekleyen gizli kulüpler kurulduğu yazılmıştır.²⁷

Şekil 7: Devlet Meclis üyeleri (9.sınıf ders kitabı 2019: 143)

Moğolistan'daki ilk demokratik seçimlerin 22-29 Temmuz 1990 tarihinde iki adımda yapıldığı ve Moğolistan Halk Devrimci Partisi'nin seçimleri kazandığı belirtilmiştir. Meclis'in toplam 50 koltuğundan Moğolistan Halk Devrimci Partisi 31, Demokrat Parti 13, Ulusal Kalkınma Partisi ve Sosyal Demokrat Parti 3'er koltuk kazandığı bilgisi aktarılmıştır. Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanı'nın Punsaltaagiyn Oçirbat olduğu ifade edilmiştir.

Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin ekonomi alanında 2 Haziran 1924 tarihinde Sovyet Rusya'nın sermayesiyle kurulan Moğol Bank hakkında bilgi verilmiştir. Bankanın o dönemlerdeki

²⁷ Tuya vd. 2019, 136.

çalışanlarından 18'i Sovyet Rusya, 4'ünün Moğol çalışmanı olduğundan bahsedilmiştir. 1991 yılında Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin bankalar hakkında kanun çıkardığı ve Rusya, ABD, Japonya, Güney Kore, Kanada gibi gelişmiş devletlerle anlaşmalar yaptığı belirtilmiştir. Toplum hayatında 1990 yılında *Moğolların Gizli Tarihi*'nin 750. yıl dönümü olduğu, 1991'de Klasik Moğol yazıtı gündeme getirildiği, 2003'te 5 cilt Moğolistan Tarihi basıldığı ve 2006 yılında Büyük Moğolistan'ın ilanının 800. yıl dönümü olduğu işlenmiştir. Ayrıca bu bölümde 1918 yılında 600 bin olan nüfusun 1962'de 1 milyon, 1988'de 2 milyon ve 2015 yılında 3 milyon olduğu bilgileri yer almıştır.

Moğolistan'daki demokratik devrimle birlikte dış ilişkilerde açık ve şeffaf olma politikasının izlendiği, hangi devlet olursa olsun ikili ilişki kurulabileceği aktarılmıştır. 1991 yılında Japonya Başbakanı Toshiko Kaifu, 2002'de BM Genel Sekreteri Kofi Annan, 2006 ABD Başkanı George Bush, 2012 ve 2014 yıllarında Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin ve 2014 yılında Çin Halk Cumhuriyeti Başkanı Xi Jinping'in Moğolistan'ı ziyaret ettiği belirtilmiştir.²⁸ Moğolistan'ın *Üçüncü Komşu* politikasına göre ABD, Japonya, Hindistan, Güney Kore, Türkiye Cumhuriyeti gibi ülkelerle ilişkilerini geliştirmeye çalıştığı işlenmiştir.

Dokuzuncu sınıf tarih ders kitabına genel olarak bakıldığında; kitap bölüm sonuçları ile kaynakça kısımlarıyla birlikte 160 sayfa ve toplam dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm 5-9. sayfalar, ikinci bölüm 12-52. sayfalar, üçüncü bölüm 54-127. sayfalar ve dördüncü bölüm 129-155. sayfalar arasında yer almıştır. Birinci bölümde Modern Moğolistan tarihinin nasıl çalışılması gerektiği ve modern tarih hakkında bilgiler yer almıştır. İkinci bölüm 1911 yılındaki Moğolistan Ulusal Devrimi'yle başlatılıp 31-35. sayfalar arasında *Birinci Dünya Savaşı'nda Moğolistan* ile devam ettirilmiştir. Bölüm *1921 Moğolistan Devrimi* ile sona erdirilmiştir. Üçüncü bölümde 54-102. sayfalar arasında *Sosyalizm döneminde Moğolistan'ın gelişimi* konuları anlatılmıştır. 108-123. sayfalar arasında ise *İkinci Dünya Savaşı, Soğuk Savaş, Birleşmiş Milletler* konuları aktarılmıştır. Dördüncü ve son bölümde ise *Demokratikleşen Moğolistan* konuları işlenmiştir.

2. Onuncu Sınıf Tarih Ders Kitabı ve Geçmişten 17. Yüzyıla Kadar Moğollar

10. sınıf tarih ders kitabı ele alındığında yine 4 bölümden oluştuğu görülmektedir. Kitabın başlangıç bölümlerinde *Moğolların atalarının tarihi (800 bin yıl öncesinden MÖ 4. yüzyıla kadar)*, *Moğolistan eski ulusları (4-12. yüzyıllar)*, *Moğol İmparatorluğu (12-15. yüzyıllar)* ve *Moğol İmparatorluğu sonrasında Moğolistan (14-17. yüzyıllar)* konuları üzerinde durulmuştur.

Şekil 8: Moğolistan'da Paleolitik Dönemde Bulunan Taş Aletler²⁹ (10.sınıf ders kitabı 2018: 9)

Birinci bölüm Paleolitik ve Mezolitik Çağ'da Moğolistan'daki eski insanların izleri hakkında yazılmıştır. Ayrıca bu dönemlerde dünyaya Buz devrinin hâkim olduğu belirtilmiştir.³⁰ Moğolistan'daki eski insanların yaşamına dair kanıt Bayanhongor İli, Bayan-Ovoo İlçesi, Nariyn Nehir Vadisi'ndeki bir yerleşimi olarak örnek gösterilmiştir. Ayrıca Bayanlig İlçesi, Tsagaan Mağarası'nda

²⁸ Tuya vd. 2019, 155.

²⁹ Görseldeki taş aletlerin bulunduğu yerler sırasıyla: 1. Bulgan İli, Hutag-Öndör İlçesi, Tölbör 2. Dundgovi İli, Gurvansayhan İlçesi, Yarh Dağı 3. Selenge İli, Altanbulag İlçesi, Ullanburgas 4. Bayanhongor İli, Bayan-Ovoo İlçesi, Nariyn Nehri Vadisi 5. Övörhangay İli, Harhorin İlçesi, Moylt Ağzı.

³⁰ Gantulga vd. 2018, 7.

eski insanların sığındığı bilgisi yazılmıştır. Alet tasarımındaki gelişmeler anlatılarak eski insanların, taştan silah yaptığı ve kütüklerden de çeşitli parçalar yapmanın bir yolunu buldukları işlenmiştir.

Eski dini inanışlar ve sanatın oluşumu konusu aktarılırken insanların, hayvan ve eşyalarıyla birlikte gömüldüklerinden bahsedilmiştir. Ayrıca Erken Paleolitik devirde, Moğolistan'da eski insanların düşüncelerini kaya resimleriyle aktardıklarını belirtmişlerdir. Bu durum Moğolistan'da sanatın başlangıcı olarak değerlendirilmiştir.³¹

Kitabın devamında Neolitik Çağ'da Moğolistan'dan bahsedilmiştir. Örneğin bu dönemde Moğolistan'da yerleşik olarak yaşayan insanların üretime geçtiği işlenmiştir. Moğol akademisyenler bunun kanıtı olarak Dornod İli, Tamsagbulag İlçesi'ni göstermektedirler. Yaklaşık 6400 yıl önce insanların ahşap sütunlar ve zeminlerle bir yerleşim yeri inşa edip büyükbaş hayvan yetiştirdikleri bilgisi bulunmaktadır. *Neolitik Çağ'daki yaşam ve el sanatları* konusunda Tamsagbulag bölgesinde dörtgen boşlukların bulunduğu belirtilmiştir. Ayrıca çamurdan vazolar, yiyecek koruyucu kapların mevcut olduğu işlenmiştir.

Bronz ve Erken Demir Çağı'nda Moğolistan konularının işlendiği kısımda göçebe hayvancılığın başlangıcı hakkında bilgiler verilmiştir. Ayrıca kaya resimleri, erkek insan mezarının bulunduğu da görsellerle desteklenmiştir. Eski göçebe toplumu ve kültürün gelişmesi kısmında Moğolistan'da göçebe hayvancılığın geliştiği, insanların kendi aralarında fikir ayrılıkları olduğu yazılmıştır. Bu dönemdeki kaya resimlerine bakıldığında atlı ve yaya insanların ok ve yaylı şekillerinin görüldüğünden bahsedilmiştir. Ayrıca dörtgen mezarlar ve bunların 4x10 m taşlarla çevrildiği, belirtilmiştir. Moğolistan'da yaklaşık 1200 tane geyik heykelinin olduğu ve en yüksekinin 4 m olduğu bilgisi verilmektedir.

Şekil 9: Moğolistan'da Bronz ve Erken Demir Dönemde Bulunan Kaya Resimleri (10.sınıf ders kitabı 2019: 14)

Kitabın ikinci bölümünde Moğolistan'ın eski uluslarından Hun İmparatorluğu, Siyenpi, Gök Türk ve Uygur dönemleri ile eski ulusların göçebe hayvancılığı, el sanatları ve kültür konuları işlenmiştir. Bu konular aktarılırken çeşitli haritalar ve görsellerden de yararlanılmıştır.

Hun İmparatorluğu'nun anlatıldığı bölümde Moğolistan'da göçebe uygarlığın gelişiminin eski göçebelerin sosyal ve ekonomik gelişimi üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğundan bahsedilmiştir. MÖ 5-4. yüzyıllarda Moğolistan'da Hun, Dung-hu, Yüe-çi gibi devletlerin birbirleriyle savaş halinde oldukları ancak zaman zaman iyi ilişkiler içerisinde oldukları aktarılmıştır. Kaynaklarda, Hunların devlet başkanının adının *Şanyu* olduğu, Dung-hu ve Hunların eski Moğol dili konuşan halklar olduğu ve Yüe-çilerin ise Hint-Avrupa dili konuştukları bilgisi verilmiştir.

MÖ 110-91 yıllarında yazılmış *Tarihsel Notlar* adlı eserin 110. bölümünde *Hun Kroniği*'nde şu şekildedir: "Bu dönemlerde, Dung-hu güçlüydü ve Yüe-çi geliyordu. Hunların Şanyusu Tumen'di. Dung-hu'lar, Hunlar ile aynı dönemde, 200 000'den fazla okçusu vardı. Gelenekleri ve rütbeleri Hunlarınki ile benzerdi."

Hun İmparatorluğu'nun kuruluşunun aktarıldığı kısımda MÖ 3. Yüzyılın sonlarında, Hunlar'ın güçlü komşularla çevrili olduğu, MÖ 221'de Çin hanedanlarını birleştiren Qin Hanedanı tarafından tehdit olarak görüldüğü belirtilmiştir. Ayrıca Qin Hanedanı, MÖ 214'te 100 000 askeri, Hunların Güney bölgesi Ordos'a göndererek bu bölgeyi fethettiği işlenmiştir. Tumen Şanyu'nun komşularına tavizler

³¹ Gantulga vd. 2019, 10.

vermeye başladığı ancak MÖ 209 yılında Tumen Şanyu'nun oğlu Mo-dun Şanyu'nun mevcut durumu değiştirdiği aktarılmıştır. Mo-dun ile birlikte onluk sistemin geliştirilmesi, Hunların 24 tümenlik yönetime ayrılması konularına da değinilmiştir.

İpek yolunun oluşumu kısmında Hunlar ve Han Ulusu arasında imzalanan Barış Anlaşması'nın MÖ 198'den MÖ 133'e kadar yaklaşık 60 yıldan fazla sürdüğü belirtilmiştir. Anlaşmaya göre Han Ulusunun Hunlara birçok hizmette bulunduğu ancak daha sonra Hunların gücünden korktuğu yazılmıştır. Han Ulusu MÖ 133'te anlaşmayı bozarak Hunlarla savaşmaya başladığı ve MÖ 129'dan MÖ 90 yılına kadar yaklaşık 40 yıl süren savaşlardan bahsedilmiştir. Han Ulusunda Wu-di'nin Hunlarla Batı arasındaki iletişimine engel olmasına Çinlilerin *Hunların sağ kolunu kesme* politikası adını verdikleri belirtilmiştir. Ayrıca Han Ulusu, Batı ticaret yolunun önemini anladıktan sonra bu yolu Hunlardan diplomatik yollarla ya da askeri güç yoluyla ele geçirmek için büyük çaba sarf ettiği işlenmiştir. Daha sonradan bu yola *İpek Yolu* adı verildiğinden bahsedilmiştir.

Şekil 10: İpek Yolu (10.sınıf ders kitabı 2019: 22)

Kitabın devam eden kısımlarında Siyenpiller hakkında bilgiler bulunmaktadır. Güçlenen Hun İmparatorluğu, taht mücadeleleriyle zayıflayarak 48 yılında kuzey ve güney olarak ikiye bölündüğü ve bu durumdan yararlanan Siyenpillerin 93 yılında Kuzey Hunlarını yok ettiği yazılmıştır. 330 yılında ise Cücenlerin, günümüz Moğolistan'da devletlerini kurdukları, 402'de Büyük Gobi'nin arka kısımlarında yaşayan Uygur kabilelerini fethederek daha güçlü ve ünlü oldukları belirtilmiştir. Ancak 552'de isyan başlatan Altay Türklerinin, Cücenleri 555 yılında yok ettiği işlenmiştir.

Gök Türk ve Uygur döneminde Moğollar ve Kitanların anlatıldığı kısımda Cücenlerin düşüşünden sonra Moğolistan'ın Türk halklarının egemenliğine girdiği aktarılmıştır. Aynı zamanda bölgede 555'ten 745'e kadar Gök Türkler, 745'ten 840 yılına kadar da Uygurların bulunduğu yazılmıştır. Gök Türk Devleti'nin kurucusu ve ilk hanı olan Bumin, Cücenlere karşı yapılan isyanın lideri olduğundan ve haleflerinin bölgelerini Kore Yarımadası'ndan Orta Asya'ya kadar genişlettiği aktarılmıştır. Bu dönemlerde Cücen eyaletlerinin çoğunun *Tatarlar* adı altında Gök Türk ve Uygur kabilelerinin bir parçası olduğu ve Gök Türkler zamanında *Otuз Tatar*, Uygurlar zamanında *Dokuz Tatar* olarak anıldıkları da işlenmiştir. Ancak 744 yılında Uygurların ayaklanması sonrasında Gök Türk Devleti'nin yıkıldığı ve Uygur Devleti kurulduğu belirtilmiştir. Bu bölümde Köl Tigin yazıtından örnek verilerek konu desteklenmiştir. 840 yılında Uygur Devleti, Yenisey Kırgızları tarafından işgal edilince Tatarların Kırgızlara karşı savaştığı ve onları yurtlarından kovdukları belirtilmiştir. Bu nedenle, 842'den 922-923'e kadar olan dönemin *Tatar dönemi* olarak adlandırılabilir yazılmıştır.

Eski ulusların ekonomi ve teknolojik gelişimi kısmında avcılığın ekonominin önemli bir parçası olduğu, Hunlar ve haleflerinin Çin dışında Batı ile de ticari ilişkiler kurdukları belirtilmiştir. El

sanatları kısmında fırınlarda demir eriterek kılıç, bıçak, mızrak gibi çeşitli silahlar ürettiklerinden bahsedilmiştir. Kültür konusunun işlendiği bölümde ise tarihsel kaynakların, Hun ve Siyenpilerin ağaç ve kemikler üzerine emirler yazdığını söylediği aktarılmıştır. Ancak tam olarak hangi yazıyı kullandıklarının henüz bilinmediği, bazı araştırmacılar tarafından runik yazı olduğu işlenmiştir. Runik yazının önce Hunlar tarafından daha sonra Gök Türkler ve Uygurlar tarafından kullanıldığına inanıldığına da yer verilmiştir.

Hun İmparatorluğu döneminden itibaren 12 yıllık hayvan takvimi kullanıldığı ve bu takvimin tarımda, dini törenlerde, kutlamalarda ve savaşlarda önemli rol oynadığı yazılmıştır. Ayrıca Hunların Şaman olduğu, sonraki yıllarda Budizm'in Hunlara tanıtıldığı aktarılmıştır. Budizm'in, Siyenpilerin Toba Wei ve Cücen Hanedanlarına girdiği ve devlet dini olduğu da işlenmiştir.

Üçüncü bölümde *Moğol İmparatorluğu* konusu geniş bir yelpazede ele alınmıştır. Dönemin ana kaynaklarından örnek metinler, çeşitli görsel ve haritalarla anlatım desteklenmiştir. Özellikle Reşidüddin Fazlullah'ın *Cami'üt Tevarih* adlı eserinden birçok örnek metin bu bölümde yer almıştır. Bunun dışında Moğolların *Gizli Tarihi*, Altan Tobçî, Cüveynî'nin *Tarih-i Cihan Guşa* gibi eserlerden yararlanılmıştır. Bölüm Cengiz Han öncesi Moğollarla başlayıp Cengiz Han'ın Büyük Moğol Ulusunu kurması, Cengiz Han sonrası Moğol İmparatorluğu ve Yuan, Altın Orda, Çağatay ve İlhanlılar ile devam etmiştir.

Bölümün başlangıcında bir önceki bölümde yer alan Gök Türk ve Uygurlar hakkındaki bilgi aynı şekilde yazılmıştır. 555'te Cücenlerin düşmesinden sonra, Gök Türkler tarafından ezilen Cücenlerin bir kısmının Ergenekon'a ve Buir Gölü havzasına yerleştiği, diğerlerinin ise Gök Türk ve Uygurların hâkimiyeti altında yaşadığı belirtilmiştir. Ergenekon'a kaçan Moğollar daha sonra geri dönerek üç nehrin baş sularına yerleştikleri aktarılmıştır. Tarihî kaynaklarda Kereyit, Nayman, Tatar, Moğol gibi farklı isimlerle anılmalarına rağmen aslında hepsinin Moğol olduğu bilgisi yer almıştır. Bu dönemlerde, kuzeyde Baykal Gölü'nden, güneyde Çin Seddi'nden Kingan Dağları'na, batıda Altay Dağları'na kadar olan bölgede diğer Moğollar birkaç bağımsız devlete bölünmüştü. Onon, Kerülen ve Tuul Nehirlerinin kollarında yaşayan Moğolların, 1130'da Kabul Han'ın yönetimi altında birleştiği ve *Moğol Ulusu* olarak tanındığı işlenmiştir. Bölümün devamında ise Kereyit Ulusu hakkında bazı bilgiler verilmiştir. Moğolistan sınırındaki Tuul ve Orhun Nehir havzalarında bulunduğu ve 11. Yüzyılda Han Markus'un yönetimi altında kurulduğu yazılmıştır.

Büyük Moğol Ulusunun anlatıldığı kısım Temuçin'in hayatı hakkında bilgilerle başlamıştır. 1189'da birçok Moğol eyaletinin liderlerinin Mavi Göl'de toplanması, Temuçin'in *Cengiz Han* olarak adlandırılması ve Moğolların hanı olarak onurlandırılmasıyla devam etmiştir. Bu bölümde devletin kuruluş ve yükseliş dönemleri aktarılmıştır. 1185 ile 1206 yılları arasında Cengiz Han'ın, büyük ve küçük ölçekli 32 savaşla birlikte irili ufaklı toplam 81 vilayeti fethettiği ve tüm Moğolları bir çatı altında topladığı, Güneyde Çin Seddi, kuzeyde Baykal Gölü, doğuda Kingan Dağları ve batıda Altay Dağları'na hükmettiği ifade edilmiştir. 1206 yılında ise Onon Nehri'nin başında Büyük Moğol İmparatorluğu ilan edildiği aktarılmıştır. Kitabın devamında Cengiz Han döneminde izlenen politikalarından bahsedilmiştir. Büyük Moğol İmparatorluğu'nun kurulmasından sonra Cengiz Han, komşu ülkelerle dostane ilişkiler kurma, serbest ticareti geliştirme ve dış güvenliği sağlama politikası izlemeye başladığı işlenmiştir.

Moğolların hükümet sisteminin, ekonomi ve kültür yapısının anlatıldığı bölümde göçebe devlet geleneklerine dayanan bir sistemle birlikte kalıcı bir askeri teşkilat kurulduğu yazılmıştır. Devamında Kubilay'ın Büyük Moğol İmparatorluğu'nun tüm ordularının generali olduğundan bahsedilmiştir. Ayrıca komutanlar arasından Borçî, Muhulay, Borokul ve Çulun *dört at*; Kubilay, Celme, Zev ve Sübötey *dört köpek* olarak işlenmiştir.³² Bu adlandırma en sadık dört kişisi, en güçlü dört savaşçısı olarak belirtilmektedir.

Cengiz Han'ın Moğol tarihindeki rolünden bahsedilen kısımda Cengiz Han'ın parçalanmaya son verdiği aktarılmıştır. Ayrıca Büyük Moğol İmparatorluğu'nu kurduğunda tüm Moğolların tek bir devletin egemenliğine girdiği ve Moğol ulusunun oluşumunu hızlandırdığından bahsedilmiştir. Bu tarihten itibaren *Ben Moğolum*, *Moğol ulusu* ve *Moğol toprağı* ideolojilerinin canlandırılmış olduğu

³² Gantulga vd. 2019, 42.

aktarılmıştır. Cengiz Han'ın tarihteki rolü adlı kısımda onun ünlü bir devlet adamı ve general olduğundan bahsedilmiştir. Cengiz Han'ın dünya tarihindeki rolünden bahsederken Cengiz Han'ın fetihleri sonucunda Avrasya genelinde 13,5 milyon km² alanda yeni bir düzen kurulduğu işlenmiştir. Ortaçağ dünyasında milletler ve dinler arasındaki savaşların sona erdiği ve büyük barış döneminin başladığı bilgileri yer almıştır. Ayrıca Doğu ve Batı arasındaki ticaretin, el sanatları ve kültürel bağların geliştiği ve bu süre zarfında İpek Yolu'nun öneminin tüm zamanların en yüksek seviyesine ulaştığı işlenmiştir.

Cengiz Han sonrasında Moğol imparatorluğu bölümünde Ögedey Han'ın reform politikası ve fetihlerinden bahsedilmiştir. Ögedey Han'ın ülke genelinde *Büyük Yasa* uyguladığı belirtilerek Harhorin'in inşasının yoğunlaşarak imparatorluğun başkenti olduğu bilgileri aktarılmıştır. Göyük Han döneminin anlatıldığı kısımda dikkat çeken nokta ise 1246'da düzenlenen kurultayda Ögedey Han'ın en büyük oğlu Göyük han ilan edildiğinde 4 000'den fazla yabancı büyükelçinin burada bulunmasının Moğol İmparatorluğu'nun prestijinin ve gücünün bir kanıtı olarak belirtildiği kısımdır. Bu bölümde 1246 yılında Göyük Han'ın Papa 4. Innocent'e gönderdiği mektuptan örneğe de yer verilmiştir. Mengü Han döneminden ise Mengü Han'ın bir sosyal, politik, ekonomik ve kültürel reform politikası başlattığı ve Harhorin şehrini dünya başkenti yapmak için yeni bir bina inşa ettiği ifade edilmiştir. Kubilay Han döneminin anlatıldığı kısımda ise 1260 yılında han ilan edildiği yer almıştır. Arık Böke ile Kubilay arasında 1260-61 yıllarında mücadele yaşandığı ve 1264 yılında mücadeleyi Kubilay'ın kazandığı bilgileri de bulunmaktadır.

Şekil 11: Harhorin şehri Gümüş Ağaç³³ (10.sınıf ders kitabı 2019: 49)

Üçüncü bölümün son kısmında, Moğol İmparatorluğu'nun 1260'lardan itibaren toplam 24 milyon km²lik bir alanı kaplayan dört devletten (Büyük Yuan, Altın Orda, Çağatay, İlhanlı) oluştuğu belirtilmiştir. Büyük Yuan kısmında; 1271 yılında Kubilay Han, Büyük Moğol İmparatorluğu adını *Büyük Yuan* olarak değiştirmiştir. Onun yönetimi altında Moğolistan, Çin, Kore ve Güney Asya bulunmaktaydı. Moğolları devletin en önemli konumlarına getirmiştir. 1260 yılında Tibetli Pagva bir din adamı atamış ve Budizm'i devlet dini ilan etmiştir. Onun döneminde dörtgen yazı belirli bir süre kullanılmıştı. Ayrıca Büyük Yuan'da kağıt para kullanıldığı bilgileri bu bölümde yer almaktadır. Altın Orda kısmında; Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuci'ye verdiği topraklar üzerine kurulduğu, devleti bağımsız yapan kişinin 1242'de doğduğuna inanılan oğlu Batu olduğundan bahsedilmiştir. Ülkede tarım, hayvancılık, sanayi ve ticaretin geliştiği, Karadeniz ve Ege Denizi üzerinden, Akdeniz'deki Venedik ve Cenova gibi Avrupa şehirleriyle kapsamlı ticari ilişkiler geliştirdiği de işlenmiştir.

Bölümün devam eden kısımlarında Çağatay Ulusu ve İlhanlılardan bahsedilmiştir. Çağatay Ulusu, batı kısmında yerleşiklerin yaşadığı Maverâünnehir ve göçebelerin hâkim olduğu doğu kısmı Moğolistan olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Başkentler Almalık, Aksu ve Karşı olarak belirtilmiştir. Nüfusun

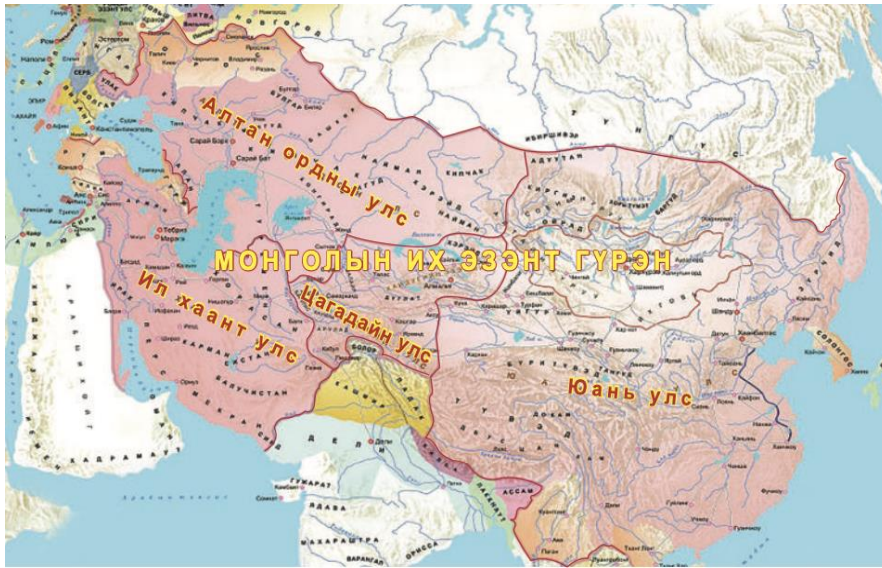
³³ Harhorin şehrindeki Tumen Amgalan Sarayı'nın ortasında Fransız demirci Wilhelm tarafından yaptırılan gümüş ağaç yabancı ziyaretçileri şaşırtmıştı. Gümüş bir ağacın tepesinde trompet tutan bir melek tasviri ve onun altında buluna yılan ağzı şeklindeki dört musluktan şarap, kırmızı, balı içecek ve bira akıyordu: Gantulga vd. 2019, 49.

çoğunluğu Türkçe konuşuyordu bilgileri yer almıştır. 1350'de Moğol soyundan ancak Türkçe konuşan ve Türk kültürlü Barlas eyaletinin başı olan Timur, Semerkant'ın şehir merkez bölümünü birleştirerek tarihte *Timur İmparatorluğu* olarak bilinen Çağatay Ulusunun anakarasına ek olarak İran, Afganistan, Küçük Asya ve Irak'ı birleştiren imparatorluk haline geldiği bilgisi yer almıştır. İlhanlılar kısmında günümüz İran, Irak, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Türkiye, Batı Afganistan ve Kuzey Suriye'yi içerdiği işlenmiştir. Ayrıca nüfusun çoğunluğunun Müslüman olduğu ve Persler, Araplar, Türkler, Haçlılar, Ermeniler ve Gürcüler gibi etnik grupların var olduğu belirtilmiştir. Gazan Han dönemindeki reformlardan bahsedilmiştir.

Şekil 12: Cami'üt Tevarih eserinden bir resim³⁴ (10.sınıf ders kitabı 2019: 54)

Şekil 13: Moğol İmparatorluğu Haritası (10.sınıf ders kitabı 2019: 56)

Moğol Barışı ve Moğol İmparatorluğu'nun Etkisi başlığı altında; Moğol Hanları Asya ve Avrupa'da İpek Yolu'nu güvenlik altına alarak eşi görülmemiş düzeyde uluslararası güvenlik ve serbest ticaret geliştirdikleri aktarılmıştır. İpek Yolu boyunca tüccarlara özel haklar tanınması, ticaret yolunun rahatlığını ve seyahat miktarını önemli ölçüde artırdığı, İpek Yolu'nun sadece ticaret değil, aynı zamanda Batı ve Doğu kültür ve biliminin altın yolu olduğu bilgileri yazılmıştır.

³⁴ Beyaz ata binen Abaka Han, çocuğu kucaklayan Argun Han, Argun Han'ın kucakladığı çocuk Gazan Han: Gantulga vd. 2019, 54.

Dördüncü bölümde Büyük Yuan Hanedanlığını canlandırma girişimleri, Moğolların dış durumundan, Ming Hanedanlığı, Tibet, Rus İmparatorluğu, Altın Orda'dan bahsedilmiştir. Bölümün devamında 17. yüzyıl Moğolistan'ı ile ekonomi ve kültürel hayattan bilgiler aktarılmıştır.

Bu bölümde Moğolların, başkent Daidu'yu (günümüz Pekin) 1368'de Ming Hanedanlığına kaybettikleri ancak Moğolların egemenliklerini yeniden kurmak için savaştıkları işlenmiştir. 1388'de Buir Gölü yakınlarında Moğol ve Ming orduları arasında bir savaş olduğu ve Moğollar yenildiği belirtilmiştir. Birliklerin kaybı ve iç çatışmalar Moğol tarihinde siyasi parçalanma dönemi olarak adlandırıldığı yazılmıştır. 1368 yılında Çin'deki Moğol egemenliği sona erdiği ancak bu durumun Moğol Devletinin sonu anlamına gelmediğinden bahsedilmiştir. Yuan Hanedanlığının yıkılmasıyla birlikte Moğolların siyasi merkezi anavatanına kaymış, Moğollar doğuda Kingan Dağları'ndan batıda Tanrı Dağı, kuzeyde Yenisey'den ve güneyde Çin Seddi'ne kadar anavatanlarına yerleştikleri anlatılmıştır.³⁵

15. ve 17. yüzyıllarda, Moğolların eski gücünü geri kazanma mücadelesi verdiği aktarılmıştır. 15. yüzyılın ortalarında Manduul Han öldü ve taht mücadelesi yoğunlaştı. Ancak Manduul Han'ın en genç eşi olan ve tarihte *akıllı* ve *bilge* olarak tanınan Manduhay'ın, Moğolistan'ın birliğinin yeniden sağlanmasında önemli bir rol oynadığı bilgisi verilmiştir. Manduhay Setsen Hatun, 1470 yılında Altın Orda Prensi Bayanmönh'ün oğlu Batmönh'ü diğer prenslerin de desteğiyle tahta geçirmiş ve onu *Dayan Han* unvanına terfi ettirdiği yazılmıştır. Ayrıca Batmönh Dayan Han idari değişiklikler yaparak yönetimindeki toprakları 11 oğluna bölüştürmüştür. Ancak onun soyundan gelenler döneminde siyasi birlik yeniden azalmaya başladı bilgileri yer almıştır.

Moğolistan'ın dış olaylarının anlatıldığı kısımda; Yuan Hanedanlığının yıkılmasından sonra kurulan Ming Hanedanı'nın, yıllardır geleneksel bir Çin devlet politikası olan *göçebeleri kendi göçebeleriyle yenmek* politikası izlediğinden bahsedilmiştir. Yeni kurulan Rus İmparatorluğu, bölgeyi doğuya doğru işgal ettiği ve Sibiry'a'nın fethiyle birlikte Moğollarla karşı karşıya kaldıkları anlatılmıştır. Oyratlı prensler de Rus İmparatorluğu ile iyi geçinmenin yolunu aradıkları belirtilmiştir. 1618'de Mançular, Ming Hanedanının kuzeydoğu sınırlarını işgal ettiği, Ming hanedanlığında hizmet etmeyi bıraktıkları ve yeni bir imparatorluğun doğduğu işlenmiştir.

Moğolistan'ın siyasi merkezinin anavatanına taşınmasından sonra Doğu Moğolistan'ın ana mekan haline geldiği belirtilmiştir. Dönemin iç ve dış koşulları nedeniyle Moğolistan'ın birkaç parçaya bölündüğü, ancak Ligden Han'ın ölümüne kadar İç Moğolistan, Halha ve Oyrat dâhil tüm Moğolların Büyük Han'a bağlı olduğu aktarılmıştır. Bu durumun Halha ile Oyrat prensleri tarafından Rus çarına gönderilen mektuplardan açıkça görüldüğü de kanıt olarak gösterilmiştir. Kitabın devam eden kısımlarında İç Moğol, Halha ve Oyratlar hakkında birtakım bilgiler verilerek konu devam ettirilmiştir.

Dördüncü bölümün son konusu olan ekonomi ve kültür kısmında *Budizm'in Moğolistan'da yayılması* ve *Moğolların ekonomi ve kültürü* ele alınmıştır. 16. yüzyılın sonundan itibaren Moğolistan'daki sarı ve kırmızı Budist mezhepleri kendi nüfusları için rekabet etmeye başladığı aktarılmıştır. Moğol yöneticilerinin de Tibet'te nüfus kazanmak için bu inanışları kullanmaya başladıkları belirtilmiştir. 1576 yılında Tümen Zasagt Han, Tibet Kırmızı Budist mezhebinin lideri Lama Garmaa'yı kendi topraklarına davet etmiştir. Öğretmen-öğrenci ilişkisi başlayıp Zasagt Han'ın Budizm inancını benimsediği anlatılmıştır. 1586'da 3. Dalay Lama, Moğolistan'a geldiğinde, Halhalı Abtay onu ziyaret ettiğinden, onun döneminde Erdene Zuu Manastırı'nın kurulduğundan bahsedilmiştir. Budizm'in yayılmasıyla birlikte Moğolların yaşam tarzının bazı değişikliklere uğradığı da belirtilmiştir.

Bölümün devamında 14-17. yüzyıllarda Moğolların hayvancılıkla uğraştığı ve dört mevsim su ve otlakları takip ederek göç ettiklerinden bahsedilmiştir. Hayvan sayısı arttıkça otlatmada zorluklar yaşanmış ve kendi çiftliklerini işletmeye başladıkları yazılmıştır. Moğol ger'lerinin (keçe ev) şekillerinde değişiklikler olduğu, şehirler ve tapınaklar inşa etme geleneğinin devam ettiği vurgulanmıştır. Buda'nın öğretilerini Moğolcaya çevirmek ve anlamlarını kaybetmemek için Galik yazısını icat ettikleri belirtilmiştir. Bunlara ek olarak 1587'de Ayuuş Galik veya Ali Gali yazısını, Zaya Bandida Namhaycamts 1648 yılında Tod yazısını ve Öndör Gegeen Zanabazar 1686'da Soyombo

³⁵ Gantulga vd. 2019, 59.

yazısını yazdığı işlenmiştir. Günümüze birçok eserin kalması da yazının geliştiğinin kanıtı olarak gösterilmiştir. Bunun destekleyicisi olarak da *Manduhay Setsen Hatun Efsanesi*, *Altan Tobçi*, *Özet Altan Tobçi* gibi eserleri örnek olarak yazmışlardır. O zamanlar el sanatlarının, güzel sanatların ve mimarinin gelişimi Budizm'in yayılmasından kaynaklandığı da aktarılmıştır.

Onuncu sınıf tarih ders kitabına genel olarak bakıldığında 72 sayfa ve 4 bölümden oluşmaktadır. 2018 yılı baskısı ile 2019 güncel baskısında iki değişiklik görülmüştür. Dördüncü bölümün ilk kısmında eski basımda Yuan Ulusu başlığı yer alırken güncel basımda *Büyük Yuan Ulusu* olarak değiştirilmiştir. Yapılan bir değişiklik tekrar dördüncü bölümde yer almaktadır. İkinci kısım her iki basımda da *Moğol Krallıkları* başlığı altında yer alırken güncel basımın konunun işlendiği kısmında *Moğolistan'ın Bölümleri* olarak yazılmıştır. Birinci bölüm 7-14. sayfalar, ikinci bölüm 17-28. sayfalar, üçüncü bölüm 31-50. sayfalar, dördüncü bölüm 57-72. sayfalar arasında işlenmiştir. 7-12. sayfalar arasında eski çağlardan bahsedilmiştir. Hun İmparatorluğu'ndan 17-22. sayfalar arasında anlatılmıştır. Genel olarak ders kitabı Moğol tarihi konularını işlemiştir. Diğer konuları da Moğol tarihi merkezli olarak aktarmıştır. Bölüm sonlarında konuyla ilgili sorulara yer verilmiştir.

Üçüncü bölümde 31-35. sayfalar arasında *Cengiz Han öncesi Moğollar* incelenmiştir. *Moğol İmparatorluğu* 35-44. sayfalar arasında anlatılmıştır. *Cengiz Han'ın tarihteki önemi* 44-46. sayfalar arasında; *Cengiz Han sonrası Moğol İmparatorluğu* ise 46-50. sayfalarda aktarılmıştır. *Büyük Yuan Hanedanlığı*, *Altın Orda*, *Çağatay Devleti* ve *İlhanlılar* aynı bölüm başlığı altında 50-57. sayfalar arasında yer almıştır. *14-17. yüzyılda Moğolistan* konusu 64-67. sayfalarda ele alınmıştır. Ekonomi ve kültür konuları da son bölümde 67-72. sayfalarda işlenmiştir.

3. On birinci Sınıf Tarih Ders Kitabında Dünya Tarihi ve Moğollar

11. sınıfın tarih ders kitabında konular giriş bölümü ve dört üniteden oluşmaktadır. Giriş bölümünde *Ana tarihi kapsamlı çalışalım* konusu ve *17-21. yüzyıl başlarında Moğolistan tarihini hatırlayalım* konuları bulunmaktadır. Burada Moğol tarihi kronolojik olarak dört kısma ayrılarak aktarılmıştır. Bu kısımlar ise: *Mançuların hâkimiyet dönemi*, *Moğol Rönesans'ının ilk dönemi*, *Sosyalist dönem Moğolistan Halk Cumhuriyeti* ve *Demokratik dönem Moğolistan*'dır.

Birinci üniteye bakıldığında 17-20. yüzyıl başlarında Moğolistan'daki durum aktarılmıştır. Beş ayrı konu başlığı altında olaylar işlenmiştir. Birinci bölümde Moğolistan'ın Mançu egemenliğine girişinden bahsedilmiştir. Öncelikli olarak Moğolların neden siyasî birliği kuramadığı, Mançular Moğollarla nasıl bir yöntemle ilişki içindeydiler ve Moğolların Mançu hâkimiyetine girdiği dönemdeki olaylar nasıldı? şeklinde değerlendirmelerde bulunulmuştur. 17. yüzyılda Halha Moğolları, Tüsheet Han ve Setsen Han dâhil olmak üzere sol taraf ile Zasagt Han yönetimindeki sağ taraf olarak iki parçaya bölündüğü bilgisi yer almıştır. İç Moğolistan'ı ise Ligden Han yönettiği bilgisi aktarılmıştır. Batı Moğolistan veya Oyrat bölgesinde Hoşuud, Zungar, Dörvöd, Hoyd denilen dört temel bölge birleşik olarak bulunduğu bahsedilmiştir. Moğolların bu şekilde dağınık olması, belirtilen dönemde güçlenen Mançuların hâkimiyet alanlarını genişletmelerini kolaylaştırdığı belirtilmiştir. Sırasıyla 1636 yılında İç Moğolistan'ın, 1691'de Halha Moğollarının, 1721'de Höh Nuur Moğollarının, 1755 yılında da Cungar Devleti'nin Mançuların egemenliği altına girdiği yazılmıştır.

İkinci bölümde Kalmuk ve Buryatlar üzerinde Rus kontrolü konusu işlenmiştir. Burada *17. yüzyılda Buryatlara kim hükmediyordu?*, *Kalmuklar Ruslar ile nasıl bir ilişki içindeydi?* ve *Kalmuk ile Buryatların Rusların yönetime girmesinin nedenleri* üzerinde durulmuştur. Ayrıca Oyratların 1607-1771 yılları arasında sekiz kez büyük ve küçük çapta göç ettikleri belirtilmiştir.³⁶ Üçüncü bölümde Ligden Han'ın Moğolları birleştirme çabalarının neden gerçekleşmediği, Moğolların bağımsızlığını engelleyen iç ve dış etkenler ile Moğolların bağımsızlığını kaybetmesinin sonuçları üzerinde durulmuştur. Dördüncü bölümde Mançu döneminde Moğol toplum ve kültürü ele alınmıştır. Moğolların bu dönemde yaklaşık 250 bölüme ayrılıp yönetildiği üzerinde durulmuştur. Beşinci ve son bölümde ise Moğolların ayaklandığı sırada meydana gelen olaylar, ayaklanmanın özelliği ve sonuçları işlenmiştir. 1910'da Halha Moğollarının Mançulara karşı ayaklanma başlattığı belirtilmiştir. Bu nedenle 20. yüzyıl başlarında Mançu hükümetinin "Yeni yönetim politikası"ni uygulamak zorunda kaldığı aktarılmıştır.

³⁶ Gantulga vd. 2019a, 11.

Şekil 14: 19-20. yüzyıl Başlarında Moğolistan Haritası (11.sınıf ders kitabı 2019: 18)

İkinci ünite de Moğol Rönesans'ı üzerine konular işlenmiştir ve altı kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda 1911 devriminden bahsedilmiştir. Sekizinci Bogd Cavzandamba liderliğinde Moğol soylularının Mançulara karşı mücadelesinden bahsedilmiştir. İkinci kısımda Moğolistan'ın ekonomik kalkınması ve sanayi konularına değinilirken Ruslardan alınan yardımlar belirtilmiştir. Üçüncü kısımda Moğolistan'ın bağımsızlığının diğer ülkeler tarafından kabul edilmesine yönelik bilgiler verilmiştir. 3 Kasım 1912 tarihinde Ruslarla yapılan anlaşmaya değinilerek Dış Moğolistan'ın özerk olmasına yönelik maddeler aktarılmıştır. Rusya'da gerçekleşen Ekim Devrimi ile birlikte Çin tarafının üçlü antlaşmayı bozduğu işlenmiştir.³⁷

Dördüncü kısımda 1921 devrimi konusundan bahsederken *demokrasi* kavramı ön plana çıkarılmış ve bu devrim ile birlikte Moğolistan'ın bağımsızlığına tekrar kavuştuğu belirtilmiştir. Beşinci kısımda Moğolistan'ın demokratikleşme hareketlerine dikkat çekilerek bağımsızlığın garanti altına alınması, iç ve dış olaylar, devletin temel anayasası hakkında birtakım bilgiler verilmiştir. İkinci ünitenin son kısmında Moğolistan'ın gelişimi hakkında bilgiler verilip bağımsızlık yolunda önemli isimlerden biri olan Sühbaatar'dan bahsedilmiştir.

Üçüncü ünite on bölümden oluşmakla birlikte ilk bölümde Moğolistan'ın 1921 temel anayasası hakkında derinlemesine bilgiler yer almaktadır. İkinci bölümde devletin gelişmesinin temel noktaları üzerinde durulmuştur. Özellikle dünyanın önde gelen gelişmiş ülkeleriyle ilişki içerisinde olma amacından bahsedilmiştir. Devamında Sovyet Rusya ve Komintern'in Moğolistan siyasetine etkileri değerlendirilmiştir. Yönetim şeklienden ekonomiye, toplumsal yapıdan kültüre kadar bütün alanlarda yenileşme çabaları olduğu konuları yazılmıştır. Ünitenin üçüncü bölümünde Moğolistan'ın Hovd, Bayan-ölgii, Sühbaatar, Dornogovi, Dundgovi, Dornod, Ömnögovi, Hövsgöl illerinin başı çektiği bölgelerde başlayan silahlı ayaklanma hakkında geniş bilgiler bulunmaktadır.

Dördüncü bölümde Moğolistan'ın yenileşme hareketlerine değinilmiştir. Ayrıca Moğolların millî kültürü ön plana çıkararak eski dönemlere ait fikirlerinin değıştiği açıklanmıştır. Tiyatro ve sinema sektöründe ise 1935 yılında Moğolistan sineması kurulmuş ve *Moğol çocuğu* adlı ilk filmin sahnelendiğinden bahsedilmiştir. Beşinci bölümde ülkede meydana gelen büyük baskı dönemine yer verilmiştir. Bu dönemde yaklaşık 20.000 kişinin idam edildiği ve yaklaşık 5740 kişinin de hapis cezası aldığı bilgileri yazılmıştır. Altıncı bölümde İkinci Dünya Savaşı yıllarında Moğolistan Halk Cumhuriyeti ve bağımsızlığın güçlendirilmesi konuları işlenirken özellikle Japonlarla yapılan Halhin Gol Savaşı hakkında bilgiler verilmiştir. Japonların, Kuzeydoğu Çin'de, İç Moğolistan ve Mançurya'yı içine alan Mançukuo adıyla devlet kurulduğundan bahsedilmiştir. 1935 yılı başlarından

³⁷ Gantulga vd. 2019a, 11.

İtibaren Japon birliklerinin Moğolistan'ın Doğu sınırını işgal etmeye başladığı yazılmıştır. Mayıs 1939'da ise Mançukuo tarafından Moğolistan'ın bazı bölgelerini işgal ettiği belirtilmiştir. Japon tehdidine karşı Moğolların bağımsızlıklarını ve güvenliklerini korumak amacıyla 1945 yılında savaşa katıldığı işlenmiştir. Bununla birlikte İkinci Dünya Savaşı yıllarında Moğolistan Devlet Üniversitesi'nin kurulduğu, Kiril alfabesinin kullanılmaya başlandığı belirtilmiştir.³⁸

Yedinci bölümde Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nde Sosyalizm'in etkisi aktarılmıştır. 1940'ta Moğolistan Devrimci Halk Partisi'nin 10. Büyük Toplantısı'nda Marksizm-Leninizm çizgisinin temel alındığı belirtilmiştir. Ayrıca 1940 yılında temel anayasanın kabul edildiği açıklanmıştır. 7 Kasım 1949 tarihinde Sovyet Rusya'nın desteğiyle demiryollarının açılışının yapıldığı aktarılmıştır. Stalin ve Moğolistan Devlet Başkanı Çoybalsan'ın ölümü sonrasında siyasette değişikliğe gidildiği aktarılmıştır. Kitabın devam eden kısımlarında Moğolistan'da sosyalist yapının oluşturulduğu, fabrikaların kurulduğu yer almıştır.

Şekil 15: Moğolistan'da Sosyalist dönemde kurulan fabrikalar (11.sınıf ders kitabı 2019: 51)

Kitabın sekizinci bölümünde sosyal ve ekonomik yaşamdaki değişimler aktarılırken dokuzuncu bölümde ise eğitim, bilim ve kültürel hayatta yaşanan değişimler örneklendirilmiştir. 1981'de ise Moğol kozmonotun uzaya uçtuğu belirtilmiştir. Özellikle 1982 yılında çıkarılan kanunlarla eğitim hayatında yeni düzenlemeler getirilmiştir. 1988'de Manduhay Setsen Hatun adlı sinema filmi vizyona girmiş ve sanat alanında gelişmeler yaşandığı yazılmıştır. Onuncu ve son bölümde Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin dış ilişkileri hakkında konular işlenmiştir. Bu bölümde Soğuk Savaş yılları ve sonrasında Asya ve Afrika Kıtalarından bazı ülkelerle ikili ilişkiler geliştirdikleri örneklerle açıklanmıştır.

Dördüncü ünite beş bölümden oluşmaktadır ve Moğolistan'ın demokratikleşmesi hakkındaki konular yer almaktadır. Genel olarak 1989 yılında Moğolistan Demokrat Partisi'nin kurulduğu, 1990'da ilk defa serbest, demokrat seçimlerin yapıldığı aktarılmıştır. 1991'de özelleştirme hareketleri başladığı, 1992 yılında yeni millî anayasanın oluşturulması ve 2006 yılında Büyük Moğol Ulusunun 800. Yıl dönümü kutlandığı hakkında bilgiler verilmiştir.

1990 Demokratik Devriminde *Yeni Dönem*, *Evren* gibi gençlik hareketleri oluşmaya başladığı, Marksizm-Leninizm çizgisinden çıktığından bahsedilmiştir. Serbest, demokratik seçimlerle birlikte Moğolistan Devrimci Halk Partisi, Moğolistan Demokrat Partisi, Sosyal Demokrat Parti ve Moğolistan Millî Gelişim Partisi hakkında bilgiler verilmiştir. Daha sonraki yıllarda Sosyal Demokrat Parti ve Millî Gelişim Partisi birleşerek Demokrat Parti kurulmuştur. Kitabın devam eden kısımları sosyal ve ekonomik alanda yapılan değişiklikler, özel mülkiyet kavramı, bilimsel alanda yapılan birtakım yenilikler hakkında yazılmıştır. *Moğolların Gizli Tarihi*'nin 750. yıl dönümü, 2003 yılında *Moğolistan Tarihi* adlı 5 ciltlik eserin çıkarıldığı aktarılmıştır. Ünitinin son kısmında Demokratik

³⁸ Gantulga vd. 2019a, 46.

Moğolistan'ın dış ilişkileri hakkında bilgi verilmiştir. Bu dönemde Birleşmiş Milletler dâhil olmak üzere yaklaşık 20 uluslararası kuruluşun üyesi olduğu bilgisi işlenmiştir.

On birinci sınıf tarih ders kitabı 72 sayfadan oluşmakla birlikte giriş bölümü haricinde toplam 4 ünite ve 26 bölüm halinde yazılmıştır. Birinci ünite 7-15. sayfalarda, ikinci ünite 19-30. sayfalar arasında işlenmiştir. Üçüncü ünite 33-56., dördüncü ve son ünite 59-72. sayfalar arasında işlenmiştir. Kitapta genel olarak Moğolistan tarihi hakkında geniş bir yelpazede bilgiler yer almıştır.

Sonuç

21. yüzyılın getirdiği bilimsel değişiklikler birçok devleti farklı alanlarda modernleşme hedeflerine yöneltmiştir. Yenileşme hareketlerinin önemli bir basamağını eğitim alanı oluşturmuştur. Devletler kendi tarihini ön plana çıkarmak suretiyle diğer ülke tarihlerini ötekileştirme anlayışından vazgeçerek barışçı bir yaklaşıma ağırlık vermiştir. Çalışmada Moğolistan'ın lise tarih ders kitaplarının içeriği incelenmiştir.

Moğolistan lise tarih ders kitaplarında genel olarak Sovyet Rusya ve Çin'in etkisinde gelişen konulara ağırlık verilmiştir. Ayrıca modern Moğolistan'ın kuruluş aşamaları ayrıntılı açıklanmıştır. Bu konular aktarılırken her dönem kendi içerisinde ayrı ayrı örneklerle yer almıştır. Sovyet Rusya ve Çin merkezli konulardan bahsedilirken zengin içerikler ve haritalar eklenerek konuların açık bir şekilde anlaşılması sağlanmıştır. İki ülkenin tarihi olaylarından bahsedilirken komşuluk ilişkilerinin de göz önüne alındığı, bu ilişkiler için olumsuz bir hava yaratılmaktan kaçınıldığı görülmüştür. Moğolistan lise tarih ders kitaplarında Avrupa tarihinden detaylı olarak bahsedilmemiştir.

Moğolistan lise tarih ders kitaplarının incelendiği çalışmada ilk olarak 9, 10 ve 11. sınıf tarih ders kitaplarında yer alan bölümler ve konu başlıkları belirtilmiştir. Aşağıda detaylı olarak yazılan bu bölüm ve alt konu başlıklarını derinlemesine incelenmiştir. Günümüz Moğolistan topraklarındaki Paleolitik, Mezolitik, Bronz ve Erken Demir Çağlarındaki durum örneklerle açıklanmış ve çeşitli görsellerle desteklenmiştir. Moğolistan'ın erken uluslarından bahsedilerek Hunlar, Siyenpiler, Gök Türkler, Uygurlar ve Kitanlar ele alınmıştır. Moğolların kuruluş, yükselme ve genişleme dönemleriyle ilişkili belli başlı olaylar aktarılmıştır. Moğol tarihi ile ilgili geniş bir yelpazede bilgilerin yer aldığı görülmektedir. Moğol İmparatorluğu'nun kuruluşundan 17. yüzyıla kadar Moğol tarihine dair birçok konu detaylı olarak işlenmiştir. Çalışma: *Dokuzuncu Sınıf Tarih Ders Kitabında Dünya Tarihi ve Moğollar, Onuncu Sınıf Tarih Ders Kitabı ve Geçmişten 17. Yüzyıla Kadar Moğollar, On birinci Sınıf Tarih Ders Kitabında Dünya Tarihi ve Moğollar* şeklinde üç ana başlıkta ele alınmıştır.

Dokuzuncu sınıf genel tarih kitabı; *Birinci bölüm*: Modern Moğolistan Tarihini nasıl çalışacağız?; Modern Tarih ile ne çalışılır? *İkinci bölüm*: 1911 yılı Moğolistan Ulusal Devrimi; Bağımsız Moğolistan; Moğolistan Toplum, Ekonomi ve Kültürü; Moğolları Birleştirmek İçin Mücadele; Birinci Dünya Savaşı ve Moğolistan; Rusya'da Ekim Devrimi; Moğolistan Olayları (1919-1921); 1921 Moğolistan Devrimi; Halk Hükümeti'nin İlk Düzenlemesi. *Üçüncü bölüm*: Moğolistan'ın Değişim Noktası ve Sovyet Rusya Etkisi; Moğolistan'ın Halk Cumhuriyeti'ne Geçişi; Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin Ekonomi Politikası; Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin Ekonomi Politikasının Değişimi; Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin Eğitim Gelişimi; Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin Kültürel Gelişimi; Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin Sağlık ve Toplum Gelişimi; Budizm ve Sosyalizm; Din Adamları 'Karşıt Politika'; Moğolistan Tarihinde Kara Bir Leke; İkinci Dünya Savaşı (1939-1945); Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin İkinci Dünya Savaşı'na Katılması; Soğuk Savaş (1946-1991); BM ve Moğolistan. *Dördüncü bölüm*: Sosyalist Sistem'in Yıkılışı; Moğolistan'da Demokratik Devrim'in Başlangıcı; Demokratik Devrim'in İfadesi; Demokratik Seçim ve Yeni Ulusal Anayasa; Moğolistan Ekonomisinin Değişimi; Moğolların Zihinsel ve Toplumsal Yaşamının Değişimi; Moğolların Dış Politikasının Değişimi bölüm ve konu başlıklarından oluşmaktadır.

Onuncu sınıf genel tarih kitabında, *Birinci bölüm*: Moğol Atalarının Tarihi (800 000 yıl öncesi-MÖ 4. yüzyıl) başlığı altında 1. Paleolitik, Mezolitik: Avcı ve toplayıcı ekonomi dönemi, Neolitik dönem: Üretici ekonomi dönemi, Bronz ve Erken Demir Çağı: Göçebelik; *İkinci bölüm*: Moğolistan'ın eski ulusları başlığı altında 1. Hun İmparatorluğu, 2. Hunlardan sonraki uluslar, 3. Eski ulusların ekonomisi, teknolojik gelişim, 4. Eski ulusların kültürü; *Üçüncü bölüm*: Moğol imparatorluğu başlığı altında 1. Cengiz öncesi dönemde Moğollar, 2. Büyük Moğol Ulusu, 3. Cengiz Han'ın tarihteki yeri, 4. Cengiz Han sonrası Moğol İmparatorluğu, 5. Moğol İmparatorluğu'nun Çözülmesi: Yuan, Altın Orda,

Çağatay, İlhanlı; *Dördüncü bölüm*: Moğol İmparatorluğu sonrası Moğollar başlığı altında 1. Moğolların ana vatana yoğunlaşması, 2. Moğol krallıkları, 3. Kültür, ekonomi bölüm ve konu başlıkları yer almaktadır.

On birinci sınıf genel tarih kitabı; *Giriş bölümü*: Ana tarihi kapsamlı çalışım, 17-21. yüzyıl başlarında Moğolistan tarihini hatırlayalım. *Birinci ünite*: 17-20. yüzyıl başları Moğolistan. Mançu hâkimiyetine girişi, Kalmuk, Buryat Moğollarını Rusya'nın ele geçirişi, Moğolistan'ın bağımsızlığı kaybetmesi, Mançu hâkimiyeti altında Moğolların toplum ve kültürü, Moğolların bağımsızlık yolunda mücadelesi. *İkinci ünite*: Moğolistan'ın Yenileşmesi (1911-1924). 1911 Devrimi ve önemi, Moğolistan yenileşmesinin başı (1911-1920), Moğolistan bağımsızlığının hayali, 1921 Devrimi ve önemi, 1921-1924 Moğolistan, Moğolistan'ın gelişimi. *Üçüncü ünite*: Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nde Sosyalizm'in kurulması (1924-1990). Moğolistan ilk millî anayasası, Devleti geliştirme, 1932 silahlı ayaklanması, Yenileşme hareketleri, Büyük baskı olayları ve sonuçları, İkinci Dünya Savaşı dönemi Moğolistan Halk Cumhuriyeti, Sosyalizm'in kurulması, Sosyal-ekonomik değişim, Eğitim, bilim ve kültürel gelişim, Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin dış politikası. *Dördüncü ünite*: Moğolistan'ın Demokratik yenileşme yolu (1990 sonrası). 1990 yılı demokratik devrim, Siyasette yenileşme, Toplum ve ekonomi alanında yenileşme, Bilimsel alanda değişim, Moğolistan'ın dış ilişkileri bölüm ve konu başlıklarını içermektedir.

Çalışmada Moğolistan'ın lise tarih ders kitaplarının genel konu dağılımına bakılmış olup dünya tarihiyle ilgili hangi konulara yer verilip vermediği incelenmiştir. Özellikle Moğol tarihi ile ilgili konularda ön plana çıkan gelişmelere bakıldığında 20. yüzyıl başlarından 21. yüzyıla kadar yaşanmış olan ve Moğolistan'ın modern tarihine büyük etki eden olayların yer aldığı görülmüştür. Moğolistan'ın lise tarih ders kitaplarında; Modern Moğolistan'ın gelişim süreci, Moğolların sosyalizm etkisinden kurtulmaları, demokratikleşme yolunda attıkları adımlar konularına yer verilmiş, İkinci Dünya Savaşı'nda Moğolistan, 1990 Devrimi ve Moğolistan'ın dış politikasında yaşanan gelişmelerden detaylı bir şekilde bahsedilmiştir.

Kaynakça

Kalyoncu, S., "Moğolistan'ın Ortaokul Tarih Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme". *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4 (2022), 421-440.

Kıral, B., "Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi". *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8 (2020), 170-189.

Na., Sukhbaatar, "Tüüh Sonirhogçдын Бүтөөл ба Еһ Түүһийн Болосрол". *Еһ Түүһийн Surgalt, Bolovсролун Уламчлал, Шинеңлеийн Асуудлууд*, 2012, Ed. Gantulga Ts. ve Delgercargal P., Ulaanbaatar: Admon Yayınevi. 2012, 122-131.

O., Pürev, "Еһ Түүһийн Болосролунг Höгөөүлөһ Тухайд". *Еһ Түүһийн Surgalt, Bolovсролун Уламчлал, Шинеңлеийн Асуудлууд*, 2012, Ed. Gantulga Ts. ve Delgercargal P., Ulaanbaatar: Admon Yayınevi. 2012, 24-39.

Şimşek, A. ve Cou E. Y., "Güney Kore Tarih Ders Kitaplarında Türk ve Osmanlı Algıları". *bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 89 (2019), 143-170.

Şimşek, A. ve Cengiz, N. M., "Rusya Tarih Ders Kitaplarında Türk-Osmanlı İmgesi". *Türk Tarih Eğitimi Dergisi*, 4 (2015), 225-258.

Ts., Gantulga, "Еһ Түүһийн Surgalt, Bolovсролун Önööгийн Baydal, Tulgamdsan Асуудлууд". *Еһ Түүһийн Surgalt, Bolovсролун Уламчлал, Шинеңлеийн Асуудлууд*, 2012, Ed. Gantulga Ts. ve Delgercargal P., Ulaanbaatar: Admon Yayınevi. 2012, 5-15.

Ts., Gantulga, P., Delgercargal, D., Anhbayar, P., Myagmar, S., Tsolmon, H., Erdenetulga, *Tüüh X: Yerönhiy Bolovсролун 12 Ciliyn Surгуулийн 10 Dügeer Surah Biçig*, ed. Tserendorc Ts., Ulaanbaatar, 2018.

Ts., Gantulga, P., *Tüüh X: Yerönhiy Bolovсролун 12 Ciliyn Surгуулийн 10 Dügeer Surah Biçig*, ed. Tserendorc Ts., Ulaanbaatar, 2019.

- Ts., Gantulga, P., *Tüüh XI: Yerönhiy Bolovsrolun 12 Ciliyn Surguuliy 11 Dügeer Surah Biçig*, ed. Hişigt N., Ulaanbaatar 2019
- Ts, Namsray, “BNMAU-ın Ardın İh Bolovsrolun Huuliy Tösliyn Tuhay”. *Yerönhiy Bolovsrolun Dund Surguuliy Surgalt-Hümüücliyn Aclug Tsaasid Saycruulah Tuhay*, Ulaanbaatar: ABYA Yayinevi. 1983, 30-43.
- Tserendorc, G., *Mongol Ulsun Yerönhiy Dund Bolovsrolun Erh Züyn Zohitsuulalt (Üüsel, Högcil, Şineçlel)*, Ulaanbaatar: Eruul Enkh Yayıncılık. 2000.
- Turan, R., “Azerbaycan’da Okutulan Ata Yurdu Ders Kitabında Azerbaycan Ulusal Kimliğinin Temsili”, *SUTAD*, 42 (2017), 593-612.
- U., Tuya, S., Amarsanaa, O., Batsayhan, Z., Loncid, D., Nansalmaa, O., Oyuuntungalag, B., Punsaldulam, *Tüüh IX: Yerönhiy Bolovsrolun 12 Ciliyn Surguuliy 9 Dügeer Surah Biçig*, ed. Pürev O., Ulaanbaatar, 2016.
- U., Tuya, S., *Tüüh IX: Yerönhiy Bolovsrolun 12 Ciliyn Surguuliy 9 Dügeer Surah Biçig*, ed. Pürev O., Ulaanbaatar, 2019.
- Ya., Şiylegmaa, “ZHU-ın Zadrallın Daraah Oros, Mongol Dahi Tüühiyn Surah Biçig: Uls Töriyn Nölöö”, *Eh Tüühiyn Surgalt, Bolovsrolun Ulamclal, Şineçleliyn Asuudluud*, Ed. Gantulga Ts., Delgercargal P., Ulaanbaatar: Admon Yayinevi. 2012, 147-154.
- Z., Baasancav, “Yerönhiy Bolovsrolun Surguuliy Tüühiyn Surgaltın Ulamclal, Şineçleliyn Zarim Asuudal”, *Eh Tüühiyn Surgalt, Bolovsrolun Ulamclal, Şineçleliyn Asuudluud*, Ed. Gantulga Ts., Delgercargal P., Ulaanbaatar: Admon Yayinevi. 2012, 59-68.

Tanzimat Dönemi Edebiyatında Mitolojik Yönelim*

Mythological Orientation in the Literature of the Tanzimat Period

Tolga Karahan**

Öz

Mitoloji, Batı toplumlarının aksine Osmanlı'ya geç bir vakitte girer. Âyet-i kerîmelerden hareketle “esâtîrû'l-evvelîn” (eskilerin anlatıları/masalları) şeklinde yorumlanan kavram, uzun bir süre gündelik hayatımızda ve edebiyatımızda göz ardı edilir. Divan edebiyatında belirlenmiş bazı mitolojik kavramların (yüksek oranda İran mitolojisi) sıklıkla kullanıldığı görülse de bu kavramların içyüzünde birçok milletin (Hint, Çin, Yunan vd.) mitolojik izlerini barındırdığı anlaşılır. Ne var ki mitolojinin ciddi bir uğraş olarak ele alınmaması ve bilimsel açıdan değerlendirilmemesi, Osmanlı'nın Batı'ya olan kültürel uzaklığını perçinler. Batılılaşmanın gündeme gelmesiyle yapılan askerî ve idarî atılımlar dışında yazın'ın da Batılılaştırılmak istenmesi, birçok yeni konu ve kavram aranmasıyla sonuçlanır. Felsefî ve didaktik mahiyetli çeviri eserlerle hayatımıza dâhil olan mitoloji, Münif Paşa'nın *Muhâverât-ı Hikemiyye*'si (1859) ve Yusuf Kâmil Paşa'nın *Telemak*'ı (1862), Şemseddin Sâmî ve Nâbizâde Nâzım gibi aydınların ilk telif eserleri vermeleri, Şînâsi, Nâmık Kemal ve Abdülhak Hâmid gibi şâirlerin şiirlerinde mitolojik kavramları kullanmalarıyla edebî bir hal alır. Eserlere dâhil olan kavramların iptidai bir boyutta olduğu görülse de bu dönemde başlayan mitolojik yönelim, sonraki isimler üzerinde büyük tesirler yaparak edebiyatımızın Batı'ya açılan kollarından birini oluşturur.

Anahtar Kelimeler: Batılılaşma, mitoloji, şiir, edebiyat, çeviri

Abstract

Mythology, unlike Western societies, was introduced to the Ottoman Empire at a late time. The concept, interpreted as "esâtîrû'l-evvelîn" (ancient narratives/tales) based on the verse, was ignored in daily life and literature for a long time. It was even observed that certain mythological concepts (mostly Iranian mythology) were frequently used in Divan literature, and thus, these concepts kept mythological traces of many nations (Indian, Chinese, Greek, etc.). However, the fact that mythology was not then considered a serious business and not found scientifically reinforced the cultural distance of the Ottomans from the West. Apart from the military and administrative advances followed by the emergence of Westernization, the desire to Westernize literature paved the way for many new topics and concepts. Mythology, first introduced with philosophical and didactic translation works took a literary form with *Muhâverât-ı Hikemiyye* by Münif Pasha (1859), *Telemak* by Yusuf Kamil Pasha (1862), the first copyright works of intellectuals such as Şemseddin Sâmî and Nâbizâde Nâzım, and, the use of mythological concepts in the poems of poets such as Şînâsi and Abdülhak Hâmid. Although it was seen that the concepts were covered on a rudimentary level in these works, the mythological orientation that commenced in that period created one of the branches of the literature opening to the West by making great influences on the future figures.

Keywords: Westernization, mythology, poem, literature, translation

Giriş

Cemiyet hayatı üzerindeki değişimler sadece bir toplumu değil bütün milletleri etkileyebilecek düzeydedir. Şüphesiz ki bu etkilenmelerin en yoğun olduğu toplumlardan biri de Osmanlı'dır. İçimizden hiçbir zaman atamadığımız Batı tohumları, kendini en yoğun olarak bu dönemde göstermiştir demek yanlış olmaz. 18. yüzyılda başladığımız askerî ve idarî atılımlar, özellikle 19. yüzyılda yapılan köklü değişimler ve yeniliklerle kendini açıkça hissettirir. *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*'nde bunlar üç safhada gösterilir. İlk dönemde 1789 yılına kadarki dönemi ele alan Tanpınar, ikinci safhada 1789-1807 yılları arasındaki on sekiz seneyi anlatarak yenileşme ve müesseselerimizi Avrupalılaştırma fikrinin asıl köklerinin bu on sekiz senede ortaya çıktığını söyler.¹

* Makale, Prof. Dr. Muharrem Kaya danışmanlığında Ocak 2022'de verilen “Modern Türk Şiirinde Prometheus” adlı yüksek lisans tezinin “19. yüzyıl Osmanlısında Mitoloji” kısmından üretilmiştir.

** tkarahan96@gmail.com, ORCID: 000-0002-7247-8674.

¹ Tanpınar 2012, 68.

Son olarak 1826-1839 yılları arasındaki hareketlerden bahseden yazar, bundan önceki hareketlerin birer “teşebbüs”ten ibaret olduğunu da belirtmeden geçemez. 1826 yılında Yeniçeri Ocağı’nın lağvedilmesi ve yeni bir ordunun kurulmak istenmesiyle başlayan süreçte, 1839’da ilan edilen Batılı program “ve başında, askerî ıslahattan ibaret olan bir hareket, böylece bir rejim ve amme hukuku meselesinde son zaferini idrak eder”.²

Tanzimat, özellikle, insanın ve devletin değişimine imkân veren resmî bir harekettir. “Tanzimat aşığı yukarı, Kurûn-ı Vustâ’da Roma’nın Hristiyan oluşu gibidir”³ benzetmesi de değişimin büyüklüğünü ve kesinliğini gözler önüne serer. Ancak Batı kültürüyle temas artıkça, hayat şekilleri değiştikçe bu yönelimin imkânsızlığı görülür. Bununla birlikte fikir sahasında ikilik başlar.⁴ Ne yazık ki bu ikilik, bizi, Cumhuriyet sonrası dönemlere de yayılan bir medeniyet krizine sürükler. Bu nedenle Tanzimat’tan sonraki buhranların sebep olduğu aydın sorunsalı ve bunların edebiyatla gündelik hayata yansımaları mutlaka irdelenmelidir.

Fransız İhtilali’nden başlayarak gelen “hürriyet” arzusu, düşünce özgürlüğünün önünü açmış; felsefî düşünceye ve eserlere olan ilgiyi artırmıştır.⁵ Osmanlı aydınında görülen bu ilgiyle birlikte akılcılık da gündeme gelir. Elbette akılcılığın sağlam örneklerini Tanzimat’ın ilk devresinde aramak biraz zorlama olacaktır ancak akıl ve düşüncenin bu dönemde ön plana çıkması, yaşanan değişimin zihni merhalesine büyük bir örnektir. Devrin bazı şâir ve yazarlarında felsefî manada olmasa da his ve hayal yönünden akılcı bir tutum görülmektedir.⁶

Bazı okullarda (Harbiye ve Tıbbiye) Avrupalı hocaların ders vermeleri ve dönem gençlerinin Avrupalı eserlerle karşı karşıya kalmaları, düşüncenin yönünü de değiştirmeye başlar. “Batı’nın sistematik değil, fakat bir yığın halinde Türkiye’ye ulaşan felsefî verileri, fertte klasik daha doğrusu nassî (dogmatik) bilgilerin sınırlarını aşarak, inançlarını birtakım psikolojik ve akli denemelere zorlamış olmalıdır”⁷ vurgusu da dönem insanının Batılı düşüncelerden etkilenip her bilgiyi aklın terazisinde tartmak ya da akıl süzgecinden geçirmek isteğinin başka bir yorumudur. Yine Tanpınar, Tanzimat Devri’yle alakalı derslerinde hayatımızda olan mühim değişikliklerden bahseder. Bunlardan biri, kendi deyişiyle “tecessüs”tür. Tanpınar’a göre “tecessüs”, halk ve aydınların her an yeni bir şey öğrenme sevdasına düşmelerine ve öğrendikleri yeni şeylerle eski ve kalıplaşmış inançlara eleştirel (şüpheli) yaklaşmalarına imkân vermiştir.⁸ Tanpınar ve Okay’ın vurguladığı dogmatik bilgilerin sınırlarını aşmak tabiriyle şüphesiz dönemin din algısının değişmeye başladığı anlamı da ortaya çıkıyor. Eski zihniyette sıklıkla görmüş olduğumuz “idrâke kemâl yetmeme”, yerini yavaş yavaş akıl ve delille kavranmak istenen yaratıcı anlayışına bırakır.⁹

Dönem içinde görülen felsefî değişimin büyük oranda halka ve aydına tesir etmesi de Batılı eserlere olan merakı artırmıştır. Söz konusu eserlerin çeviri yoluyla hayatımıza girmesi, çevrilen isimlerin de klasik ve romantik isimlerden oluşması,¹⁰ ister istemez Osmanlı aydınına Batı’daki fikir akımlarını öğrenmeye yöneltmiştir. Klasik ve romantik isimlerin kendi kültürlerine dönerek antikiteyle¹¹ bağ kurmaları¹² da bu süreci mitolojinin keşfine kadar götürcektir.

² Tanpınar 2012, 78

³ Tanpınar 2016, 61

⁴ Ülken 1997, 326

⁵ Bu yayınlar fazla olmasa da Orhan Okay (2017, 24), *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*’nda kitapların bir listesini vermiştir. Yine bu yayınlardan ortalama altmış yıl kadar önce III. Selim’in Dışişleri Bakanı Atıf Efendi’nin, layihasında (1798), Voltaire ve Rousseau’dan zındık diye bahsetmesi de Osmanlı bürokrasisinin İslam dışı düşünörlere bakışını fevkalade özetler.

⁶ Okay 2017, 25

⁷ Okay 2017, 27

⁸ Tanpınar 2016, 151

⁹ Şinâsi’nin “Münâcât”ındaki “Vahdet-i zâtına aklımca şehâdet lazım” mısraı bunun ilk akla gelen örneklerindedir. Tabii, bu süreci Akif Paşa’nın “Adem Kasidesi”nden Ziyâ Paşa’ya doğru izlemek, Hâmid’in sonraları ortaya koyacağı mistik/felsefî şiirin anlaşılmasında daha etkili olacaktır.

¹⁰ Okay, “Batı fikir akımları karşısında Osmanlı aydını” adlı bölümde, saptadığı on beş kitabın yedisinin Voltaire; üçünün Fénelon’la ilgili oluşunun dikkat çektiğini belirtir (2017: 24). Listede Ahmed Midhat Efendi’nin *Şopenhavr’ın Hikmet-i Cedidesi* (1887), Ebüzziya Tevfik’in *Jan Jak Ruso’su* (1886), Beşir Fuad’ın *Volter*’i (1887) gibi eserler mevcuttur.

¹¹ Kelime, Eski Çağ kavimlerini kapsayan bir anlama gelse de ekseriyetle Yunan ve Roma medeniyetini kasteder şekilde kullanılır.

¹² Klasikler bu bağı kurarken beşerî ve evrensel bir anlayışa bürünürken romantikler, millî ve mahallî olana yaklaşır.

1. Mitolojik Yönelime İmkân Veren Faktörler

Her açıdan geleneğini Doğu'ya dayandırmış bir toplumun Batılı düşüncelere-unsurlara hemen ulaşması ve bunu kendisiyle eşleştirmesi elbette kolay değildir. Osmanlı'nın içinde bulunduğu durum da tam olarak budur. İlk yıllarından itibaren İslamî öğretinin çizdiği sınırlar dahilinde gerçekleştirilen icraatlar, İslam'ın son kalesi fikrini Osmanlı'yla bağdaştırarak İslamiyet'in ve Doğu'nun geleneklerine tümüyle bağlı kalınmasına sebep olmuştur. Batılı temaların bir neticesi olarak Batılı unsurların toplumumuza girmesi, birçok kavramı tekrar sorgulamamıza ve tartışmamıza imkân vermiştir. Söz konusu kavramların başında şüphesiz ki mitoloji gelmektedir. Bu nedenle, uzun yıllar, aydınımızca boş bir uğraş olarak değerlendirilmiş mitolojinin Osmanlı toplumuyla ilk temasının nasıl olduğuna dair bir tartışma zemininden hareket etmek gerekir.

Elbette o dönem insanının Batılı kaynaklardan yararlanıp yararlanmadığına dair net bir bilgi edinmek çok zordur. Özellikle kitap temin etmenin zor olduğu bu yıllarda ortalamanın üzerinde gelire sahip aileler, bazı kaynakları ısmarlayabiliyordu. Yine dönem aydınının birkaç dile olan hakimiyeti, bunların asıllarından okunmasına imkân vermiştir diye düşünüyoruz. Ne var ki bu gerçeklik, dönemin çoğunluğuna tekabül etmiyordu. Yani buna başka bir açıdan bakmak gerekirse her şeyi az çok bilen Osmanlı aydını, Batılı kaynaklardan ve konumuzun esasını teşkil eden mitolojiden tamamen habersiz değildi. Fakat “*her yaz şimale doğru asırlarca bir koşu*”¹³ içinde olan devlet, “fütuhat” arzusuyla Batı'nın “tefekkür” dünyasından hayli uzak kalmıştı. Merkezden ne kadar uzaklaşırsak uzaklaşalım ait olduğumuz medeniyet çevresinden kopamıyorduk. Zihnimiz, gittiğimiz o şehirlerden ve devirlerden çok uzak kalıyordu. Lakin Tanzimat'la birlikte bu noktada bir kırılma gerçekleştiği gibi mitolojiye olan ilgi de artar.

Tanzimat'tan sonra Batılı şâir ve yazarların eserlerine yavaş yavaş ulaşan Türk aydınları, ister istemez, Batı kültürünün ana unsuru haline gelmiş mitlerle karşılaşır. Daha önce Homeros, Hesiodos ve Virgilius gibi Antik Yunan ve Roma şâirlerinin adlarını şüphesiz biliyorlardı. Fakat bu isimler hakkında neredeyse hiçbir fikirleri yoktu. İslam dünyası, Antik Yunan felsefesine özel bir ilgi göstermesine rağmen şiirine ve mitolojisine mesafeliydi. Nitekim Müslümanlar da gayet iyi bildikleri Platon'un *Devlet*'inde ve Aristoteles'in *Poetika*'sında adı sık sık geçen Homeros'u hep îmalı bir sessizlikle geçiştirmişlerdir. İslam dünyasından sadece Bîrûnî, *İlyada* ve *Odysseia*'dan bazı parçaları Arapçaya çevirmiştir.¹⁴ Ayvazoğlu'nun yorumu İslam üzerine olsa dahi bu anlayışın en büyük temsilcisi Osmanlı için de zikredilen ifadeler geçerlidir. İslam'ın mitolojiye bakışı, Osmanlı ile eşitir. Osmanlı, mitolojiye¹⁵ İslamî öğretisi çizgisinde bakarak Doğu mitlerini de bu istikamette yorumlamıştır.

Tanzimat, edebiyat açısından o ana kadar görülmemiş bir şekilde Batı'ya açılmanın hızlandığı bir dönem olarak karşımıza çıkar. Edebiyatta Batılaşmaya ivme kazandıran ve Tanzimat sonrası edebiyatı şekillendiren belirleyici etkenlerden biri de çeviri faaliyetidir.¹⁶ Ülken de *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü* adlı eserinde “*Ayrı ayrı medeniyetleri açar gibi görünen büyük uyanışlar, hakikatte, gittikçe genişleyen sürekli tefekkürler birbirine bağlıdır. Bu sürekli tefekkürü temin eden ise bilhassa tercümedir*”¹⁷ diyerek bizdeki uyanışın asıl sebebine işaret eder. Nitekim eski Yunan medeniyetinin oluşumundan başlayarak İskenderiye, Bağdat gibi ilim merkezlerinin teşekkülüne ve Rönesans'a kadar bütün büyük uyanış ve değişim dönemlerinde tercümenin çok önemli bir rolü olmuştur. Bilgiler, nasıl ki insanlar arasında iletişim yoluyla gelişip zenginleşiyorsa tercüme de toplumlar arasında medeniyet ve kültür iletişimini sağlayan önemli bir vasıta.¹⁸ İnsanların medeniyet birlikteliğinin en sağlam yolu tercümeden geçer demek de yanlış olmaz.

Yine çeviri etkinliğinin önemini gözler önüne seren Yalçın Küçük, “*Türkiye’de çağdaş aydın Tanzimat ile birlikte doğdu. Tanzimat’la aydın, Tercüme Odası’nda doğdu*”¹⁹ diyerek 1820’li yıllarda kurulan Tercüme Odası’nın dönem aydını üzerindeki yoğun etkisinden bahseder. Oda, ilk yıllarında

¹³ Mısra, Yahya Kemal’in “Açık Deniz” şiirinden alınmıştır.

¹⁴ Ayvazoğlu 1985, 44

¹⁵ Mitoloji kelimesinin âyet-i kerîmelerden hareketle “esâtîrü’l-evvelîn” (eskilerin anlatıları/masalları) terkibi ve manasıyla karşılandığını da belirtelim.

¹⁶ Afacan 2020, 105

¹⁷ Aktaran; Okay 2017, 91

¹⁸ Okay 2017, 91

¹⁹ Küçük 1985, 191-193

pek etkili olmasa da Dîvan-ı Hümâyün tercümanı Mehmed Kabûlî Efendi'nin önerileri doğrultusunda 1856'da esaslı bir düzenlemeye tâbi tutularak tam bir dil okuluna dönüştürülür. İlk defa İngilizce bir sınıf açılarak Fransızca sınıflarında da dil bilgisi, coğrafya, tarih, hesap vb. derslerin okutulması kararlaştırılır. Bu uygulamalarla, Tercüme Odası'nda, dönem üzerinde etkili memurlar yetiştirilmesi amaçlanır.²⁰

Ne var ki dönem çevirileri, sistematik bir program dahilinde gerçekleşmeyip “keyfi” ve “gelişigüzel” tercihler olarak kalır. Yine dönemdeki mitolojik çevirilere bakıldığında bunların çoğunluğunun Yunan ve Latin mitolojisiyle ilgili olduğu göze çarpmaktadır. Ancak Yunan ve Latin mitolojisinden yapılan çevirilerin de diğerleri gibi sistematik bir program dahilinde gerçekleşmediği belirtilmelidir. Bu nedenle dönem aydınının mitolojiyi bilinçli bir şekilde etüt etmediğini söylemek hatalı olmaz. Hatta bunun bir sonucu olarak çevirmelerdeki zorluklardan da bahsedilir. Batı zihniyetinden uzak aydınımız, ciddî anlamda, ilk kez karşılaştığı Batılı terimlere karşı epey mücadele vermiştir. Yüksel bu konuyu şu şekilde açıklar:

“Yunan mitolojisi, edebiyatçıların önüne yeni bir hayal dünyası sermek, lûgatlarına büyümlü kelimeler eklemek bakımından ilgi çekici ise de Tanzimat sanatçıları eserlerini mitolojiye bütünüyle açmak konusunda çekimseldir. Mitolojik isim ve terimler çevirmenleri zorlamıştır. “Tanrıların tanrısı” diye tanımlanan Zeus adı bunların başında gelir. Latince karşılığı olan Jüpiter tercih edilir. Mitolojik isimler doğrudan verilmek yerine çağrışım yoluyla sezdirilir”²¹

Osmanlı aydınının mitoloji alanındaki çeviri faaliyetlerinde gözlenen çekimselliğini doğrudan çevirmedeki zorluklara bağlamak zayıf kalacaktır. Bu çekimsellik, çeviri problemlerinden ziyade dönem insanının mitolojiye bakışında aranmalıdır. Yukarıda Atıf Efendi'nin layihasında Voltaire ve Rousseau'dan zındık diye bahsettiğini belirtmiştik. Tanzimat aydınının mitolojiye bakışı, felsefî eserlere bakışıyla eş değerdir. Yine bizde mitolojik temaslar, felsefenin dahilisiyle gerçekleşir. Bu nedenle mitolojik çeviri uzaklığına sosyal ve dinî açıdan da bakılmalıdır. Çetin ise bu dönemde kendini gösteren mitolojik yönelimin romantizmle doğru orantılı olduğunu ifade ederek Batı'daki heyecanın Türk aydınlarına da tesir etmiş olduğunu belirtir. Tarih ve edebiyatın yanı sıra bütün alanlara kaynak olan mitolojiyle ilgili çeviriler yapılmasını da aynı sürecin kültürel bir etkisi olarak değerlendirmektedir.²²

Çetin'in belirttiği sürecin, bilinçli bir hareket olup olmadığını mitoloji açısından tartışmak gerek. Dönem aydınının mitolojiyle ilgili çevirileri, yukarıda iki kez vurgulandı, felsefî çeviriler gibi sistematik bir program dahilinde gerçekleşmez. Bu nedenle bu dönemdeki mitolojik yönelimi doğrudan romantizmle ilişkilendirmek bazı yönlerden zayıf kalacaktır. Zira dönem aydını, romantik isimlerden ziyade klasik isimlere yönelmiştir. İlk çevirilerdeki tercihler de bunu kanıtlar. Yine Şinâsi'nin 1859 yılında Fransız lisanından nazmen tercüme ettiği bazı şiirlerde, Lamartine dışında, yer verdiği isimlerin klasik isimler (Racine, La Fontaine, Gilbert, Fénelon) olduğu görülmektedir. Okay'ın tespit ettiği on beş felsefî çevirinin yedisinin Voltaire, üçünün Fénelon'la ilgili olması da dönemdeki klasik ağırlığa başka bir örnektir.²³ Bu nedenle, mitolojik yönelimi doğrudan bir fikir akımına bağlamaktansa Batı fikir akımlarının mitolojik temasımıza katkılarından bahsetmek ve mitolojik yönelime imkân veren faktörlerin içinde değerlendirmek daha doğru olacaktır.

1.1 Yapılan Çalışmalar

İlk edebî ve felsefî çeviri ²⁴, Münif Paşa'nın *Muhâverât-ı Hikemiyye*'si (1859) olmasına rağmen mitolojiyle ilgili ilk edebî çeviriyi Yusuf Kâmil Paşa yapar. Edebiyatımızda ilk çeviri roman olarak

²⁰ Yine Mehmed Emin Âlî Paşa, Keçecizâde Fuad Paşa, Sâdık Rifât Paşa, Mehmed Nâmık Paşa, Saffet Mehmed Esad Paşa, Ahmed Vefik Paşa, Ahmed Ârifî Paşa gibi devrin önemli bürokratları ve Nâmık Kemal, Âgâh Efendi, Ziyâ Paşa, Sâdullah Paşa, Münif Mehmed Paşa, Musâhibzâde Celâl gibi aydınlar hep Tercüme Odası'ndan yetişmiştir (Akyıldız, 2011: 504-506).

²¹ Aktaran; Küçük 2017, 71

²² Çetin 1993, 22

²³ Okay 2017, 24

²⁴ Şinâsi'nin klasik ve romantik Batı şâirlerinden tercüme ettiği parçaların 1859'da *Fransız Lisanından Nazmen Tercüme Eylediğim Bazı Eş'âr* adıyla yayımlandığını belirtelim. Ekseriyetle 1870 baskısındaki *Tercüme-i Manzûme* adıyla bilinen risale, Batı edebiyatından Türkçeye yapılan ilk şiir çevirisidir. Yine *Muhâverât-ı Hikemiyye* ve *Telemak*'ın edebî yönlerinden ziyade felsefî ve didaktik yönlerinin ağır bastığını, bu nedenle Şinâsi'nin eserini ilk edebî çeviri olarak kabul etmenin daha uygun olduğunu düşünürüz.

bilinen *Telemak* (1862)²⁵, Yunan mitolojisiyle de ilgili çevrilen ilk eserdir. Yapıtın konusu, Homeros'un *Odyseia*'sının Telemakhos'la ilgili bölümlerinden alınmakla birlikte Afacan'a göre Yunan mitolojisiyle ilgili ilk yapıt olması rastlantıdır.²⁶ Edebî eserler, Tanzimatçıların ilgisini pek fazla çekmediğinden dönem yazarları daha çok fikrî ve felsefî konulara ilgi duymuştur. Hatta Batı'dan yapılan ilk çevirilerde de edebî değerden ziyade hikmet ön plandadır.²⁷ Bu yönelim, *Telemak*'ın neden Yunan mitolojisinden çevrilen ilk eser olduğunu da açıklar.

Bir devlet adamı olan Yusuf Kâmil Paşa'nın *Telemak*'ın mitolojisinden ya da edebî yönünden etkilendiği düşünülemez. Fénelon, nasıl Fransa veliahdı olan öğrencisine ahlakî düşünceleri dayatmak için böyle bir eser ortaya koyduysa Paşa da didaktik mahiyetin gözetildiği kısaltılmış bir *Telemak* çevirisi yapar. Bu nedenle *Telemak*'ın devrindeki edebî beklentiye karşılık verdiği söylenemez. “Yusuf Kâmil Paşa'nın yaptığı *Télémaque* tercümesini, garplı romanın edebiyatımızda görülen ilk örneği diye kabul etmek ne dereceye kadar doğru olabilir?”²⁸ diye soran Tanpınar, devamında, Fénelon'un eserinin Paşa'nın ağır ve Şarklı üslubu altında bütün hüviyetini kaybettiği cevabını verir.

Tercümeğe göz atıldığında eski inşanın tam manasıyla devam ettiği görülmekle birlikte eser, bölüm başlıkları dahil,²⁹ romandan ziyade devlet idaresiyle ilgili didaktik bir eser izlenimi vermektedir. Bu bakımdan eserin modernleşme merhalesinde fazla bir etkisi olduğu söylenemez.³⁰ Mehmet Kaplan'sa tercümenin çok rağbet gördüğünü, kısa zamanda birçok baskısının yapıldığını ve mekteplerde kitap olarak okutulduğunu söyleyerek dönem üzerindeki etkisinden şu şekilde bahseder:³¹

“*Telemak*'ın tesiri sadece üç kere tercüme edilmiş olmasından ibaret değildir. Yeni Türk Edebiyatında roman ve hikâye nev'inin uzun müddet tehzib-i ahlâk yahut siyasî ve içtimaî fikirlerin telkini için bir vasıta olarak kullanılmasında onun mühim bir örnek teşkil ettiği muhakkaktır. *Telemak* tercümesinin nazirelere yol açtığı da görülmektedir...”

Kaplan'ın makalesinin konusunu teşkil eden *Telemak* naziresinin Nâmık Kemal'e³² ve Mehmed Sadık Efendi'ye atfedildiği de olmuştur ancak eserin yazarı ile ilgili kesin bir bulguya ulaşılamamıştır. Münif Paşa da *Mecmûa-i Fünûn*'da “Mevâd-ı Hikemiyye-i Telemak” adı altında eserden parçalar yayımlar. 1882'ye kadar dokuz baskı yapan eserin ifade biçimini beğenmeyen Ahmed Vefik Paşa da eseri sadeleştirerek tekrar neşreder. Yine Yusuf Kâmil Paşa'nın eseri çevirirken Yunan mitolojisindeki çok tanrılı yapıyı yansıtan bölümleri çıkarması, mitolojik kişileri tanrı ya da tanrıça olarak değil de peri olarak göstermesi,³³ kısaca eserin içeriğini yaşadığı topluma uyarlaması, eserin aslına sadık kalmadığı ve Osmanlılaştırdığı eleştirilerine yol açar. Bütün olumsuz eleştirilere rağmen *Telemak* tercümesi, Osmanlı aydınında Yunan mitolojisine yoğun bir ilgi uyandıracak ve “*ihativa ettiği ahlakî umdelerle, bizim için yeni olan hayal sistemiyle ve taşıdığı Yunanî masal unsurlarıyla uzun zaman -bilhassa Nâmık Kemal-Ekrem nesline- tesir edecektir.*”³⁴

Zikredilen eserler dışında, Mehmet Kâmil Bey'in *Dafni ve Kloe'nin Hikâye-i Taaşuklarıdır*'ı, *Herakles ve Olimpiyagos Aganos*, *Daphnis ve Cleo İçin Pastoral*, *Urani Yahut Hayat Perisi* ilk mitolojik çevirilere örnek olarak verilebilir. Bu dönemde M. Naim Fraşeri (1303) ve Selanikli Hilmi de (1316) ilk olarak *İlyada*'dan parçalar çevirir. Doğrudan bir mitoloji tercümesi olmanın dışında dolaylı yoldan mitolojinin vurgulandığı eserlere de rastlanır. Ahmed Midhat'ın *Sayyadâne Bir Cevelan*'ı (1891), *Ahmed Metin ve Şirzad*'ıyla (1892), *Taaffüf* ü (1895) bunlardandır. Ahmed Midhat Efendi, yine, *Dağarcık*'ta yayımlanan “Esâtîr-i Evvelîn”, *Tercümân-ı Hakikat*'te yayımlanan “Mitoloji

²⁵ Yusuf Kâmil Paşa, çeviriyi 1859'da tamamlamasına rağmen ancak 1862'de yayımlayabilmiştir (Okay 2017, 93). Bu nedenle bazı araştırmacılar, *Telemak*'ın yayın yılını değil çevirinin tamamlandığı yılı esas alır.

²⁶ Afacan 2020, 106

²⁷ Okay 2017, 93

²⁸ Tanpınar 2012, 157

²⁹ Mısır hükümdârından Sizotris'in harekât-ı âdilânesi”, “Bir memleketin tarîk-i imârî”, “Beyân-ı vazîfe-i hükümdârî” ...

³⁰ Okay 2017, 93-94

³¹ Kaplan 1948, 3

³² Aysun Çetin, “Tanzimattan Cumhuriyete Türk Aydınlarının Mitolojiye Bakış Tarzı” adlı yüksek lisan tezinde bunu zikreder (Çetin 1993, 25).

³³ Alpaslan, 2007, 13

³⁴ Tanpınar 2012, 157

ve Şiir” ve “Tekrar Mitoloji ve Şiir” adlı makalelerinde mitolojik görüşlerini ortaya koyar.³⁵

Mitolojiyle ilgili eserlerin edebiyatımıza ilk olarak tercüme yoluyla girdiği de böylece ortaya çıkıyor. Kaynakların bilimsel bir hüviyette olmadığı ancak ilk dikkatler açısından takdirle karşılanması gerektiğini söyleyelim. Bu kırılma devrin ilerleyen zamanlarında da devam edecektir. Özellikle ciddi bir yayın olması sebebiyle mitoloji perdesini Şemseddin Sâmî'nin *Esâtîr*'i (1296) ile açarız. Ardından Nâbizâde Nâzım'ın (1309) aynı adlı eseri karşımıza çıkar. İki eserin telif yılıyla ilgili farklı görüşler vardır. Aysun Çetin, Şemseddin Sâmî'nin eserinin ilk olduğunu belirtir. Nursel Çakmak, Nâbizâde Nâzım'ın *Esâtîr*'ini günümüz harflerine aktardığı makalesinin giriş kısmında eserin döneminde yazılmış ikinci müstakil kitap olduğunu söyler.³⁶ Afacan, bu eserin 1893 yılında yayımlandığını belirterek Şemseddin Sâmî'nin söz konusu eseri, 1895 yılında yayımladığına vurgu yapar.³⁷ Ayvazoğlu, Şemseddin Sâmî'nin eserini ilk olarak telakki edenlerdendir.³⁸ Şemseddin Sâmî ise *Esâtîr*'de tarihin bu şubesi hakkında, Doğu dillerinde, henüz yazılmış bir eser olmadığını belirterek kendi çalışmasının ilk olduğunu belirtir. Şemseddin Sâmî, eserinde Yunan ve Latin mitolojisi ağırlıklı olsa da on sekiz halkın mitolojisiyle ilgili bilgiler verir. Eserin giriş kısmında telif sebebini şu sözlerle açıklar:

“Mütakaddimînin bu itikadâtı târih-i beşerin mebâhisinden bir bahis olup, bilinmesi lazım, ve hele Yunanîlerle Romalıların ve kable'l-İslam gelmiş olan şuarâ-yı Arap'ın âsâr-ı ilmiyesini iyice anlayabilmek, ümem-i kadîmenin târihini gereği gibi öğrenmek ve alelhusus âsar-ı atikâdan istifâde edip bunların delâletiyle malûmât-ı târihiyeyi tevsî ve ikmâl etmek için, lâbüd olduğundan, elsine-i Garbiyye'de târihin bu şubesi “mitoloji” yahut “mitologya” unvânıyla ayrıca bir ilm-i itibar olunarak mekâtipte tedris olunmaktadır ve hesapsız kitaplar ve risalelerle tafsil ve izâh olunmuştur. Elsine-i Şarkîyye'de târihin bu şubesi hakkında şimdîye kadar bir şey yazılmamış olduğundan lisanımızda bir ism-i mahsûsu yoğise de âyet-i kerîmedeki “esâtîrü'l-evvelin” tabir-i celîlinden “mitologya” murâd buyurulduğundan “mitologya” kelimesini “esâtîr” kelime-i Arabiyyesiyle tercüme ve ümem-i muhtelif-i kadîmenin esâtîrini muhtasar surette cem ve tahrîr etmeği münasip gördüm.”³⁹

Ardından bu esâtîrleri öğrenirken en mükemmeli olarak gördüğü “esâtîr-i Yunanîyye”den başlamanın daha uygun olduğunu belirtir. Eserde ağırlıklı olarak Yunan mitolojisi üzerinde duran Şemseddin Sâmî, Roma mitolojisini de aynı bölümde inceler. Çünkü Yunan ve Roma esâtîri arasında pek az fark bulunduğunu düşünmektedir. Tanrı adlarını Latince veren yazar, “*Avrupa lisanlarında Romalıların vermiş oldukları isimler müstameldir*”⁴⁰ diyerek bunun sebebini açıklar. Yine isimlerin Yunanca karşılıklarını da parantez içinde gösterir.

Bu iki milletin esâtîrinden sonra sırasıyla “Etrüsklerin Esâtîri”, “Kıbtîlerin Esâtîri”, “Fenikelilerle Kartacılıkların Esâtîri”, “Âsûrîlerin Esâtîri”, “Süryânîlerin Esâtîri”, “İskitlerin Esâtîri”, “İranîlerin Esâtîri”, “Hintlilerin Esâtîri”, “Çinlilerin Esâtîri”, “Arapların Esâtîri”, “Kelt Kavminin Esâtîri”, “Cermenlerin Esâtîri”, “İskandinav Esâtîri”, “Peru Esâtîri”, “Meksika Esâtîri”, “Capon Esâtîri”, “Vahşîlerin Esâtîri” adlı bölümler gelir. Yunan ve Roma mitolojisinden sonra Hint mitolojisi de hayli uzun bir yer tutar. Onu İran ve İskandinav mitolojilerinin takip ettiğini söylemek mümkündür. Arap mitolojisi ise hayli kısadır. Yine mitoloji incelemesi yaptığı kısımlarda dönem insanının ayinleri nasıl icra ettiğine dair açıklamalar da yapar. Konuyla alakalı bazı örnekleri de “ebü'l-müverrihîn” tabir ettiği Herodot'tan aktarır. Melin Has-Er de Şemseddin Sâmî'nin eserinde Yunan ve Roma esâtîri hakkında bilinmesi gereken her şeyin mevcut olduğunu belirterek *Esâtîr*'in Osmanlı okuyucusuna pek çok şey kazandırdığını ifade eder. Has-Er'e göre, Şark'ta bu konuda yazılmış ilk eser olması eserin değerini bir kat daha artırmıştır.⁴¹ Dikkat çeken bir başka konu ise on sekiz halkın mitolojisine örnek veren Şemseddin Sâmî'nin Türk mitolojisi diye bir şeyden söz etmeyiştir. Bu durum, bugün bile tartışılan “Bir Türk mitolojisi var mıdır?” sorusunun köklerinin nerede aranması gerektiğinin kanıtı olarak karşımıza çıkar.

³⁵ Küçük 2017, 72

³⁶ Çakmak 2019, 179

³⁷ Afacan 2020, 107

³⁸ Ayvazoğlu 1985, 47. Arap harfli metinde 1296 yılı verilir. Bu da miladi 1880 yılına tekabül eder.

³⁹ Şemseddin Sâmî 1296, 7-8

⁴⁰ Şemseddin Sâmî 1296, 10

⁴¹ Aktaran; Çetin 1993, 30

Nâbîzâde Nâzım ise Şemseddin Sâmî gibi geniş bir inceleme yapmaz. Eserinde yedi milletin mitolojisine yer veren yazar, giriş kısmında Yunan ve Roma mitolojisini “i’tikadât-ı sakîme” olarak değerlendirir. Söz konusu terkipten dahi, eserin içeriğine hâkim olunmadan, Nâbîzâde Nâzım’ın mitolojiyi nasıl telakki ettiğini anlayabiliriz. Nâbîzâde Nâzım, mitolojiyi eski halkların yanlış inançları olarak tanımlar. Ona göre tanrılar, doğa olaylarının kişileştirilmesiyle açığa çıkmış gerçek dışı varlıklardır. Mitolojiyi kuran düşünürler de doğal olayları somutlaştırarak tanrılarla olaylar arasında birtakım ilişkiler tasarlar. Söz konusu tasavvurlar da insanlara gerçek olarak yansıyor mitolojik tanrılar uydurulmasına sebep olur.⁴²

Şemseddin Sâmî’yi bu noktada farklı tutmanın daha doğru olacağını düşünüyoruz. Eserinde yapmış olduğu incelemeler ve halk çeşitliliği, zamanı göz önüne alındığında azımsanamayacak bir düzeydedir. Bu açıdan bakıldığında mitoloji, Şemseddin Sâmî’yle bilimsel olarak ilk defa ele alınmıştır demek hatalı olmaz. Ancak eserin sonundaki kapanış yazısı, Şemseddin Sâmî’nin ilmî eser zihniyetinden uzak olduğunu göstermesi açısından mühimdir:

“İşte, nev’-i beşer akvâmından en meşhûrlarının zapt olunabilen esâtîri bunlardır. İnsanlar cehâletlerinde daha nice itikadât-ı bâtila ve efkâr-ı garîbede bulunmuşlarsa da, cümlesinin esâtîri zapt olunmadığından, ve bilinmemesi bilinmesinden iyi olduğundan, ziyâde öğrenmeyi arzu etmemeliyiz.”⁴³

Yine dönem sonuna doğru teşekkül eden önemli bir tartışmadan bahsetmek gerekir. “Klasikler tartışması” diye adlandırılan bu münakaşa, ağırlıklı olarak Ahmed Midhat’a karşı cereyan etmiştir. Ahmed Midhat, bu dönemde klasiklerin çevrilmesini ciddi anlamda savunuyordu. Yine 1897 yılında *Tercümân-i Hakikat*’te klasiklerle ilgili görüşlerini açıkladığı “Müsâbaka-i Kalemîyye İkrâm-ı Aklâm” adlı bir yazı yazar. Tartışmaları başlatan ilk karşılık Ahmed Cevdet’ten (Oran) gelir. Hasan Ali Yücel’in aktardığına göre Ahmed Cevdet yazısında özetle “Klasikleri biz henüz tercüme edebilecek bir halde olmadığımızdan onların bekaretini lisanımızın tevsîine kadar muhafaza etmeliyiz.”⁴⁴ düşüncesindedir. Bu münakaşalara ilerleyen zamanlarda Cenâb Şahâbeddin, Kemâlpaşazâde Said gibi isimler katılır. Cenâb Şahâbeddin ise klasiklerin taklit edilmesine karşı çıkarak Türk edebiyatının Fransız edebiyatının geçtiği merhaleden geçme zorunluluğu olmadığını ifade eder. Çünkü ona göre klasikleri oluşturan hissî altyapı, başka bir zamana ve çevreye aittir. Klasiklere olan uzaklığımız da bu altyapı farklılığında aranmalıdır. Klasikleri taklit etmek, edebiyat eserlerini gerçek dışı kişi ve olaylarla doldurabileceğinden edebiyatın giderek kazandığı şahsi ve insanî boyuta ters düşmektedir. Bu nedenle klasikleri taklit etmeye çalışırsak hissetmediğimiz şeyleri yazmaya ve görmediğimiz kahramanları göstermeye mecbur kalırız.⁴⁵

Ahmed Midhat Efendi’nin görüşlerine en sert tepki Hâlid Ziyâ’nın “‘Vakit’ ve ‘Tarik’ başmuharrirliğiyle münakaşa işinde pek şöret bulmuş olan ve etrafını kaleminin, fikrinin keskinliğiyle yıldırılmış olan”⁴⁶ ifadeleriyle tanımladığı (Lastik) Sait Bey’den gelir.⁴⁷ Sait Bey’le Mithat Efendi arasındaki tartışma ciddiyetini kaybederek tehdide kadar varır. Sait Bey’in kendiyile alakalı görüşlerinden rahatsız olan Ahmed Midhat Efendi, “Hâlbuki usûl-i ma’îşetlerde düello ‘âdeti bulunmayan bizim gibi milletler nezdinde düello ile teşeffîye imkân görülemeyince ‘ırz ve nâmus mesâ’ilini cândan ‘azîz addeden sâf-derûnların daha ne gibi netâyîc-i vahîmeye kadar göze aldıracakları da başka mütâlâ’aya muhtâc kalır”⁴⁸ diyerek açıkça Sait Bey’i tehdit eder. Sait Bey ise “Bahâdır-ı Meydân-ı Ma’rifet Atûfetlü Ahmed Mithat Efendi Hazretlerine Arıza-i Cevâbiyye” başlıklı ikinci bir yazı yazarak Mithat Efendi’nin kendini beğenmiş olduğunu ve yazdıklarının terbiye sınırlarını aştığını belirterek aynı üslupla eleştirir. Sait Bey’in bu tartışmaya müdahil olmasını, geçmişte Ahmed Midhat Efendi’yle yaşadığı hadiseye dayandırmak da mümkündür.⁴⁹ Yazıların ilmî

⁴² Çakmak 2019, 196; Küçük 2017, 71

⁴³ Şemseddin Sâmî 1296, 117.

⁴⁴ Yücel 1957, 252

⁴⁵ Kaplan 1998, 43

⁴⁶ Uşaklıgil 1969, 332.

⁴⁷ “Ahmed Midhat Efendi Hazretlerine Arızadır” adlı yazı.

⁴⁸ “Said Beyefendi Hazretlerine Cevâb” adlı yazı. Kaplan 1998, 11, 48

⁴⁹ Said Bey’in Midhat Efendi tarafından Basiret Matbaası yakınında tokatlanıp sopayla dövüldüğü söylenir. Midhat Efendi bu olayı, “Said Bey’e Dayak” başlığı altında anlatır. Olayla ilgili Nâmîk Kemal’in Midhat Efendi’ye yazdığı bir mektup da

hüviyetten uzaklaşıp karşılıklı yergiye ve tehdide varması, kavramların ana hatlarıyla tartışılmasına engel olsa da klasik eserlerin, tercümelerin ve tercüme problemlerinin gündeme gelmesi önemlidir. Batılı eserlerin ve klasiklerin çeviri yoluyla yazınımıza girdiği düşünülünce de bu faaliyetleri ve tartışmaları daha kapsamlı bir şekilde incelememiz gerektiği ortaya çıkıyor.

2. Yenilikler, Değişimler ve Mitolojinin Şiire Etkisi

Şiir anlayışındaki değişimlerden sadece bir tanesi olan, Tanpınar'ın deyimiyle “eski hikmetten felsefi endişeye” geçiş yine kendi ifadesiyle “... *modern kozmoğrafyanın ve tarihin tabii tesiridir. Sadece müspet bilginin bu iki taraflı genişlemesiyle eski şiire yeni bir adalet ve hak sıtması girer.*”⁵⁰ Bu “eski hikmetten felsefi endişeye” geçiş, çevresini sorgulayan aydının kendi sınırlarını aşmasına da imkân vermiştir. Kendi sınırlarını aşarak evrendeki konumunu ileri bir noktaya taşımak isteyen aydınlar, eskiyle ilgili birçok şeyi yok etmeyi düşünmüşlerdir. Bu noktadan hareketle Tanzimat aydınları Batı'nın düşünce dünyasına açılmışlar ve mensup oldukları zihniyetin sorgulanamaz, değiştirilemez olması onları yenilik için daha da heveslendirmiştir.

İlk dönem Tanzimat aydınının kaygısı toplum olduğu için edebî düzlemde arzu edilen değişimi tamamıyla gerçekleştiremezler. Düzyazıda kısmî bir ilerleme olmakla birlikte şiirde eskinin tesiri büyük ölçüde devam ediyordu. Şiirde tür açısından nicel bir artış görülse de nitelik açısından divan şiirinin ulaştığı düzeyin çok altında ürünler söz konusuydu.⁵¹ İlk çevirilerdeki eski inşa yoğunluğuna rağmen, anlatımdaki kıpırdanmalar düzyazının modernleşme yolundaki müjdecisi sayılabilirdi. Ancak nazımda böyle bir kıpırdanmadan bahsetmek mümkün değildi. Şiirde esaslı bir devrim şarttı. Sosyal ve siyasî aksiyonları sebebiyle devrimci zihniyetine sahip bu isimler, his ve fikir açısından bir değişime gitseler de biçim ve konu açısından bir değişiklik gerçekleştiremiyordu. “Eski” şiir estetiğiyle yetişmiş bu aydınlar; vezin, dil, “tabiatın keşfi”⁵² gibi birçok konuyu ele alarak istiare ihtilaline de gitmeyi düşündüler, daha doğrusu gittiler. Mazmun diye tabir edilen kavramlar, yavaş yavaş değişmeye başlamıştı. Böylece divan edebiyatının eski alışkanlıkları bırakılarak “geleneğin dışına çıkış” mesajı veriliyordu.

Avrupalı kaynaklarla temasın ve onları sorgulamanın bir neticesi olarak Batılı kavramlar ve semboller de şiirimize girmeye başlar. Önceden sahip olduğumuz ve İran kültürüne bağlı olan bu kaynakların kökeni Greko-Romen “reminiscence”ına⁵³ çıksa da bunlar Batı şiirinden yine de ayrılıyordu. “*İşte edebiyatımızın yenilenme devrinde bu mitosların yanı başında, yavaş yavaş, doğrudan doğruya Yunan kaynaklarından gelen mitoslar görünmeye başlar ve sonuna doğru bunlar eskilerin yerini alır.*”⁵⁴

Açıklamaların devamında Tanpınar, bizde mitosun ilk defa Şinasî ile şiire dâhil olduğunu söyleyerek “*Demez ki[m] birini su kızı suya boğmuş*” mısraını yazarken İslam masallarından ve ona bağlı hayallerden dışarını çıktığını ekler. Açıkçası edebiyatımızda su perisine (Nymphaea'ya) rastlanmamakla birlikte istiare değişerek ağlamanın şekli ve manası da değişmiştir.⁵⁵ Yine Tanpınar, Nâmık Kemal'in “Hilal-i Osmani”deki “*Hüsün âlihesi teverrüm etmiş*” mısraıyla aynı harekete dâhil olduğunu belirterek Hâmid'le ilgili şu yorumlarda bulunur:⁵⁶

“*Hâmid'de eski şiirin Zühre'si Venüs olur; Eros, Türkçede oklarını denemeye başlar; bazen annesinin ayağının ucunda bile uyur*”⁵⁷. *Merirri, adını pek değiştirmeden, Mars, yani harp ilâhı olur. Fakat Hâmid'de daha mühim bir şey vardır. “Ordu-yı Hümayunda Bir Şâir” manzumesinde bu iki istiare âlemi âdeta muharebe ederler. Asıl dikkate değer nokta, bu yeni masalların gelişiyile eski istiarelerin yavaş yavaş şiir dilinden çekilmesidir. Filhakika onlarla aramıza yeni örnekler ve anlayışlar girmiştir.*”

vardır. Mektup için bakınız: Fevziye Abdullah Tansel (1969). *Nâmık Kemal'in Mektupları II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.

⁵⁰ Tanpınar 2012, 272

⁵¹ Afacan 2020, 105

⁵² İfade Tanpınar'ındır (Tanpınar 2012, 274).

⁵³ “Bulanık anı; kaynağı eski bir hatıraya dayandığı halde insanın kendi zihninden doğmuş zannettiği düşünce” (Tanpınar 2012, 277).

⁵⁴ Tanpınar 2012, 277

⁵⁵ Tanpınar 2012, 277

⁵⁶ Tanpınar 2012, 279

⁵⁷ “Uyurdu tıfl-ı sevda makdeminde”

Tanpınar, yeni şiir arayışımız esnasında eskiden kalma alışkanlıklarımızın değiştiğine vurgu yapar. Değişimin ilk örneklerini tespit ederek şiirimizin mitoslara uzanan kapısını aralar. Ne var ki bunu ilk kullanan Şinasî'nin iptidaî olduğunu vurgulamayı da unutmaz. Bu kısımda Hâmid ön plana çıksa da yine Şinasî gibi ilkel bir mitopoetik anlayışta kaldığını belirtmek gerek. Onların mısralarında mitler, yerleşik bir kavram olarak düşünülemez. Zaten söz konusu isimlerin gayelerinin Batı mitlerini Türk edebiyatına yerleştirmek olduğunu düşünürsek aşırı bir yorumda bulunuruz. Dönem içindeki kullanımları, “tahrîk” ya da “teşebbüs” olarak değerlendirmek daha doğrudur. Kullanımları “tahrîk” ya da “teşebbüs” olarak tanımlamak, yeniliği gerçekleştirmek isteyen isimlerin kamuoyuna yeterince temas edememesinden değil, konunun edebiyatımızda yeni olmasından kaynaklanır. Ancak henüz edebiyatımıza dahil olan kavramları, Abdülhak Hâmid eserlerinde yoğun bir şekilde işlemeye çalışır. Hâmid, yalnız Grek mitolojisinden değil İslam ve Asur mitolojisinden de yararlanarak, *İbn-i Musa*, *Sardanapal*, *Garâm*, *İlhan*, *Abdullahü's-Sagir*, *Finten*, *Eşber* gibi piyeslerinde, Doğu-Batı bağlamında bir kültürel zenginlik yaratır.⁵⁸ Ne var ki eserlerdeki mit kullanımına bakıldığında bunların yeniden üretilmeye çalışılmadığı bariz bir şekilde görülür. Bu da işlenecek konunun derinliğine yeterince nüfuz edememekten ve mısra işleme zihniyetinin hala gelenekçi olmasından ileri gelir. Mesela Hâmid'in sıklıkla telmihte bulunduğu Venüs'le Mars'a “Hikâyet” şiirinde de rastlarız:

“O dilber ki bir merd idi zırh-pûş

Kılar öyle azm-i şebistan nûş

Feradist olunca bununla karın

Daha nerm olur sanki ol nazenin

Biri Zühre, Mirrih idi diğeri

Ki ol hüsne mirat idi miğferi

Güzel lafza kuvvetli mana idi”⁵⁹

Açıkça görülüyor ki Hâmid, Venüs ile Mars arasındaki aşka bir telmihte bulunuyor ve bunu “narration” şeklinde yapıyor. Ancak burada dikkat çeken bir şey var: Bu da Hâmid'in şiirde Venüs'le Mars'ı Doğulu şekliyle zikretmesidir. İslamî mitolojide böyle bir aşk hikayesi olmadığına göre Hâmid'in bu miti yorumlarken Avrupa edebiyatına ve resmine konu olan Venüs-Mars ilişkisini düşündüğü söylenebilir.⁶⁰ Enginün, Hâmid'deki Grek ve Latin mitolojilerinin yansımalarını son derece ayrıntılı açıkladığı makalesinde bunları “umumî olarak ilâh”, “ilâhe kelimeleri, isimleriyle tasrih edilen ilâh ve ilâheler”, “Grek ve Latin mitolojisine ait bazı mekân adları” olmak üzere üç gruba ayırarak şöyle bir sonuca varır.⁶¹

“Hâmid, eserlerinde Grek mitolojisine ait unsurlardan çoğunu kullanmış ve onları kendi düşünce ve hayal dünyasına mâl etmiştir. Hâmid'den sonra Türk edebiyatında Batı tesiri ile beraber Grek mitolojisine ait unsurların sayısı artar, daha sarîh ve daha kuvvetli hale gelir”

Hâmid'in Şinasî ve Nâmîk Kemal'e kıyasla mitolojiyi eserlerinde daha sık kullandığı görülmektedir. Bunun sebebi, bu sanatçıların edebî beklentilerinin farklı olması ve şiire yeni dâhil olan kavramların farklı niyetlerle kullanılmasıdır. *“Hayal ve hislerimiz için böylece yavaş yavaş başka kültürlerin hazır kalıpları dile girerken, diğer taraftan da bugünü ve istikbali hazırlayan masallar teşekkül eder”*.⁶² Şinasî ve Nâmîk Kemal, bugünü ve istikbali hazırlayan masallar kurmak isterken Hâmid, muhayyilesinde sürekli devinim halinde olan romantik masallar yaratmayı tercih eder. Son tahlilde denilebilir ki Şinasî ile başlayan mitsel şiir yolculuğumuz ondan yirmi altı yıl sonra doğan Hâmid ile devam etmiştir. Dönemlerindeki şiir devrimini gerçekleştirmiş bu iki ismin ortak paydasının mit olması tesadüf değildir. Bu yönelim, şâirlerin şiirlerini hangi eksen etrafında şekillendirdiğini gösterirken Cumhuriyet'ten sonra özgünleşecek Türk şiirinin de yolunu açar.

⁵⁸ Enginün 1966, 113-114

⁵⁹ Alıntılan; Enginün 1966, 117

⁶⁰ Enginün 1966, 117

⁶¹ Enginün 1966, 122

⁶² Tanpınar 2012, 278

Sonuç

Tanzimat Dönemi edebiyatında mitolojiye nasıl yaklaşıldığının ana hatlarıyla masaya yatırıldığı çalışmada, mitolojinin ağırlıklı olarak tercüme yoluyla hayatımıza girdiği, ilerleyen dönemlerde telif eserler vasıtasıyla da bu temayülün yazında bir yer edindiği saptandı. Dönemin önemli isimlerinin çeşitli yayınları da ayrıntıya girmeden verildi. Bu kısımda yapılan kritiğe göre, Tanzimat Dönemi'nde mitoloji, hala felsefi ve didaktik bir boyuttadır. Dönemin mitolojik malzemesini kıssadan hisse mitolojisi olarak tarif etmek bu açıdan doğru olacaktır. Zira dönemin düzyazı anlayışı ve çevresinde geliştiği türler düşünülünce, her tür gibi, mitolojinin başka şekilde kullanılmasını beklemek haksızlık olurdu. Bunların dışında, konuyla ilgili tartışmaların ciddi bir havada ilerlediği anlaşılıyor. Muarızların birbirine yönelttiği ifadeler, zaman zaman, tehdide kadar varsa da ortaya koyulan fikirler açısından dikkat çekicidir. Ancak mitoloji, neredeyse, 20. yüzyıla girmiş Osmanlı aydını için hala müşterek ilgi alanı değildir. Öncekilerden farklı ve bilimsel donanımda olduğunu düşündüğümüz eserlerin mitolojiye mesafeli bakışı ve mitleri eski toplumların yalan yanlış inançları olarak tanımlamaları da eserlerin “çağın modasına ayak uydurmak” niyetiyle yazıldığını düşündürmektedir.

Yine Şinâsi'nin “su kızı”yla başlattığımız mitolojik şiir yönelimimiz, Hâmid'le birlikte yoğunlaşsa da bu kullanımların “telmih”ten öteye gidemediği görülür. Batı mitlerini yeni fark etmiş, bunları hayal ve his dünyalarına uyarlayarak şiire yansıtacak şâirlerimizden mitopoetik bir yetkinlik beklemek dönem için doğru olmayacaktır. Ancak şâirlerin mitoloji ile ilgili ilk dikkatleri üzerlerine çekerek sonraki şâirler ve yazarlar üzerinde büyük tesirler yaptığını belirtmek gerekir. Mitolojinin ilerlediği şiirsel yol, bir müddet sonra anlatmayı asgarî düzeye indirecek, cemiyetin menfaatini ve yükselişini savunan şâirler tarafından yeniden üretilecektir. Nitekim Tanzimat şâirlerinin bu emekleri, mitleri ferdi his dünyasına mâl olmaktan uzaklaştırarak Fikret'in “Promete”siyle (1911) birleşecek ve Türk gençlerine “cemiyetin terakkîsi” için “ateşten bir gaga” oluşturacaktır.

Kaynaklar

Afacan, Aydın. *Şiir ve Mitologia Cumhuriyet Dönemi Şiirinde Yunan ve Latin Mitologyası*. İstanbul: Everest Yayınları. 2020

Akyıldız, Ali. “Tercüme Odası”. TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 40, 504-506. 2011

Alpaslan, G. G. *Tercüme-i Telemak*. Ankara: Öncü Kitap. 2007

Ayvazoğlu, Beşir “Yirmi Soruda Mitoloji ve Biz”. *Türk Edebiyatı* (Destan Özel Sayısı), 145, (1985), 43-49.

Çakmak, Nursel “Nâbizâde Nâzım'ın Mitolojik Eseri: Esatir”. *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), (2019), 179-198.

Çetin-Sinop, Aysun. “Tanzimattan Cumhuriyete Türk Aydınlarının Mitolojiye Bakış Tarzı” (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İzmir: Ege Üniversitesi SB Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. 1993

Enginün, İnci “Abdülhak Hamid'in Eserlerinde Mitoloji”. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 14(0), (1966), 111-122.

Kaplan, Mehmet “Tanzîr-i Telemak”. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 3(1-2), (1948), 1-20.

Kaplan, Ramazan *Klasikler Tartışması (Başlangıç Dönemi)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları. 1998.

Karahan, Tolga “Modern Türk Şiirinde Prometheus”, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. 2022.

Küçük, Sena “Türk Edebiyatında Mitoloji Arayışları”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 37, (2017), 69-90.

Küçük, Yalçın *Bilim ve Edebiyat*. İstanbul: Tekin Yayınevi. 1985.

Okay, M. Orhan *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*. İstanbul: Dergâh Yayınları. 2017.

Şemsettin Sâmî, *Esâtîr*. İstanbul: Mihrân Matbaası. 1296.

Tanpınar, Ahmet Hamdi *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. Haz. Abdullah Uçman. 19. Baskı. İstanbul: Dergâh Yayınları. 2012.

Tanpınar, Ahmet Hamdi *Edebiyat Dersleri*. Haz. Abdullah Uçman. 4. Baskı. İstanbul: Dergâh Yayınları. 2016.

Uşaklıgil, Halit Ziya *Kırk Yıl*. İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri Yayını. 1969.

Ülken, Hilmi Ziya *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*. 3.Baskı. İstanbul: Ülken Yayınları. 1997.

Yücel, Hasan Ali, *Edebiyat Tarihimizden*. I. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. 1957.

Yüksel, Süheyla *Türk Edebiyatında Yunan Antikitesi*. 2. Baskı. Ankara: Asitan Kitap. 2012

Abdurrahman Kasapoğlu, Atatürk'ün Kur'an Kültürü

Abdurrahman Kasapoğlu, The Quran Culture of Atatürk

Kübra KONUR*

Öz

Bu çalışmada Prof. Dr. Abdurrahman Kasapoğlu'nun Atatürk'ün Kur'an Kültürü adlı eseri tanıtılmaya çalışılmıştır. Eserde Kur'an hakkında bilgiler verilmiştir. Atatürk'ün hayatının her döneminde Kur'an'ın etkisi dönemsel olarak ele alınmıştır. Eserde başta M. Kemal Atatürk'ün konuşmalarına, mektuplarına ve dönemin yönetici ve düşünürlerinin konu ile ilgili görüşlerine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: M. Kemal Atatürk, Kur'an'ı Kerim, Ayet, Kültür

Abstract

In this study, the book, The Quran Culture of Atatürk by Abdurrahman Kasapoğlu is introduced. In the book, information about the Quran is included. Moreover, The influence of the Qur'an in every period of Atatürk's life is considered periodically. In the work, especially Atatürk's speeches, letters and the views of the managers and thinkers of the period on the subject are included.

Keywords: M. Kemal Atatürk, Quran, Versicle, Culture

Eserin 1. Baskısı Prof. Dr. Abdurrahman Kasapoğlu tarafından 2006 yılında kaleme alınmıştır. İncelemesini yapacağımız eser ise Atatürk'ün Kur'an Kültürü 2008 yılı 13.baskıdır.

Eserin kapağına baktığımızda eser ismi ilgi çekici bir yazı tipi ile yazılmıştır, eser isminin yazı puntosundan daha küçük bir punto ile yazar ismi yazılmıştır. Eser isminin hemen altında ise esere uygun bir Atatürk'ün Kur'an'ı Kerim okuyan fotoğrafı basılmıştır. Eser kapağının altında kitabevinin logosu ve sağ alt köşede de baskı yılı yer almaktadır. Eserde ikinci sayfada beyaz sayfa üzerine eser ismi ve kitap evi yazılmıştır. Diğer sayfaya geçtiğimizde ise eserin künyesine ait bilgiler yer aldığını görmekteyiz. Bu sayfada yayın no, yazar ismi, genel yayın yönetmeni, editör ismi ve Isbn gibi künye bilgileri yazılmıştır.

Eserin 4. Ve 5. Sayfalarında Prof. Dr. Abdurrahman Kasapoğlu yazarımızın öz geçmişi yer almaktadır. Öz geçmişinde eğitim bilgilerinin yanı sıra yayınlanmış kitapları, telif makaleleri de yer almaktadır. Eser 2008 basımlı olduğu için yazar unvanı eserde Yrd. Doç. Dr. Şeklinde yer alıp okuyucularımıza yazarın Prof. Dr. unvanını aldığını güncellemek isteriz.

Eserin önsözünden hemen önce okuyucuları Mustafa Kemal Atatürk'ün bir fotoğrafı karşılamaktadır. Yazar okuyuculara araştırma yapıldığını bu alanda çok zengin verilere ulaşıldığını bunların Atatürk'ün Kur'an Kültürü ile ilgili sistematik şekilde incelenmesi gerektiğini belirtmiştir. Eserin ilerleyen bölümlerinden de kesitlere yer verilmiştir. Kısaca Mustafa Kemal Atatürk'ün geleneksel ve entelektüel kültürün birleşimi ile Kur'an kültürüne hakim olduğu belirtilmiştir. Kur'an kültürünün Mustafa Kemal Atatürk'ün kişilik özelliği olduğu ve milli mücadelede etkili olarak kullanıldığı önsözde belirtilmiştir. Önsözün diğer kısımlarında ise araştırmanın özeti niteliğinde bölüm isimlerine ve açıklamalarına yer verilmiştir.

İçindekiler kısmına baktığımızda Özgeçmiş, Önsöz, Giriş bölümleri sayfa numaraları ile numaralandırılmıştır. Eser toplamda dört ana bölümden oluşmaktadır. Ana bölümler roman rakamı ile belirtilmiştir. Anca burada basım hatası olarak birinci bölüm roman rakamı ile değil rakam ile yazılmıştır. Ana bölümler kendi içlerinde roman rakamları ile tekrardan ayrılmış bu bölümlerden

* Yüksek Lisans, Erciyes Sosyal Bilimler Enstitüsü Atatürk İlke ve İnkılapları Anabilim Dalı, Erciyes/Türkiye, kubra2204@gmail.com

bazıları da kendi içlerinde harflerle temsil edilerek tekrardan bölümlere ayrılmıştır. İçindekiler kısmının sonunda ise Kur'an Hakkında Atatürk'ten Seçkiler başlığı altında sonuç ve kaynakçaya verilmiştir.

İçindekiler kısmının ardından on üçüncü sayfada kısaltmalar başlığı adı altında eserde kullanılan kısaltma ve anlamları okuyuculara açıklanmıştır. Ardından ise M. Kemal Atatürk'ün askeri bir fotoğrafına yer verilmiştir.

Giriş kısmını incelediğimizde baskı hatasından kaynaklı eserin sağ tarafında yer alan yazılar okunmamaktadır. Yazar giriş kısmında ilk olarak kültür kavramını ele almış ve okuyuculara açıklamıştır. Yazar din kavramını kültürün en önemli öğelerinden biri olduğunu belirtmiştir. Kültür kavramını kişilik oluşumunda etkisinden de söz edilmiştir. Devamında ise eğitim ve aile açısından kültürün işlevi değerlendirilmiştir. Eğitim açısından kültür yeni nesillere aktarılan davranış kalıpları olarak ifade edilmiştir. Aile açısından kültür ise anne ve babanın değerlerinin çocuklara geçtiği bahsedilmiştir. Eserde de belirtildiği gibi bireyin kişilik özelliklerinin ilk olarak ailede daha sonra okulda eğitimle oluştuğunu bilmekteyiz. Burada bir yorum olarak aile de kültür işlevini eğitimde kültür işlevinden önce ele alınmasının daha uygun olacağını düşünmekteyim. Yazar kültür kavramı ve işlevini açıkladıktan sonra eserin konusuna uygun olarak M. Kemal Atatürk'ün yaşadığı ortamda ki kültür ile kişisel özelliklerini birlikte ele almıştır. Eserde M. Kemal Atatürk'ün dine bağlılığı ve Kur'an ile olan ilişkisi temel kişisel özelliği sayılmıştır. Eserde belirtildiği üzere M. Kemal Atatürk konuşmalarında Kur'an ayetlerine referansta bulunmuştur ve ileri bölümlerde de M. Kemal Atatürk'ün bu konuşmalarına yer verilmiştir.

İleri bölümlerde yer alan Milli Mücadele döneminden girişte de kesit verilerek M. Kemal Atatürk'ün Sakarya Zaferi sonucu gazi unvanını alması dini yönden değerlendirilmiştir. Okuyuculara burada kısa ve öz şekilde gazi kavramının açıklaması da yapılmıştır. Gazi kavramının yanı sıra M. Kemal Atatürk'ün tüm İslam dünyasında kurtarıcı olarak görüldüğü söylenmiş ve devamında bu söyleme uygun konuşmalara yer verilmiştir. Pakistan'ın kurucusu Muhammed Ali Cinnah, Abdülvahap Boudhiba, Pakistan Devlet Başkanı Eyüp Han'ın Atatürk için düşünceleri eserde yer almaktadır. Bunun yanı sıra Fransız bir yazar Marcel Sauvage İslam dünyasının Atatürk'e ait düşüncelerini anlattığı yazıda eserde yer almaktadır. Yeni Delhi Radyosu'nda yayınlanan bir konuşmada M. Kemal Atatürk'ün ölümünün mübarek Ramazan ayına ve Cuma gününe gelmesi ile Allah'ın mübarek bir kulu olduğu eserde yer almıştır. Bunların yanı sıra şairlerin şiirleri ve düşünceleri ile de Atatürk'ün dini bağlılığı incelenmiştir.

Yazar giriş kısmının sonlarına gelirken M. Kemal Atatürk'ün kişiliğin oluşmasında farklı etmenlerin olduğunu söylemiştir. Akabinde ise araştırma konusuna uygun olarak M. Kemal Atatürk'ün kişilik oluşmasında Kur'an kültürünün ele alınacağını okuyuculara hatırlatmıştır.

Giriş kısmının sonunda ise yazarın bu araştırmayı yapma amacına değinilmiştir. Yazar M. Kemal Atatürk'ün Kur'an ile ilişki ile ilgili başka çalışmaya rastlamadığı için bu çalışmayı yapmıştır. Buna ek olarak konu ile ilgili sadece İsa Kayacan tarafından kaleme alınan eseri içeriğin bir başlık belirtilmiştir.

Birinci bölüme gelmeden okuyuculara iki adet fotoğraf karşılarken diğer fotoğraflarda olduğu gibi fotoğraf hakkında bir açıklama yer almamaktadır.

Birinci bölümde (sf 21- 73) Atatürk'ün Yetiştirdiği ve Yaşadığı Çevre başlığı yer almaktadır. Selanik mekanı M. Kemal'in kültürünün şekillenmesinde etkili olmuştur. Nitekim eser de M. Kemal Atatürk'ün çocukluk yılları okuduğu okullar ve diğer şehirlerin kültür oluşumunda etkisi incelenmiştir. Türk dünyası tarafından bir dahi olarak görülmüştür. Zübeyde Hanım'ın M. Kemal Atatürk'ü dini eğitime göndermesi ile de Atatürk 'ün temelden bu kültür içinde büyüdüğünü görmekteyiz.

Birinci bölümün ilk alt başlığı olan Çocukluk Yılları Ve Okuduğu Okullar başlığı ile incelenmiştir. Dini duygular ve dini kültür kişiliğin bir parçası sayılmıştır. Atatürk'ün içinde yaşadığı toplumun dindar olduğu ve kendisinin de dine ilgisiz kalmadığını anlıyoruz. M. Kemal Atatürk hayata geldiği ilk günden itibaren dini geleneklere uygun olarak yetişmiştir. Eserin bu bölümünde bu geleneklere yer verilmiştir. Bu bölümde aynı zamanda M. Kemal Atatürk'ün ailesi hakkında da bilgiler verilmiştir. M. Kemal Atatürk'e dini kültür babası Ali Rıza Bey ve dedesi Kızıl Hafız olarak bilinen Ahmet

Efendi'den kalmıştı. Tabii ki eserde annesi Zübeyde Hanım'ı katkıları da dile getirilmiştir. İleri sayfalarda okuduğumuz gibi M. Kemal Atatürk'ün ülkücü kişiliğinin oluşumunda annesinin katkısı büyüktür. Zübeyde Hanım'ın isteği üzerine de M. Kemal Atatürk ilk olarak mahalle mektebine dönemin dini eğitimi verilen okuluna gitmiştir. Bu dönemde temel olarak Kur'anı Kerim okumayı öğrenmiştir. Eğitim aldığı rüştiye ve idadi okullarda dini eğitimini almış ve Arapça bilgisine sahip olmaya çalışmıştır. Eserde ders olarak okutulan dini derslerin isimlerine örnekler verilmiştir.

Birinci bölümün ikinci alt başlığı olan Çanakkale Savaş Yıllarını görmekteyiz. Savaş esnasında okunan Kur'anı Kerim ve edilen dualar M.Kemal Atatürk'ü manevi olarak dine daha çok yaklaştırdığını anlamaktayız. Bu bölümde yazar M. Kemal Atatürk'ün savaş esnasında gözlemlediği dini atmosferi bizlerle paylaşmaktadır. Aynı zamanda eserde M.Kemal Atatürk'ün Salih Bozok'a yazdığı savaşı Allah'ın yardımı ile atacaklarını belirten mektup da yer almaktadır. Ancak mektubun günümüz Türkçesi ile olan açıklaması eserde mevcut değildir. Gözlemlerin yanı sıra 1925 yılında çıkarılan bir gazeteden bahsedilerek Atatürk'ün temel özelliğine atıf yapılmıştır.

Milli Mücadele Yıllarına baktığımızda ise milli ve dini duyguların ön planda tutulduğundan bahsedilmiştir. Yazarın eserinde yer verdiği mektuplardan anlaşılacağı üzere M. Kemal Atatürk Kurtuluş savaşının kutsal boyutunu her daim ön plana çıkartmış ve sadece Türkler için değil Müslümanlık için kurtuluş olarak görmüştür. Yazar bu bölümde okuyuculara genel olarak M. Kemal Atatürk'ün mektuplarından kesitler sunmuştur. Bunun yanı sıra Meclis'inde Kur'an'ı Kerim motifleri ile zenginleştirildiğinden kısaca okuyuculara bahsedilmiştir.

M. Kemal Atatürk Kur'an-ı Kerim'in birleştirici gücüne inan önemli toplantı ve günlerde açılışı Kur'an-ı Kerim okunuşu ile yapılmasını istemiştir. Bu istediği de eserde de okuduğumuz gibi Erzurum Kongresi gündem maddeleri arasında yer almıştır. Büyük Millet Meclisi'nin açılışından da manevi güç olarak Cuma Namazı, Kur'an-ı Kerim okunuşunu görmekteyiz. Yazar bu bölümde Millet Meclisi adını taşıyan Atatürk imzalı beyanname ve kaynak gösterilen ayetlerden bahsetmiştir. Ayetler burada dipnotlar daha açıklamalı verilmiştir.

Yazar bu bölümün devamında dini tecrübe ve dini duygu kavramını açıklanmıştır. Bazı düşünürler tarafından bu iki kavramın eşdeğer tutulduğu belirtilmiştir. dini tecrübe kavramı kendi için de doğrulayıcı tecrübe olarak tekrar eserde ele alınmıştır. Dini duygu kavramı yazar tarafından okuyucular için daha açık ifadelerle tekrar ele alınmıştır. Dini duygunun birbirine iki zıt heyecandan oluştuğu bunların korku ve ferahlık barındırdığı ifade edilmiştir. Yazının devamında ise korku ağırlıklı dini tecrübe açıklanarak devam edilmiştir. Aynı başlık altında M. Kemal Atatürk'ün istiane özelliğinden ele alınmıştır ve yabancı düşünür Gotthard Jacke ve M. Kemal Atatürk'ün mektupları ile desteklenmiştir. Yazar ilk olarak okuyuculara istiane kavramını açıklamıştır. Yazar bunlara ek olarak M. Kemal Atatürk'ün Büyük Millet Meclis konuşmalarında Allah'tan yardım istediği konuşmalara yer vermiştir. Burada M. Kemal Atatürk'ün Allah bizimledir ifadesini tekrarladığını görmekteyiz nitekim yazarda buna dikkat çekmiştir. Akabinde ilk olarak Hz. Peygamberin kullandığı bu ifade ve yaşadığı olay hakkında bilgi verilmiştir. Devamın da ise M. Kemal Atatürk'ün diğer sık kullandığı hamd kavramı okuyuculara açıklanmıştır. Eserde hamd kavramı şükür ve minnet olarak açıklanmış ve Müslümanların ayırt edici özelliği olarak görülmüştür. Hamd ve şükür kavramının açıklanmasının arkasından tarihi bir olayın anlatımı devam edilmiştir. M. Kemal Atatürk'ün zaferler sonu Allah'a duyduğu şükranlık önceki bölümlere benzer şekilde ele alınmıştır.

M. Kemal Atatürk'ün hastalığı ve ölümünde Kur'an-ı Kerim kültürü hakkında okuyuculara bilgiler sunulmuştur. Eserden edindiğimiz bilgilere göre M. Kemal Atatürk hastalığının teşhis edilmesinden sonra namaz sureleri üzerine yoğunlaşmıştır. Bu bölümün sonunda ise M. Kemal Atatürk'ün son sözleri hakkında rivayetlere yer verilmiştir.

Birinci bölümün son alt başlığına baktığımızda okuyucuları M. Kemal Atatürk'ün okuduğu dini içerikli kitaplar karşılamaktadır. Yazar başta sayısal ifadeler ile konuya giriş yapmış devamında ise M. Kemal Atatürk'ün batılı yazarların kitaplarını da okuduğundan bahsetmiştir. Eserde M. Kemal Atatürk'ün kitap okurken tuttuğu notlardan da kesitler okumaktayız.

Yazar ikinci bölüme geçmeden M. Kemal Atatürk'ün farklı zaman ve mekanlarda çekindiği fotoğraflara yer vermiştir.

İkinci bölüm Atatürk'ün Kur'an Kültürü Kur'an Tasavvuru (sf 79-174) başlığı adı altında yirmi alt başlığa ayrılmasından oluşmaktadır. Bölümün giriş kısmında eserin ana girişine benzer ifadeler kullanılmıştır.

İkinci bölümün ilk alt başlığında Kur'an, Ayet ve Sure kavramları okuyuculara açıklanmıştır. Burada surelerin mekan ve zaman açısından sıralanması yazar tarafından okuyuculara detaylı ele alınmış ve bir an eserin ana konusunda uzaklaştırmıştır. Konuya bağlantı ise M. Kemal Atatürk'ün kaleme aldığı tarih kitabından bahsedilerek sağlanmıştır. Eserde geçen Kur'an- ı Kerim bilgilerine yazarda kendi eserinde yer vermiştir.

Eserin ikinci bölümünde Kur'an'a saygı ve yemin etme kavramları da incelenmiştir. Toplumda saygının birden fazla şekilde ifade edilmesinden bahsedilmiş devamında M. Kemal Atatürk'ün eşyalarının korunmasına ve saygı gösterilmesine bağlanmıştır. Eşyalarının arasında Kur'an- ı Kerim'de yer almaktadır. Yemin etme bölümüne geldiğimizde Kur'an üzerine yemine edilirken yapılan nitelermelere yer verilmiştir.

Eseri okuduğumuzda M. Kemal Atatürk'ün Kur'an dinlemeyi çok sevdiğini her fırsatta dinlemeye çalıştığı sonucunu edinmekteyiz. Burada konu ile ilgili Hafız Yaşar Okur, Eski Maarif Bakanı Cemal Hüsnü Talay'ın görüşlerine yer verilmiştir. Eserde M. Kemal Atatürk'ün dinlemeyi sevdiği hafız olarak Sadettin Kaynak gösterilmiştir.

İkinci bölümün beşinci ve altıncı alt başlıklarını bir arada incelersek ilk olarak ayetten yola çıkılarak müminin üç özelliği sıralanmıştır. Fevzi Paşa'nın Milli Mücadele döneminde savaştan fırsat bulduca Kur'an'ı Kerim okuduğunu eserden anlamaktayız. Kur'an'ın aynı zamanda ölümler içinde okunduğunu Hz. Peygamberin hadislerinden de yer verilerek okuyuculara aktarılmıştır. Eserin ana konusu ile bağlantısı ise M. Kemal Atatürk'ün Büyük Millet Meclisi'nde Büyük Zafer hakkında yaptığı konuşma ile sağlanmıştır.

Bölümün yedinci ve sekizinci bölümlerini beraber incelemeyi uygun görmekteyim. İlk olarak eserde dini bilgiler verilmiş sonrasında M. Kemal Atatürk'ün Mahmut Bey'e isteği olan Kuran'ı Kerim okuma hususu ele alınmıştır. Akabinde ise hat sanatının tarihsel kökenlerine değinilmiştir. Yazar Atatürk'ün hat sanatına verdiği önemi anekdot ile anlatmayı uygun görmüştür.

Eserde Tin suresi ayrı başlık olarak incelenmiştir. M. Kemal Atatürk'ün bu sureyi yeni Türk alfabeleri ile yazdığını görmekteyiz.

Eserde dini bilgilerden ziyade iletişim, bilgi ve davranış kavramlarının açıklamalarını görmekteyiz. Devamında da Atatürk'ün Kur'an'ın gönderilişi hakkında görüşlerini görmekteyiz.

Eserde Kur'an'ı Kerim dil açısından da incelenmiştir. Her dönemde insanların Arapça bilmeden sevabı için Kur'an dinlediklerini görmekteyiz. Atatürk Cumhuriyet yıllarında bu konuyu gündeme getirmiş ve belirttiği görüşler eserde de yer almaktadır. M. Kemal Atatürk'ün Kur'an mealı olarak Cemil Said'in meal kitabını okuduğu bilgisini edinmekteyiz. Yazar Kazım Karabekir ve M. Kemal Atatürk arasında geçen Kur'an'ın Türkçeye çevrilmesi hususu belki de daha önceki kısımda yer alması daha uygun olurdu. Bu konu ileri sayfalarda Kazım Karabekir'in görüşleri olarak tekrardan ele alınmıştır. Yazar araya kısa bir değerlendirme yapma gereği duymuştur.

Yazar ikinci bölümde okuyuculara dini bilgileri okuyuculara detaylı sunmuş devamında ise eserin ana konusuna bağlamıştır.

Yazar her bölüm öncesi olduğu gibi üçüncü bölüm öncesi de M. Kemal Atatürk'ün fotoğraflarından kareler eklemiştir. Atatürk'ün İnanç Dünyası (sf 181- 303) başlığı ile incelenen bölüm kendi içinde on sekiz alt başlıktan oluşmaktadır.

Üçüncü bölümde yazar M. Kemal Atatürk'ün inanç üzerine görüşlerini paylaşmıştır. M. Kemal Atatürk'ün dinin akıl verilerine uygun olması gerektiği düşünmüştür. Eserde de İslam dininde evrendeki düzene karşı çelişki olmadığı vurgulanmıştır. M. Kemal Atatürk'ün akıl ve diğer bilimlerdeki çağrışımları dile getirilmiştir. Eserde çaresizlik anında insanların dine ihtiyaç duyması dini ve pozitivist bakış açıları ile incelenmiştir. Yazar M. Kemal Atatürk'ün görüşlerine vererek Comte'un görüşlerine yaklaştığını ifade etmiştir.

Eserde kadercilik kavramı birkaç sayfada açıklanmıştır. Kadercilik kısmında baskı hatasından kaynaklı olabilme ihtimalini göz önüne alarak bazı cümlelerin birkaç defa tekrarlandığını görmekteyiz.

İman gücü bölümüne baktığımızda milli mücadele bölümünü okuyuculara hatırlatır şekildedir. M. Kemal Atatürk'ün savaş zamanları Türk askerinin Allah'a olan iman gücüyle büyük bir şevk ile savaştıklarını diler getiren görüşlerine yer verilmiştir.

Eserde M. Kemal Atatürk'ün Kur'an kültürünün yanı sıra Atatürk'ün Hz. Muhammed Tasavvuru da incelenmiştir. Okuyucular açısından bir bilgi bütünlüğü oluşturulmuştur. M. Kemal Atatürk'ün Hz. Muhammed'in hayatının daha iyi anlaşılabilmesi için yaptığı çalışmalara eserde değinilmiştir. M. Kemal Atatürk'ün ziyaret ve konuşmalarında yer verdiği Hadisi Şerifler de yazar tarafından eserde incelenmiştir.

Eserin dördüncü ve son bölümünü ise Atatürk'e Göre Dinin Toplumsal Hayattaki Yeri (sf 313- 407) başlığı oluşturmaktadır. Bu bölümde M. Kemal Atatürk'ün yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin her alanında dini referans gösterdiğini görmekteyiz. Eserin bu bölümünde içerikten daha çok dipnotları görmekteyiz. Yazar son bölümde önceki bölümlerde verdiği kavram açıklama ve dini bilgileri bu bölümde daha kısa tutmuştur. Okuyucu daha rahatlatan bir anlatım tarzına bürünmüştür. Bölüm başlığından da yola çıkarak insanların günlük hayatlarından örnekler M. Kemal Atatürk'ün bakış açıları ile açıklanmıştır. Bölümün ardından ise Kur'an Hakkında Atatürk'ten Seçkiler kısmı yer almaktadır.

Eserin sonuç kısmını incelediğimizde (sf 427- 430) M. Kemal Atatürk'ün yaşamının her döneminde Kur'an kültürünün olduğunu anlamaktayız. Yazar sonuç kısmında eserin bölümlerini özetler nitelikte paragraflar oluşturmuştur. Sonuç kısmında eserin içinde geçen konulardan önemli görülen değinilmiştir. Sonuç ve diğer bölümlerde de konu ile ilgili konuşmalar eserde koyu renkle ön plana çıkarılmıştır.

Kaynakça (sf 431- 480) kısmı A'dan Z'ye doğru ilerleyerek harf sistemine uygun bir şekilde sıralanmıştır.

Eserin arka kapağını incelediğimizde eser ismi, yazar ad soyad yazılmıştır. Çalışmamızın başında dile getirdiğimiz gibi yazarın unvanı güncellenmelidir. Eserin arka kapağında eserin içinde bir özet değil konu ile ilgili M. Kemal Atatürk'e ait bir yazıya yer verilmiştir. Eserin bandrol numarası bulunmaktadır.

KTÜEFAD Dergisi Yayın Politikası

Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (KTÜEFAD) dijital ortamda olmak üzere yılda en az bir kez Temmuz ayında yayımlanır. Tarih, Arkeoloji, Türk, Rus ve İngiliz dilleri ile diğer filoloji alanları, Sosyoloji, Psikoloji, Sanat Tarihi ve Felsefe gibi sosyal bilimler alanlarındaki ulusal ve uluslararası düzeyde bilimsel niteliklere sahip çalışmaların yayınlanması amaçlanmaktadır.

Dergide özgün araştırma makaleleri, çeviri ve kitap tanıtma metinleri yayımlanır. Metinlerin alanına katkı sağlayacak özgün çalışmalar olması ve daha önce başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekmektedir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş olan bildirimler, başka bir yayında yayımlanmamış olmak koşulu ile dergimizde yayımlanabilir.

Dergiye gönderilen çalışmalarda ulusal ve uluslararası geçerli etik kurallara uygun olmalıdır. Metin içerisinde hiç kimsenin kişilik hak ve özgürlüklerine saldırıda bulunulmamalıdır. Hakaret içeren, hedef gösteren, küçültücü, alçaltıcı, din, dil, ırk vb. ayrımcı ifadeler kullanılmamalı ve kişisel mahremiyete özen gösterilmelidir. Dergide yayınlanan makalelerin tüm bilimsel, içeriksel, dilsel, yasal sorumluluğu yazarlarına aittir, yazılarda ifade edilen görüşler yazar(lar)ın kendi görüşleri olup dergiyi bağlamaz.

Dergiye gönderilen metinlerin telif hakkı dergiye aittir ve kaynak gösterilmeden aktarılamaz.

Metinlerin değerlendirme sürecinde çift körleme yöntemi (hakemlerin ve yazarların isimlerinin karşılıklı olarak gizlenmesi) kullanılır. Bir çalışmanın değerlendirilmesi için en az iki hakeme gönderilmesi esastır. Her iki hakemin aksi görüş bildirmesi üzerine, metin üçüncü bir hakemin değerlendirmesine gönderilir. Metnin kabulü için, değerlendirmeye ilişkin en az iki hakemin olumlu görüş belirtmesi gerekir. Aksi takdirde çalışma reddedilir.

Hakem raporu doğrultusunda düzeltilmek üzere yazarlarına gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra en geç bir ay içerisinde editörlüğe iletilmelidir.

KTÜEFAD Dergisi Yazım Kuralları

Yayımlanmak üzere gönderilecek olan metinlerin DergiPark üzerinden kabulü yapılacaktır. Yazarların adı, soyadı, unvan ve iletişim bilgileri gönderilecek olan e-posta içerisinde belirtilmelidir.

- Yazılar, A4 boyutunda Microsoft Word uyumlu programda Times New Roman yazı karakterinde yazılmalıdır.
- Başlık, 12 punto ve küçük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Metin içindeki ana ve ara başlıklar 11 punto, küçük harf ve bold (koyu) olarak sola hizalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır. Sayfa numaraları sağ üst köşede 10 punto olmalıdır.
- Metnin başında Türkçe öz ve altında İngilizce başlık ve öz verilmelidir. Özler 9 punto ile yazılmış ve 250 kelimeyi aşmayacak şekilde olmalıdır. “Öz” başlığı sola yaslı olarak bold yazılmalıdır. Metin dili yabancı dilde olan çalışmalarda yabancı dildeki özün altında Türkçe öz yer almalıdır. Özün altında, çalışmanın alanını tanımlayabilecek en az üç en fazla beş adet “anahtar kelime” (Keywords) bulunmalıdır. Özde atıf yer almamalıdır
- Metin 11 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 2,5 cm, alttan: 2,5 cm, sağdan: 2,5 cm, soldan: 2,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Paragraf aralığı “önce 0 nk sonra 6 nk” ve satır aralığı “tek” olmalıdır.
- Sayfa numaraları, makalenin ilk sayfasında olmayacak şekilde sol üstte 8 punto olarak yerleştirilmelidir.
- Alıntılar, 5 satırı geçtiğinde tırnak içinde metne göre 1 punto küçük düz olarak yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır.
- Metin içerisinde resim, şekil ve grafikler “Şekil” adı altında gösterilmelidir. Tablo ve şekillere sıra numarası verilmeli, başlıklar tabloların üzerinde, şekillerin ise altında her sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde yer almalıdır. Ayrıca tablo ve şekillere ait kaynaklar var ise, alt tarafta 9 punto ile verilmelidir.

Kaynak Gösterimi

- Dipnotlar: 9 punto ve tek aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı olmalıdır. Metindeki atıflar sayfa altında dipnot şeklinde 1’den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır.

Dipnot atıflarında yazarın soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası verilir. Aynı yazarın aynı tarihli birden fazla yayını var ise yıl sonuna a'dan başlamak üzere harfler verilir.

Örnek Dipnot Gösterimi (Yazar soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası)

İnalcık 2009, 123.

Antik Kaynakların Dipnot Gösterimi (Antik yazarın anlamlı kısaltması, antik yayın ismi ve metin yeri)

Strab. Geographika VII. 48

Arşiv Kaynaklarının Dipnot Gösterimi: Söz konusu alıntı ya da bilgi verildikten sonra dipnotta, kullanılan arşiv belgesinin yalnızca kısaltmaları yazılır.

TBMM ZC, Devre: 1, Cilt 1, 239.

İnternet Kaynaklarının Gösterimi: İnternet bağlantı linkleri dipnotlarda sıra numarası verilerek yer almalı ve parantez içerisinde erişim tarihi yer almalıdır.

Web 1 (09.06.2021)

İki yazarlı dipnotlarda yazarlar arasına "ve" yazılmalıdır. İkidenden çok yazarlı dipnotlarda ilk yazardan sonra "vd." yazılmalıdır.

• Kaynakça: Referansların doğruluğundan yazarlar sorumludur. Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir ve 11 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir.

Örnek Kaynakça Gösterimi (Kitaplar için)

Soyadı, Ad. Eser Adı. Eserin basıldığı yer/şehir: Yayımlayan kurulu, Yayın yılı.

İnalcık, H., Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600, çev. Ruşen Sezer, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. 2009.

Örnek Kaynakça Gösterimi (Makaleler-Ansiklopedi Maddeleri ve Kitap Bölümleri için)

Soyadı, Ad. "Yayın Adı". Dergi/Ansiklopedi/Kitap Adı, Cilt/Sayı No (Yayın Yılı), Sayfa Aralığı.

İnalcık, H., "Osmanlı Padişahı". Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 13 (2008), 68-79.

Örnek Kaynakça Gösterimi (Antik Kaynaklar için)

Str. Geographika. H. Leonard Jones, 1924. Geographika, The Geography of Strabo, Harvard: Heinemann.

Örnek Kaynakça Gösterimi (Arşiv Belgeleri için)

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt 1, TBMM Matbaası, Ankara, 1959.

Örnek Kaynakça Gösterimi (İnternet Bağlantıları için)

Web adresleri açık bir biçimde yer almalı ve sonunda parantez içerisinde bağlantının alındığı tarih verilmelidir. Bu kısım kaynakçanın el son kısmında yer almalıdır.

Web 1: <https://www.ktu.edu.tr/efad> (11.05.2021)

Journal Publication Policy

Karadeniz Technical University Journal of the Faculty of Letters is published in the digital environment at least once a year in July. It is aimed to publish scientific studies at national and international level in the fields of history, archeology, Turkish, Russian and English languages and other fields of philology, social sciences such as Sociology, Psychology, Art History and Philosophy.

Original research articles, translations and book introductions are published in the journal. The texts must be original works that will contribute to the field and must not have been published elsewhere before. Papers presented at scientific meetings can be published in our journal, provided that they have not been published in another publication.

Studies submitted to the journal must comply with national and international ethical rules. The text should not attack anyone's personal rights and freedoms. Insulting, targeting, demeaning, degrading, religion, language, race, etc. discriminatory expressions should not be used and personal privacy should be taken care of. All scientific, content, linguistic and legal responsibility of the articles published in the journal belong to the authors, the views expressed in the articles are the author(s)' own views and do not bind the journal.

The copyright of the texts sent to the journal belongs to the journal and cannot be transferred without showing the source.

In the evaluation process of the texts, the double-blind method (mutual concealment of the names of the referees and authors) is used. It is essential for a study to be sent to at least two referees for evaluation. Upon the disagreement of both referees, the text is sent to a third referee for evaluation. For the text to be accepted, at least two referees must give a positive opinion on the evaluation. Otherwise, the run will be rejected.

Manuscripts sent to the authors to be corrected in line with the referee's report should be submitted to the editorial board within one month at the latest after the necessary corrections are made.

Guidelines for Authors

The texts to be sent for publication will be accepted via DergiPark. The names, surnames, titles and contact information of the authors should be specified in the e-mail to be sent.

- Manuscripts should be written in Times New Roman font in A4 size Microsoft Word compatible program.
- Title should be 12 points and lowercase. The header should be center aligned. Main and subheadings can be used in the text. Main and subheadings in the text should be left aligned in 11 points, lowercase letters and bolts. There should be 6 pt spacing between headings and paragraphs. Page numbers should be 10 points in the upper right corner.
- Turkish abstract should be given at the beginning of the text and English title and abstract should be given below. Abstracts should be written in 9 font size and should not exceed 250 words. The title "Abstract" should be written in bold, aligned to the left. In the studies whose text language is in a foreign language, the Turkish abstract should be placed under the abstract in the foreign language. At the bottom of the abstract, there should be at least three and at most five "keywords" that can describe the field of study. There should be no citation in the abstract.
- The text should be 11 pt, justified. From the top: 2.5 cm, from the bottom: 2.5 cm, from the right: 2.5 cm, from the left: 2.5 cm. Paragraph spacing should be "first 0 pt, then 6 pt" and line spacing should be "single".
- Page numbers should be placed on the upper left in 8 points, not on the first page of the article.
- When quotations exceed 5 lines, they should be written in quotation marks, 1 point smaller than the text. Quotations less than 5 lines are given in italics in the text. Statements that need to be emphasized are also italicized.
- Pictures, figures and graphics should be displayed under the name of "Figure" in the text. Tables and figures should be given sequence numbers, the titles should be placed above the tables and below the figures, with the

first letter of each word in capital letters. In addition, if there are references to tables and figures, they should be given at the bottom in 9 points.

Citations

- Footnotes: 9 points and single spacing. Its alignment should be justified. References in the text should be numbered starting from 1 as footnotes at the bottom of the page. Other than that, it should not be cited in the text. In footnote citations, the surname of the author, publication year and page number are given. If the same author has more than one publication with the same date, letters are given at the end of the year, starting with a.

Sample Footnote Display (Author surname, publication year and page number)

İnalçık 2009, 123.

Footnote Display of Ancient Sources (Ancient author's significant abbreviation, ancient publication name and text location)

Strab. Geography VII. 48

Footnote Display of Archive Sources: Only the abbreviations of the archive document used are written in the footnote after the aforementioned citation or information is given.

TBMM ZC, Circuit: 1, Volume 1, 239.

Display of Internet Resources: Internet connection links should be included in the footnotes by giving a sequence number and the access date should be included in parentheses.

Web 1 (09.06.2021)

In footnotes with two authors, "and" should be written between the authors. In footnotes with more than two authors, "et al." after the first author. should be written.

- Bibliography: The authors are responsible for the accuracy of the references. Sources and researches used in the articles should be shown under this heading at the end of the article and should be written in 11 font size. Only the references cited in the text should be included and should be arranged alphabetically according to the surnames of the authors.

Sample Bibliography Display (For Books)

Surname, Name. Title of Work. Place/city where the work was published: Publisher Board, Publication year.

İnalçık, H., Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600, trans. Rusen Sezer, Istanbul: Yapi Kredi Publications. 2009.

Sample Bibliography Display (For Articles-Encyclopedia Articles and Book Chapters)

Surname, Name. "Publication Name". Journal/Encyclopedia/Book Title, Volume/Issue No (Year of Publication), Page Range.

İnalçık, H., "Ottoman Sultan". Ankara University Journal of SBF, 13 (2008), 68-79.

Sample Bibliography (For Ancient Sources)

Str. Geography. H. Leonard Jones, 1924. Geographika, The Geography of Strabo, Harvard: Heinemann.

Sample Bibliography Display (For Archive Documents)

Parliamentary Minutes, Circuit: 1, Volume 1, TBMM Printing House, Ankara, 1959.

Sample Bibliography (for Web)

Web addresses should be clearly stated and the date the link was taken should be given in parentheses at the end. This part should be in the last part of the bibliography.

Web 1: <https://www.ktu.edu.tr/efad> (11.05.2021)

KTÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi

Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi

Karadeniz Technical University Journal of Faculty of Letters

KTÜEFAD

Temmuz 2022-July 2022

Sayı 2-Volume 2

Araştırma Makaleleri - Articles

1597 Tarihli Ahidnâme Öncesinde Osmanlı-Fransa İlişkileri

Ottoman-French Relations Before the Treaty Dated to 1597

Emirhan ÖZÇELİK

Kırım Harbi'nden Sonra Suriye Vilayeti'ne Yerleştirilen Kafkas Muhacirlerine Yapılan Yardımlar

Aids Given to Caucasian Immigrants Settled in Syria Province After Crimean War

Kemal SAYLAN

19. Yüzyılda Anadolu'da Frengi ve Alınan Tedbirler

Syphilis and the Measures Taken Against It in Anatolia in the 19th century

Mehmet Orçun KARACAN

I. Dünya Savaşı Sırasında Kafkasya, Kırım ve Kazan'daki Türkçülük Hareketlerine Dair Genel Bir Giriş

Pan-Turkism and Turkish Nationalism in Caucasia, Crimea and Kazan during World War I: An Introduction

Onur KÖSE-Edip ÖNCÜ

Turkish Perception of the Anzacs in the Dardanelles Campaign

Çanakkale Savaşında Türklerin Anzak Algısı

Kemal ÇİÇEK

Moğolistan'ın Lise Tarih Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme

A Research of Mongolia's High School History Textbooks

Samet KALYONCU

Tanzimat Dönemi Edebiyatında Mitolojik Yönelim

Mythological Orientation in the Literature of the Tanzimat Period

Tolga KARAHAN

Kitap İncelemeleri - Book Reviews

Abdrrahman Kasapoğlu, Atatürk'ün Kur'an Kültürü

Abdurrhman Kasapoğlu, The Quran Culture of Atatürk

Kübra KONUR